

Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri

JOSEBA A. LAKARRA
(EHU)

Abstract

This paper deals with the relationship between philology —in the sense of textual criticism— and the study of the history of the Basque Language. Classical philological problems are addressed such as text dating or the discovery of texts origins, authorship or sources. These are matters in which the contribution of historical linguistics is crucial for successful research.

We argue that reciprocally textual analysis can and must make interesting contributions to the study of language history. For instance, in historical dialectology, in lexicography or in morphology (the rise and chronology of some suffix, for instance), the ideas based in certain written evidence must be verified to avoid the danger of arriving at totally wrong conclusions. We highlight the importance and difficulties inherent to the task of establishing a periodization for language history based on internal linguistic evidence or evidence of another kind.

Koldo Mitxelena's works are nearly perfect embodiment of linguistic and philological knowledge. They thus serve to vindicate the need for historical linguistic research which takes need of textual variety and theoretically minded philological studies which are devoided of anecdotal pursuits.

0. Sarrera*

Terminology is a question of taste, and de gustibus non est disputandum. Therefore, it does not matter to me whether the terms "philology" and "linguistics" should be used in the same meaning or not. The only purpose of my paper has been to show that texts are the object of both philology and linguistics, and that if one realizes that texts are the object of linguistics, some important problems (...) appear in a new light (Mańczak 1990: 270).

* Lan honek Euskal Filologiako zenbait ikastarotako langaiak eta Donostiako E.H.U.ren titulu bereko Udako Ikastaro batean (1997ko abuztuan) eta K. Mitxelena Katedrako I. Biltzarrean (Gasteiz 1997ko abenduan) emandako bi hitzaldi biltzen ditu, hainbat aldaketa eta, ustez bederen, hobekuntzarekin. Hauetariko asko entzulego ezberdinei eta, bereziki, R. Gómez eta B. Urgelli zor dizkiet; gelditzen diren huts eta akats guztiak neureak dira, jakina. Behin eta berriz aipatu beharrik ez izateko, esan dezadan ale honetako Gómez eta Urgellen lanak nire honen osagarri gertatzen direla hainbat puntutan.

Philology is the life-blood of historical linguistics. I would go further and maintain that just as diachronic linguistics requires theoretical support from synchronic linguistics, synchronic study would itself be crippled without the insights provided by a historical perspective (Possner 1990: 349).

60etan ingeles linguistika eta filologiaren artean gauza amankomun handirik eridetea zaila zen: hizkuntzalariek erregeletan gauzatzen ziren orokortasunak bilatzen zituzten. Fonologia eta morfologia historikoan erregeletan oinarritutako hurbilketak emaitza interesgarriak erdietsi zituen, ez hainbat sintaxian eta hiztegian, alor hauen izaera ezberdina gatik, batez ere, azkenotan ezezagutza eta ezaxola aurpegiatzen zitzaielarik filologoek aldetik (ikus Rissanen 1990: 353). Hizkuntzaz arduratzen ziren filologoak, aldiz, urruti ziren hizkuntzalaritzaren helburuak eta eskakizunak onartzetik: hizkera sakonki ezagutzen zutelarik testuen irakurketa zabal eta trebearen bitartez, haiek ziren ustez, egituren esanahiaz gogoetak egin zitzaizketenak. Zorionez, ondoko urteetan gauzak aldatuaz joan ziren, bi taldeen arteko elkarrizketa ugaldiaz, honetan soziolinguistikak eta dialektologia historikoak lan handia egin zutelarik.

Hizkuntzaren historia aztertu gogo duen ikertzaileak, esan gabe doa, bere gaitasunaz landa, bi eratako aurrealdintzak kontuan izan beharko dituela, nahi eta nahiez biek izango baitute eraginik bere ondorioen emankortasunean:

- 1) corpusaren aberastasuna (antzinatasuna eta ñabartasuna, nahiz dialekto, nahiz hizkuntz maila, nahiz literatur moten aldetik);¹ eta
- 2) corpus horren ezagutza.²

Ez dakit (2)-ri dagokionez zein izango den iritzi hedatuena; enea aski ezkorra da. Har bedi euskararen historiaz azken bi mendeetan idatzia, eta erraz ikusi ahal da askozaz ere saio gehiago dela euskararen etorkiez, izan diren era guztietako hipotesiez ezen ez delako toki, garai edo testutako hizkeraz, dela beren aldetik, dela besteekin erkatuaz. Ez dugu monografiarik XVII. mendeko GNren txistukariez (ez beste mende eta dialektoetako, bidenabar), ez mende bereko Zko aditzaz, edo GZeko hitzordenaz, demagun, nahiz eta Sarasolarekin (1984: 39) literatur euskalkiek — azkenotan jaso ere duten bezala— berezko, ez ezeren ordezkoko gisako, interesa ere dutela aitortu. Ez izatearren, ez ditugu oinarritzko beste hainbat lan, euskal testuetan erabili izan den ortografia sistema samaldaren historia baterako lanabesak, adibidez.³

(1) Bidebategi, uler bedi "literatura" hitzaren adierarik zabalenean, zeinahi idazki barne harturik. Datu eskasez egindako berreraiketen arriskuezikus § 1.3.

(2) Hara arestiko adibide bat: "The negative *ez* 'not, no' is invariable except in B, in which a variant *ze* is found in early texts when followed by a subjunctive or an imperative: *ce biarco echi* don't wait for tomorrow' in RS 1596. This *ze* survives today in at least one part of Bizkaia. Very speculatively, I might propose an ancient conditioned alternation **eza* ~ **eze*, with differing vowel loss. Again, it is not out of the question that we might be looking at ancient verb-forms here" (Trask 1997: 209).

Alabaina, a) benetako forma *ez biarco echi* da; b) ez da liburu horretan *ze* bestetan *ze* aditz jokatuagaberen aurrean; c) zenbaitek Garibairengandik aipatu *cetoa* ezinezkoa da bai fonetikoki eta baita morfologikoki ere; izan ere eskuizkribuan *çtoa* dator; **eze* etimologiaz eta formen sorrera eta bilakabidez ikus liteke FHV.

(3) Mitxelenak duela 20 bat urte RS-*ez* idatziez landa, ezinutzizkoak dira Blanca Urgellek 1987an Añibarraren aldaketak aitzakia harturik ikertuak. Orain ikus J.A. Mujikaren tesi argitaragabea Iparraldeko grafia zaharrenaz.

Hain beharrezkoa duen grafiaren ezagutzatik, hapaxen —inoiz esaldi osoen— azterketara igarotzean egitekoak ez dira gutxitzen. Oso testu gutxi dira filologi irizpideen arabera argitaratuak; zaharren artean Etxepare, Leizarraga, *Textos Arcaicos Vascos*-en eta “Contribución al estudio y edición de textos vascos”-en bilduak, Etxeberri Ziburukoaren liburuetarik baten zati bat, eta besteren batzu, gutxi halere. Egia da erruz ugaldurik direla azken urteotan, “edizio kritikoak” ia-ia modatan ere jarriaz. Alabaina hitz horren erabilera fetitxista baten aurrean gaude, facsimilaren fetitxetik oraindik ere atera gabe...⁴

Corpusaren gehiketari horren ezagutza sakonagoa ere lotu behar zaio hizkuntzaren historia aitzinatuko bada. Matti Rissanenek aldarrikatzen duenez (Rissanen 1990), hizkuntzaren historiaren ikerketak bietariko lanabes eta indarrak konbinatu beharra du; filologiaren aldetik iraganeko hizkuntzarentzako “belarria” testu ugariaren irakurketan eta esamoldeen ñabardurarik tipien ezagutzan oinarritutako testuen ikerketarako historiako eta kulturazko jakintza. Jakingo ahal dugu gure esparrura hortik zerbait ekartzen.

Hara lanaren egitura:

§ 1. Hizkuntzalaritza historikoaz: § 1.1. Hizkuntz aldaketaz; § 1.2. “Hizkuntza” eta “historia”; § 1.3. Hizkuntzaren historia; § 1.4. Protohistoriaz;

§ 2. Filologiatik hizkuntzaren historiarantz: § 2.1. Testukritika eta hizkuntz historiaren arteko harremanez; § 2.2. Datu gehiketa eta ulerpen hobekuntza; § 2.3. Zenbait testu iturri bilakatzeko arazoez; 2.4. Gramatika eta hiztegien lekukotasunez;

§ 3. Koldo Mitxelena eta euskal filologia;

§ 4. Non gauden eta nora goazen;

§ 5. Iturrien ereduak eta hizkuntzaren historia: kasu azterketa batzu: § 5.1. Testuak eta dialektologia historikoa: Bizkaieraren sailkapenez; § 5.2. Urteren hiztegi donibandarrak; § 5.3. Pouvreauren hiztegia, autoritate hiztegi?: gaitasunaren ala ariketaren hiztegi?; § 5.4. Hiztegi zaharrak eta mai-legaketa;

§ 6. Testukritika eta hizkuntzaren historiako zenbait arazo: § 6.1. Egitetasunaz: Larramendi Azkoitiko Sermoiaren (1737) egile; § 6.2. Garibai *RS*-en egile?; § 6.3. Datazioaz: Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*; § 6.4. Oharra: Latinetiko maileguren lekukotasunaz eta euskararen atzizkien historiak; § 6.5. Jatorriaz: *RS*; § 6.6. Iturriez: Harriet Larramendiren iturri; § 6.7. Testu berreraiketaz: *RS*;

§ 7. Hizkuntzaren historiaren arazo berezi bat: periodizazioa;

§ 8. Azken Peredika euskal filologiaz eta hizkuntzalaritza historikoaz;

§ 9. Bibliografia.

(4) Hor zehar ere bada bekatarririk; cf. F. Rico, “*Por Hepila Famosa, o como no editar el Quijote*”, *El País* 1996.IX.14. Hemen, ordea, iruzkin hori ez bide zen argitaratuko; Euskaltzaindian gordeko da, beharbada, duela dozena bat urte Frai Bartolomeren edizio moduko baten inguruan Gasteizko Filologia Fakultaretik bidalitako kolektiboa. B. Urgellen “Frai Bartolomeren hiztegiak zertxobait” ez zen —merenzi bezala— masa-aldizkari batean agertu eta, nolana ere, nago aukerak merenzi baino “politesse” gehiago ez ote zuen erabili iruzkinean.

1. Hizkuntzalaritza historikoaz

1.1. Hizkuntzak etengabe aldatuaz doaz. Hori duela mende batzuetako testuen aurrean dakusagu errazenez. Har ditzagun RS-eko esaldiok:

3. *Aberassoc jaya daude, chiro gajooc veti neque, auçooc vere yguy daude veti dabilena esque* "Los ricos tienen fiesta y los pobres cuytados siêpre trabajo, los vezinos tambien aborrecen siempre al que anda pidiendo".
10. *Aspertu banequio asper lequiquet* "Si me lo vêgasse, vêgarse meya".
52. *Vnayoc arri citean, gastaec aguir citean* "Los pastores riñieron, los quesos parescieron".
82. *Tacoc deroat dodana neure ecberean çejara* "Para me lleua lo que tengo de mi casa al mercado".
233. *Yquedac ta diqueada* "Darasme y darte he".
246. *Oguiagaz hura, oragaz heroen elicatura* "Pan con agua, mantenimiento de loco y mastín".

Bertan agertzen denetik euskarak —kasu honetan bizkaierak— aldaketok pairatu dituela kausitzen dugu:

- a) fonetikoak: 3 [igwɨ] > [igwin], 52 [gaštãe ok] > [gaštaiok];
- b) morfofonologikoak: 233 *-da* > *-t*;
- c) morfoloikikoak: deklinabidean 82 *-rean* > *-tik*; 52 *citean* > *eitezan*; 10 *asper lequiquet* > (*mendekatu*) *dakidake*; 82 *deroat* > *daroast*; 52 *arri citean* > (*haserra*) *tu ziren*; 233 *diqueada* > *emango diat*;
- d) sintaktikoak: 246 X-egaz Y = "X eta Y";
- e) lexikoak: *unai*, *çeja*, *elicatura*, *taco* eta *-i-* aditz erroa ez dira erabiltzen; *neke-k*, *aspertu-k* eta *arritu-k* orduko esanahia galdu dute, etab.

Corpus zabalagoarekin lan egingo bagenu are aldaketa eta kasu mota gehiago eridango genuke. Hizkuntzek beren hots eta morfologi sistemak aldatzen dituzte; orobat sintaxi eta lexikoa. Hizkuntzalaritza historikoak hizkuntzek beren egitura denboran zehar nola mantentzen edo aldatzen duten ikertzen du. Bere eremua diakronia da. Linguistika deskriptiboak edo sinkronikoak alde bat uzten du denbora bere arduretarik eta datuak oro mementu berekotzat hartzen. Bien arteko ezberdintasuna ez da, berriz, datuen hedadura denboran zehar, baizik eta hizkuntzalariaren jarrera denboraz, hizkuntzaren denboratasunaz.

Deskribaketa sinkronikoari eremu berezi eta askea aitortzen bazaio batez ere hiztunek, delako hizkuntza(k) komunikazio gailutzat erabiltzen dituztelarik ere, haien alderdi historikoaz konturatzen ez direlako edo ardura nagusia komunikaziorako lanabes hutztat darabiltelako da. Hortaz, hizkuntzalariak gizarte bateko partaideek amankomunean duten kodigoaren eredia deskribatu behar badu, deskribapenak historiaz landakoa beharko du izan. Alabaina, ikuspegi hori ez da izan daitekeen bakarra eta sinplifikazio handi baten gainean eraikitzen da; hain zuzen ere, hizkuntzak bere-berea du etengabe aldatzea. Egiazki hiztunak ez dira honetaz beti ohartzen, baina gogoeta handiegirik gabe konturatzen da edozein gure aitona-amonek eta guk ez dugula era berean hitzegiten: usuenik ezberdintasunak soilik hiztegizkoak dira, baina inoiz morfologiazko eta are fonologiazkoak ere antzeman ditzakegu: Gernika aldean gazteenek /t/ > /t̪/ egin

dute eta adinekoen (65 urtetik gorakoak edo) artean baino ez da aurkitzen *lain*; Gas-teizko gazteleran /λ'/: /j/ oposaketa ere hortik beherako hiztunetan nekez.

Garai ezberdinetan idatzitako lekukotasunak hartzen baditugu, eta grafiak edo estiloak eman diezaizkigukeen katramilak alboratu ondoren, pentsa dezakegu orduko hizkuntzaren erakusgarriak direla testuok, beraietan islatzen direlarik garaiko erregela sinkronikoak. Honek esan nahi du lekukotasunetarik (baldin badira!) hizkuntzaren garai bakoitzeko egitura atera daitekeela, eta hortik beren gramatika sinkronikoak ezarri eta konparatu. Hortik datorren ondorio metodologikoa zera da, hizkuntzalaritza sinkronikoaren lehentasuna diakronikoari buruz, hau haren datuetan eta analisisetan oinarritu behar baita. Halere, ez ditzagun metodoa eta errealitatea nahas. Hizkuntza baten eboluzioa garai ezberdinen gehiketa balitz bezala hartzea Bynonek zirkulu bat zirkunferentzia eta bere gunea lot ditzaketen marren gehiketarekin parekatzen du: bigarren hau ez da inoiz zirkulu oso bat izango eta lehendabizikoan ezingo dugu ikusi denbora zeharreko hizkuntzaren kontinuitatea.

Nahiz eta hizkuntzalaritza sinkronikoa ez arduratu eta diakronikoa *post factum* ohartu, hizkuntza baten edozein garaik bere iraganaz zerbait edo zerbait baino gehiago diosku, galdetzen jakinez gero, bederen. Hotsak eta morfemak aldatuz doaz, noski, lehengo oposizioen ordez berriak sortuaz. Halere, Sapirrek markatu legez, hizkuntza oso ekoizpen historiko ñabarra da eta bere baitan —garai bateko egituraren zoko batean baino ez bada ere— gordetzen du iraganari buruzko berririk.

Goiko erretrauetarik batean (10ean), demagun, **edin* laguntzailearen aurreko aditz nagusia batean (*aspartu*) partizipioan jokaturik eta bestean enbor soilean (*asper*) dakusagu, garairako hasia baina burutzeke zen prozesu baten ondorioz: cf. Lakarra 1985d; ikus, halaber, Lakarra 1983 horko 82 *echerean* eta XVII-XVIII mendeetako *-rean* /-reanik/-tik ablatiboan distribuziorako.

Hizkuntzalaritza historikoak bere barne hartzen du delako hizkuntza baten (euskararen, kasu) aldaketen azterketa. Honekin batera, aldaketa beraren izaera eta zernolakoa ere aztergai du: aldaketok eragiten dituzten bilakaera eta indar eragileak.

1.2. *Hizkuntza* eta *Historia* berbak lotzen diren noiznahi, eta zeinahi tradizioan ari garelarik ere, nahitanahiezko bereizketa oinarrizkoa izan behar da kontuan: hots, hizkuntzaren barneko historia, batetik, eta kanpokoak, bestetik. Lehendabizikoa hizkuntzazko datu eta dokumentuek ematen dituzten berriez axolatzen da eta hori genuke fonologia diakronikoaren, morfologia historikoaren, sintaxiaren kondairaren eta lexikokoaren historiaren esparrua; bigarrena, azken finean, hizkuntza hori bere komunikazio gailuzat darabilen herriaren historiaren zatia da, nork, norekin, zein egoeratan zer hizkuntza (modu) erabiltzen duen ikertzen baitu. Bereizketa hau —ezagutzaren aldetik oinarrizkoa izateaz landa, ikusiko den bezala— errealitatean ere ezinbestekoa dugu. Hizkuntza baten —hots, hizkuntz sistema baten— barneko historia (semitikoaren post-belareen bilakaerarena, ingelesaren modalena edota txineraren pluralaren sorrerarena) ia gertakari historiko orokorreki inongo garrantziarik eman gabe egin daiteke. Orobat, gerta daiteke herri baten historiak asko jakitea eta oso gutxi bere hizkuntzaz: hori zen, esaterako, Champollion aurretik egipziarrekin gertatzen zitzaiguna greziarren garaitik bederen (ik. orain Loprieno, A., 1995, *Ancient Egyptian. A linguistic introduction*. Cambridge

U.P.); pentsa bedi, modu orokorrangoan hartuaz gaia, zer gertatuko litzatekeen euskararen historiari bakarrik Erdiaroko datuak bagenitu edota mende honetan agertu / azaldu hitita eta familiakoen edota bi tokarioen lekukotasunik gabe⁵ Biblian eta iturri ilunagoetan haietaz eta haien hizkuntzez esaten zitzaigunarekin jarraitu behar bagenu.

Honek guztionek adierazten diguna zera da: hizkuntza sistema autonomoa dela eta gertakari historikorik larriek ere eragin txikia dutela sistema horretan: orohar, axalekoen den hiztegiaren.⁶ Honen berri izan zuen, eta (euskalaritzaren onerako gertatu behar bazukeen ere...) argiro azaldu bere hizkuntzalari saiotxoetan bestelakoez ezaugunago den Georgia aldeko Josek: frantsesaren eta errusieraren historietan Frantziako eta Errusiako iraultzen garrantzia eskasa ezin oharkabean gertatu bere eguneroko gogoeta zituen bati. Jakina, historiaren eragina hizkuntza batean oso nabarmena izan daiteke, gertakari batzuek aldatu, eremuz murriztu zein galdu egin baititzakete hizkuntzak eurak. Alabaina, historiak hizkuntzetan duen eragina beti *beste hizkuntza batzuen bitartez* izan ohi du: Hispanian latinak ordezkatu zituen erromatarrak iritsi baino lehenago mintzatzen ziren hizkuntzak;⁷ Britania Handian edo Euskal Herrian erromatarrak han noizbait izanaren lekuko ditugu hizkuntzan, honek jaso zituen maileguak direla kausa.⁸

Hauek honela, hizkuntzen historiako monografia eta eskuliburuek, zerbait esateko moduan direnean bederen, bata —barneko historia— ala bestea —kanpoko— jokatu ohi dute. Atera berri den R. L. Trasken *The history of Basque* 450 orritako liburu mardulean “An external history of the language” deritzonari 15 bat orrialde (%3 pasatxo) ematea,⁹ fonologia historikoari 70, gramatikaren historiari (morfologia eta sintaxi historikoari) 60 eta lexikoarenari 100 egokitzen dizkielarik —% 50a

(5) Hizkuntza horietaz ikus Schmidt 1992-ko iruzkin eta bibliografia; Gamkrelidze-k eta Ivanov-ek badute tokarioek izandako aspaldiko mugimendu aski luze eta arazotsuen berreraiketa bat maileguen kronologiaren bitartez: ikus Gamkrelidze, T. & V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York 1995 (1984ko errusierazko orijinala) eta, batez ere, id, “Les premiers indo-européens de l’histoire: les ancêtres des tokhariens en Asie Mineure ancienne”, *Revue d’Etudes Géorgiennes et Caucasiennes* 6-7, 1990-91, 265-296. Barregarri xamarra da Winters-ek *Central Asiatic Journal*-en tokarioak omen lukeen mandinga sustratoaz dioena eta ikusgarria W. Winter-ek ematen dion jipioa bere filologiazko eta bibliografia berezituazko ezezagutza markagarria agerian utziaz.

(6) Eta bertan ere ez modu berean alderdi guztietan, hortik glotokronologian sortu zen —eta are euskalaritzara ere iritsi zen— oinarritzko hiztegiaren kontzeptua; egia esan behar bada, ordea, glotokronologia aspaldixko ahaztua edo atzendua dugu baina ez soilik oinarri horren ahultasuna gatik (ikus Lakarra 1997b).

(7) Cf. S. Mariner, “Latín y paleohispánicas: lenguas en contacto” in J. Gorrochategui, J. L. Melena & J. Santos (arg.), *Studia palaeohispanica. Actas del IV Coloquio sobre Lenguas y Culturas paleohispánicas (Vitoria - Gasteiz, 6-10 mayo 1985)*, Gasteiz 1987 [= *Veleia* 2-3], 125-138.; ikus orobat K. Mitxelenaen “Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania” eta “Los textos hispánicos prerromanos en lengua indoeuropea”, [biak orain LH-n].

(8) Ezinutzizkoa da oraindik K. Jackson-en *Language and history in early Britain, a chronological survey of the Brittonic languages 1st to 12th c. AD*, Four Courts Press, Dublin 1994 (1. arg. Edinburgh 1953). Ikus, halaber, Sims-Williams, P., “Dating the Transition to Neo-Brittonic: Phonology and history, 400-600” in Bammesberger, A. & A. Wollmann (arg.), *Britain 400-600. Language and history*. Heidelberg, Carl Winter & Universitätsverlag, 1990, 217-261.

(9) Bada aurretik “The people, the country and their history” beste 30 batekin; guztira ere %10era edo iritsiko ginatke, gehienez ere. Beste toki batean nahi nuke iruzkin patxadatsuagorik egin Trasken lan markagarriari; artean badira, gutxienez, Aldaik (1997), Hualdek (1998), Oyharçabalek (1998) eta Rebuschik (1999) prestatutakoak, baina ez dakit guztiak iristen diren iruzkinduaren maila eta hedadurara.

baino gehiago, “Connections with other languages”-eko beste 60ak kontuan hartu gabe ere— ez da halabeharra: hizkuntza erromantzeen eta ingurukoen tradizio historiografikoan Brunot (1906), Migliorini (1960), Lapesa (1980) —Menéndez Pidalenari (1904) aitzí— eta beste hainbat adibide aipagarrik ohituak gauzkatzen aurrean, tradizio germanikoetan eta handik ateratako ikertzaileek landutako famulietan guk “gramatika historikoa” deitzen dugun irakasgaia kokatzen dute *historia*-ren pean.¹⁰ Sarasolak (1984) aipatu Baugh-ek (1957) eskatzen zuen “proper balance” hori bi ikuspegiaren artean zaila da egiten, eta biez gogeta egitera iristen denak batari besteari baino toki zabalagoa ez eze funtsezko egitekoa ere gordetzen dio.¹¹

Bada hirugarren tradizio bat, A. P. Vlasto-ren *A linguistic history of Russia to the end of the eighteenth century* nahiz Aurélien Sauvageot-en *L'édification de la langue hongroise*, nahiz egile beraren *L'élaboration de la langue finnoise* liburuetan kausi geneza-keena, eta azken finean, zeharka baino ez bada ere Meilleten latinaren eta grekeraren historien adibide zoragarrietan ikasira hurbiltzen dena. Honetan barnekoa eta kanpokoak biak mintzagai izanik, hari nagusitzat bigarrena hartu eta lehen-dabizikorantz hurbiltzen dira sinkronia zenbait bata bestearen ondoren kokatuaz: hasierako kapituluetan zabaldu, baina ia guztietan aurkitu ohi dugu hauetan “l'orthographe”, “morphonologie”, “morphologie”, “la syntaxe” eta “la mise à jour du lexique” bezalako atalik.

Sarasolak duela jada 13 urte bezala, nik ere “tarteko bidea” hobes litekeela derit-zot alorraren hainbat alderditako garapena edo garapen falta kontuan izaki. Nik ere, Sarasolak legez (1984: 3) “De todas formas pienso que en [el] estado actual de los estudios vascos puede trabajarse, excepción hecha de ciertos puntos concretos, con mayor rendimiento desde la perspectiva de la lingüística externa” uste dut, eta urte hauek ez diote arrazoia kendu, oro har. Alabaina, izan da barneko historiari dagokio-nez aurrerapenik; gogora Rudolf P. G. de Rijken “Un verbe méconnu”, “-men / -pen deux suffixes capricieux”, “Nunc Vasconice”, “Basque manner adverbs” edo “The origin of partitive determiner”, egile bakar baten lanetik ez ilkitzearen.¹²

1.3. Gurea baino langilez, ikerketa estandarren tradizioz eta lanabesez hobetu hornituak diren hizkuntzen historiartzako askotan, eta ez soilik hitzaurreetan, aurki-

(10) Gasteizko Filologia Fakultatean bertan, eta ez dirudi honetan bakarrak lirakeenik, “History of English” hizkuntza horren fonologia, morfologia, etab., diakronikoarekin betetzen zelarik, “Ingelesaren kanpoko historia” deitua asmatu behar izan zen gainerakoentzat besterik gabe *historia* zen horretarako. Gainerako filologia modernoetan, frantsesean zein hispanikoan, gauzak zeharo bestela ziren eta dira aspaldian.

(11) Luze joko luke hemen garai bateko idealismoak herri batzuetan eta besteetan izandako eraginararen arabera sailkatzen sartuz geroz; nolana ere den, Peter von Polenz-en alemanieraren historia bezalako lekukotasunek —aurkibidea, *mutatis mutanda* Lapesarenarekin erkatzeko modukoa dugu— hizkuntza germanikoetan ere bazela kanpoko historia nagusitzen zuenik aurki genezake.

(12) Ikus inprimategian diren De Rijk-en *Selected writings*. Hualde, Lakarra & Trask 1995-ean batez ere alderdi horretan izan aurrerapenez bibliografiarik aurki daiteke; liburua lehengo tipologia hirukoitzean non sartuko genukeen ez dut zalantzarik. Argitalpen toki eta etxe horretan bestelakorik ezinezko zatekeen seguruenik. Aurki aterako da hor bertan Mitxelenaren lanen antologia bat, *Sobre el pasado de la lengua vasca* zoragarria tartean.

tu ahal dugu lanturik egileek kausitu *lacunae* handi eta larriez.¹³ Sarasolak arrazoi osoz dioenez, katalan herrietako egoera ustez hitsa ere guk gogoz hartuko genuke.¹⁴ Ondokoa zen bere proposamena:

Si no podemos ofrecer ni siquiera un esbozo de historia de la lengua vasca, nuestro esfuerzo actual ha de concentrarse en:

a) La ordenación de los textos relacionados con la disciplina, con vistas a dibujar las líneas mayores del trabajo realizado hasta el momento en este campo.

b) El establecimiento de los puntos en los que más necesaria (y más factible) es la labor investigadora a corto y medio plazo, de cara a poder disponer cuanto antes de la infraestructura de datos imprescindible para la conformación de un esbozo de historia que canalice futuras investigaciones (1984: 4).

Egia da euskarak inguruko hizkuntza askok ez bezalako oztupoak aurkezten dituela honako ikerketa programa bat atontzeko orduan: ezin mekanikoki erabili ama-hizkuntza ezaguna dutenetan (dela latina erromantzeekin, dela sanskritoa hindiera modernoekin)¹⁵ aurkitu aztura eta aitzinamendurik, adibidez, eta ama hizkuntzaren deskribapen horren trukean euskararen ustezko ahaidetasun genetikoez beste bat prestatu beharra.¹⁶ Genetikoki bakartua dugun euskararen historia egiteko orduan hizkuntza horren *benetako* historia zeinen berandu hasten den ere gogoratu behar. Bestalde, corpusaren aberastasuna ere ez da pozaren pozez egotekoa, ez tamai-

(13) Fenikoaan, adibidez; cf. XX Ia testu tradizio guztiak dira berantiarrak ordezkaten duten hizkuntzaren historiarekiko, batzuk are baino berantiarrago. Hizkuntza gehienek dute historiaurre luzea, afrikaanieraren salbuespenarekin edo; cf. Lass 1997. Halere, testuei dagokienez oso gazte den hizkuntza baten historia ere askozaz zaharrago batena bezain zahar izan liteke: suomieraren lehen dokumentazioa (1543) euskararenetik oso gertu dugu, alabaina, euskarak latinetik bezala, suomierak baditu germanikotik hartutako mailegu oso zaharrak, are 6. mendean hasten den tradizio idatzi germanikoa baino lehenagokoak: *kuningas* "errege" (cf. al.zah. *kuning*, ing.zah. *cyning*, etab.) bezalako adibideek erakusten dute suomiera (edo horren lehenagoko forma) germaniko zaharrarekin kontaktuan zela lehen testuak baino 1200 bat urte lehenagotik, zentzu batean hizkuntza honen historia hainbat urte aitzinatuz. Suomieraren familiako den kareliera 13. mendeko testu labur batean eta gero 16.etik zabalago dokumentatua dugu, eta vepsiera soilik 1932tik aurrera. Begibistakoa da, ordea, guztien arbasoak askozaz data zaharragoa duela.

(14) Badia i Margaritek bibliografia berezitu faltaz katalanaren historia idazteari uko egitea iruzkitzen du pasarte horretan; orain bada katalanaren (zati baten) historia zabala: ikus Nadal & Prats 1982-96.

(15) Aitzingermanikoa hor zehar testuinguru honetan aipatua aurkitzen badut ere, ez deritzot zehazki gauza bera denik; besterik da berreraiketa horren segurtasun eta aberastasuna eta aitzineuskararena (edo aitzinbodoarena, cf. R. Burling, "Proto-Bodo", *Lg* 35: 3, 1959, 433-453) beren artean urruti izatea.

(16) Mitxelena 1950az landa, aipa daitezke orain Echenique 1983ko atala abantaila handiz ordezkaten duten L. Trasken pare bat lan argi, ongi dokumentatu eta iruzkin zorrotzez beterikoak. Bidebarez, lehen hizkuntza kaukasikoei arreta berezia eman behar bazitzaie, orain —horiek ahaztu gabe— Greenberg 1987 geroztik sortu nahaste orokor hona ere iritsiak na-denez, "Proto-World" eta beste mintzatzera garamatza. Maltzurkeria handia ote lehen gainetik ezin ken zitezkeen ipar eta hegoaldeko kaukasiera zein bere bidetik doala gogoratzea?: bata nostratikoa, beste a na-denean optimistentzat baina inorentzat ere ez makrofamilia berean; ez ote du hor garrantziarik kartvelikoaz gehiegi dakigula orain besteekiko erkaketan esperantza handirik jartzeko? Mitxelenak 1964an eskatzen zuen banaketa eman dela dirudi... baina ezin gintezkeen irabazian atera, jakina, eta guri ipar-aldekoa tokaruko litzai-guke lagun. Orain *Iker* leko zenbait pasarte irakurtzeak irriparrea behintzat bihurtzen duela ezin uka (cf. Lakarra 1997b).

naz (1745 baino lehen ez dira 500 folio izango Hegoaldean eta 5000 bat Iparraldean; Lope de Vegak berak badu gehiago) ez ñabarduran (1900 baino lehenagokoaren % 95 erlijio gauzez ari da eta zenbait dialekto ez dira lehendabiziko mendeetan ordezkatzeko). Halere, ez bedi pentsa azkenetarik eta errumesenik garenik; hizkuntza finougriko gehienak ez dira gurea baino lehenago dokumentatuak eta gero ere literatura, hots, paperean ezarria, ez da guretik horren urruti.¹⁷

Behin baino gehiagotan (gure artean Mitxelena usu) gogoratu den arren, kome-niko bide da hasiera hasieratik ohartzea "hizkuntzaren historia" diogunean bi erata-ko edukinez ari gaitzkeela: hizkuntzaren bilakabide osoaren azkerketa diakronikoaz, edota horren zati soil batez, lehendabiziko testuak agertzen direnetik aurrerakoaz, hain zuzen. Konpli da bi adiera horiek ongi bereiztea, bata ala bestea erabil, arazo eta irizpide ezberdinekin egin baitezakegu topo.¹⁸

Historia egiteko, zentzu zabal nahiz hertsian, egiteko konparaketa oinarritzat hartzean Meilletek eta bestek euskarak ezin duela historiari izan esan dute:

La comparaison est le seul instrument efficace dont dispose le linguiste pour faire l'histoire des langues... De ce que la méthode comparative est la seule qui permette de faire l'histoire des langues il résulte que, tant qu'une langue est isolée, elle est dénué d'histoire. Entre l'état du basque au XVIIe siècle et l'état du basque aujourd'hui, il y a des différences; mais les changements ne sont pas essentiels; en substance, la langue est restée la même. Si donc on ne trouvait pas le moyen de rapprocher le basque de telle ou telle autre langue, il n'y aurait aucun espoir d'en faire jamais l'histoire (apud Mitxelena 1963: 12).

(17) Ikus aipaturako Sauvageoten lanak; errumanieraz aski da Tagliaviniren *Origini* klasikoa. Bidebatez, genetikoki lotuak ez diren hizkuntzen artean ere historia konparatuak laguntzarik eman diezai-guke, "eredua"ren zerak (tipologia eta kronologia esaterako) ongi hautatzen jakinez geroz. Hortik inoiz beste hizkuntza batzuen historiako zenbait gertakariz pasarteren bat edo beste sartzea eta nolana ere benetako *Euskararen Historia* bar idazteko ezinbestekotzat jotzea. Adibidez, ez zait mezprezagarri iruditzen Agricola-ren lana (ikus lehen aipatu Sauvageoten liburuan) ezagutzea Leizarragarena hobeki pisatze-ko; bestalde, XVII eta XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren edota hizkuntz historien azterketan hurbilen (baina horren baldintza diferentzetan!) diren frantsesa eta espainiera ereduzat hartzetik datozkigu hurbil-keta arazoak. Alemania alderantz (cf. Jones 1991 eta Lakarra 1995) edota eslaviar mundurantz literatur hizkuntzaren historiarenean begiratzeak (cf. Picchio 1972 arg.) eta, zenbait puntutan, inguruko estatugabeko nazioetara) ez bide liguke kalterik ekarriko.

(18) Alabaina, denborak eta hizkuntzak itxura batean asko aldatuarren, mundua eta hizkuntz hatsarriak ez bide ziren lehen oso bestelakoak. Ikuspegi edo jokamolde hau natur zientzietarik hartua du linguistikak eta zientzietasun minimoa erdiesteko arrazionalitatea ezartzen du: *uniformitate hatsarriaz* ari gara. Lassek (1997: 25) esan bezala, ikertzaileak mirakulurik ez dela pentsatu behar du eta iraganean egun ezinezko den ezer ez zela gertatu. Probabilitatearekin arituz ere, orobat, orain aukera errazena dena, lehen ere horrelatsu bide zen. (Uler bedi, jakina, uniformitate hatsarria ez dela soziolinguistikoa). Honenbestez (cf. § 5.1.) ezin onar liteke B eta G historiaurrean hurbilduaz joan direnik, lekukotasunak ditugun garaietan kontrako bidetik joan baitira. Orobat, RS 85 *lawnuc* (*asco daude, gueyago bear daude*) Urquijok "Quizá se explique la segunda *u* por asimilación de la primera, y no sea, por lo tanto, una verdadera errata de imprenta" dioen arren, ez dirudi euskararen inongo ez inoizko hizkeratan horrelakorik gertatu denik; izan ere hobe zukeen *jaunac* zuzendu: cf. RS 123 *Hao ysian eztoa surtu ulla* (non argitaratzaile berak *sartu* aldatzen duen).

Meilletek bazekien zer ari zen, izan den hizkuntz historiagilerik hoberena edo hoberentsuena izan baita^{18b}. Halere, zehazkiago hitz eginaz, euskarak baduke historiarik, hau besterena baino laburrago edo pobreago izan arren: XVI. mendetik aurrera hor dira testuak eta *historia*, hitz honen adierarik hertsienean oso ondo egin daiteke. Bestalde, ez du balio handiegirik “euskara funtsean ez da aldatu” esateak, aldaketa kontuan zer den funtsezko eta zer azaleko ez baita guztientzat argi. Euskara, beraz, aldatuaz joan da (eta doa) eta aldaketa horien historia luza daiteke; orobat, aldaketa ezagun horietan oinarrituaz hipotesiak egin daitezke historiaurreko euskaraz.

Gainera, ez da egia osoa euskara zeharo isolatua dela. Etorkiaren aldetik, bai, jakina, ez baitu ahaide ezagurik; alabaina, bada gainerako hizkuntzekin lotzen duen alderdirik: maileguak esaterako. Maileguk, etorki ezaguna dutenean (eta hori da latinetiko eta erromantzeetatiko gehienen kasua) berri asko eman diezaigukete hizkuntza baten historiaz: hizkuntza baten barnean sartu diren neurrian hizkuntza horren aldaketak pairatu behar izan dituzte; horietarik atera dezakegu iturburu ezezaguneko euskal altxor jatorrizkoari buruzko berri ugari (cf. Lakarra 1996b).¹⁹

Hizkuntz historialaria, eskura dezakeen corpusaz baliatuko da, noski, ikertzen ari den hizkuntzaren aldaketez jabetzeko eta azaltzeko. Hizkuntzaren historiaz artatzen direnak ere filologoak bezala testuokin aritzen dira, zeren eta historia horrek (orok legez) dokumentuetan oinarritu behar baitu:

La idea de que la historia de una lengua, de la vasca como de cualquier otra, sólo puede edificarse sólidamente sobre documentos fechados y localizados con la mayor precisión posible, no ofrece ninguna novedad. A lo sumo, acaso no esté difundida entre nosotros cuanto fuera necesario [...] lo demás no es más que extrapolación, que sólo vale si tiene el firme punto de apoyo de datos seguros y sirve para explicarlos diacrónicamente (Mitxelena 1971: 149).

Beharrezko ditugu, beraz, testuak euskararen historia egin ahal izateko, bere eboluzioaz jabetzeko, gurea ere aldatuaz joan baita hizkuntza eta hizkera guztiak bezala. Gainera, ahalik eta testurik zaharrenak ditugu beharrezko, soilik haiek eraman baikaitzakete urrutienik denboraren katean barrena. Bakarrik testuak ongi miatu ondoren murgil gaitzeko ur sakonagoetan, haietan ikasiaren arabera aitzinagoko garaietan zer zitekeen ikertzen (asmatzen) saiatuaz.²⁰

(18b) Ik. Lakarra 1997b-n aipatu Pozer & Campbell 1992 non Meiketen obra erabiltzen den gramatika konparatu klasikoa Greenbergen bere jarraitzaileen usadioekin erkatzeko ordezkarri gisa.

(19) Sarasolak arrazoi du historiaurrea ikertzeko arazoaz mintzatzean “nuestra situación es de notable desventaja frente al galés o al albanés, en la que la influencia latina primera y la románica posterior están claramente separadas por un período de ausencia de contacto” markatzean (1984: 6); alabaina dagoenarekin jokatu behar; noizbait norbaitek gaingidituko ahal ditu Mujika 1982 eta Guiter 1989 lanetako kronologiak; cf. orain toponimian oinarritutako Matias Mujikaren saioa (ASJU 1996, inprimategian).

Bestalde, euskarak bokalismo sardoa izateak oso interesgarri bilakatzen ez duela egia bada ere, adieraz daiteke txistukarietan oso besterik dela: cf., egilearen beste askoren artean, Mitxelenaren “Lat. s: el testimonio vasco”, orain LH-n bildua.

(20) Cf. “Para dedicarnos con tranquilidad a la prehistoria, habremos pues de esforzarnos en adquirir el conocimiento más exhaustivo posible de los datos disponibles, sin dejar ninguno de lado y sin ahorrarnos molestias en buscarlos y comprobarlos” (Mitxelena 1963: 15-16).

Gertakari seguruei eman behar zaien lehenetasun metodologikoaz landa, kontuan izan behar da historiaren aberastasuna birreraiketaren eskemen aurrean. Berreraiketa guztiek ahalik eta azkarrenik nahi dute jo, zuzen zuzen, galdutako garaira. Alabaina, datu historikoek usu erakusten digute benetan gertatu dena konplikatuago izan dela.

Har dezagun, esaterako, honako paradigma:

<u>Latina</u>	<u>Gazt.</u>
-ébam	-ía
-ébas	-ías
-ébat	-ía
....

Bi eredu hauek konparatuaz, soilik logikoenak eta laburrenak kontuan izaki, bi pausu hauek ikusiko genituzke: i) $b > \emptyset / V_V$, ii) $e > i / _a$. Alabaina, gaztelera zaharreko testuek *-iés, -ió, -iémos...* formak dakartzate, legeon arabera ezin azal daitezkeenak (cf. Mitxelena 1964b).²¹

Laburki gogoratu ditugun bezalako sinplifikazioak (eta darraizkoten arriskuak) askoz ugariagoak dira, noski, historia ezezagunagoko edo ikertugabeko hizkuntzetan. Historia eta historiaurrea bereizirik, bada, historiari dagokio lehenetasuna. Metodologikoki hobe dugu gertaera ongi dokumentatu zenbait ezen ez hipotesi multzo oinarrigabeko bat. Halere, gogoeta hauei ez zaizkie lotu beti euskararen iraganaz arduratu direnak. Mitxelena (1964b) bi prozedura ezberdinen adibide gisa Achille Luchaire eta Hugo Schuchardt aipatu izan ditu. Lehendabizikoa historialari zen lehenik eta bidenabar hizkuntzalari; Schuchardt, oster, hizkuntzalari zen ofizioz, bere garaiko hoberenatarikoa gainera, hainbat eta hainbat hizkuntzaren berri zuena eta beren historiak ere menderatzen zituena. Horrezaz gainera, oso ongi ezagutzen zuen euskara zahar eta berria. Baina Luchaire dukegu eredu euskararen historia egiterakoa, berak markatu baitzuen bidea, Erdiaroko euskara ikertzeko iturriak erakutsiaz eta bere lanetan erabiliaz eta are akitanieran agertzen diren jainko eta pertsona izenen garrantzia markatuaz. Schuchardt, aldiz, bestelako bidetik abiatu zen, euskara iberikoarekin eta hizkuntza kamito-semitikoekin lotzen saiatuaz, oinarri ahulegietan gero nabarmenki agertu denez (cf. Trask 1997). Zorigaitzez, "Schuchardt ereduak" jarraitzaile edo kide gehiago izan du "Luchaire ereduak" baino.²²

Ezaguna bide da, orobat, ofiziokoek adiera hertsian hartutako historia dutelako oinarritzotzat *ardano, gaztana, bini, arrani*, etab., *ardao / ardan-(degi), gaztae / gaztan-(bera), mi(h)i(n), arrai(n) / arran-(tza)* eta besteren etorkitzat izan arren, **ardano, *gaztana, *bini, *arrani*, etab., izartxoarekin idatzi ohi dituztela. Zergatia begibistakoa da: batzuek entzunak edo ikusiak dira, seguruak eta ukaezinak, besteak, aldiz,

(21) Berreraiketaren sinpletasun postulatua lekarkeen zenbait arazoren adibideak *Sobre el pasado-n* aztertutako gaztelerazko lehenaldia edota *nire / nere, dauz / ditu, gaitean / gaitezen* izan daitezke.

(22) Ez dut inongo positibismo hertsirik defendatzen. Sarasolak Mitxelenaren "la hipótesis de un contacto vasco-indoeuropeo anterior a la influencia latina... no sirve demasiado para aclarar los problemas diacrónicos planteados en el campo vasco" aipatzen duenean (1984: 16) ikerketa horren agortasuna agertzeko, nik nahiago dut *argi, hotz, bero*, etabarren kategoriazko forma bereizketa falta zahartzat emanik "si esta indiferenciación representa lo primitivo de la lengua, la caracterización e incluso hipercharacterización moderna podría acaso deberse a un flujo posterior" (SHLV 56) ere gehitu zuela gogoratzea.

soilik haietarik eta haiek azaltzeko atereak; hortaz, inoizko judukastako bailiran, izartxo hori eraman beharko dute noizbait norbaitek nonbait agerraldiren bat aurkitu arte. Azken hau, —ofiziokoen loria eta metodoaren segurtasunaren seinale—, gertatu izan da inoiz, hititaren desziframenduak mende hasieran nola berretsi zuen Saussurek 1878an egin laringalen berreraiketa, demagun.²³ Uler bedi ongi; ez da badaezpadakotzat ditugula *ardano, *gastana, *bini, edo *arrani, ikerlari orok onaritzen baititu, beste hainbat hitzen bilakabidean (cf. *area, balea, sebi*, etab.) parte hartzen duten legeak baitira horko berreraiketetan erabiliak. Ongi asmatuak izateak, ordea, ez die kentzen formoi asmatuak izatea.

1.4. Protohistoriaz

Historiaurrearen eta historiaren artean asko luza daitekeen ilun eta ezezagunagoa dugu: protohistoria. Gure kasuan bada euskararen eboluzioari buruzko berririk Etxepare baino bost mende lehenagoko Done Miliagako eta bestetako antroponimo eta toponimoetan; beste zortzi-bederatzi mendetako jauzia eginik bizpahiru mendez luzatzen den akitanieran²⁴. Bestalde, ezin da erabat bereizi historia / historiaurrea. Ezin esan daiteke euskararen historia 1545ean hasten dela eta, beraz, 1544 historiaurreko lehen urtea dela. Hasteko, XVI. mendeko zenbait testuk (errefrauak, kanta zaharrak, etab.) aurreko garaietako ezaugarriak gordetzen ditu. Gainera, Mitxelena dioen bezala, X. mendetik aurrera (1025koa da Done Miliagako dokumentazioa Arabari buruz) euskararen inguruko lekukotasun asko dugu, nahiz eta beren izaeragaitik —pertsonek eta toki izenak izaki batez ere— ezin pareka 5 mende beranduegok dugun informazio zuzenarekin. Halere, Erdiaroan ere baditugu Glosa Emilianenseak, Aymeric Picaud-en XII. mendeko hitz zerrenda, Iruñeko Katedraleko 1400 inguruko testu laburren bat, etab. Are urrutiago, Erdiaroaren lehen mende ilunak baino atzerago, erromatarren garaira iristen bagara, orduko idazleek jaso euskal toki-izen batzu aurkitzen ditugu eta, batez ere, gaur egun oraindik ezagun ditugun euskal hitzen oso antzeko (*Andere, Cison, Nescato*, etab.) pertsona edo jainko-izen anitz.

Alabaina, ez da 1545 baino lehenagoko lekukotasunetara jo beharrik protohistoriaren islarik aurkitzeko: geroztik argitaratutako zenbait testutan (kantu zahar eta errefrau bildumatan bereziki) badugu horren zantzurik:

Hara Lakarra 1996a-n BZeko zenbait testu eta ezaugarrirekin osatutako taula baten zatia, non Betolatza erantsi den erraz uler daitezkeen arrazoiengatik:

(23) Maila apalago batean, mizenikoaren aurkikuntzak grekeraren historiaurrerako berreraikitako gehiena berretsi zuen. Testukritikan, gutxi-gorabeherako bertoko paraleloa genuke Mitxelena 1984b eta Lakarra 1984-86 bitartean *Bertso bizkaitar*-ren testuarekin gertatua.

(24) Material hauek arazo bereziak aurkezten dituzte, dagoeneko Gorrochategui 1984an egoki azaldu bezala. *Restschprachen* delakoez lana eta bibliografia ugalduez joan da indoeuropar familiaratik landa ere, nahiz eta niri eskuetara heldu zaidan azkena (Agud et alii (arg.), 1996) horretara —latina eta grekoa soilik, zehazkiago— mugatu.

	15.m	16.m	Gar	RS	BET	EK	MIK	KAP	VJ
1. ABL	-3	-3	-3	-3	+2	-2	-2	-2	-1
2. PROS	()	()	-3	-3	-3	-3	-2	-3	-1
3. SOZ	+3	+3	()	+3	+3	+3	+3	+3	+3
4. -a/-e-	()	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3
5. -de	()	()	-3	+3	-3	+3	+3	-3	+3
6. -n > -ø	-3	-3	-3	+2	-3	-2	+2	-3	-3
7. fut. zah.	()	()	-2	-2	+3	-1	-1	+2	()
8. fut. inp.	()	-3	()	-2	+3	-1	()	+2	()
9. -zu	-3	()	()	-3	()	-3	-2	()	()
10. AOR	-3	-3	-2	-2	+3	-2	-2	+2	-2
11. ER/JO	()	()	-3	-3	()	()	-2	-1	()
12. EZ/EG	()	()	()	+1	+3	+3	+2	+2	+3
13. -ø/-tu	-3	-2	-3	-2	+3	+1	+1	+2	+2
14. KOM	()	()	()	-3	-3	-3	-3	-3	-3
15. bai(s)t-	()	()	()	-2	+3	+3	+3	+3	+3
16. TOGen	()	()	+3	+2	+3	+3	+3	+2	+3
17. Gn.Kon.	(..)	()	+3	+2	+3	+3	+3	+3	+3
18. Ko.Z.	()	+2	+3	+3	+2	+3	+3	+2	+3
GUZTIRA	-10	-11	-16	-13	+16	+2	+5	+7	+10
BATAZ BESTE	-1,4	-1,3	-1,3	-1	+1	+0,1	+0,3	+0,4	+0,6

Edozein ondoriok *RS*en arkaikotasun ezaguna islatu behar du, bai *BZ*eko gainerako fetxadun testuez, bai euskal dialekto guztietako lekukotasunak kontuan harturik ere. Urte berean argitaratu zen Betolatzaren dotrinarekin erkatzea genuke, noski frogarik errazena: berrikuntza batean, eta hiru arkaismotan datoz bat; beste guztian, *RS*ek gordetzen dituen 12 arkaismo ez ditu egiten Betolatzak, eta soilik 6. fenomenoan jotzen du arabarrak zaharraren alde besteak berritzen duen bitartean. Gainera, ez da arkaismo ez berrikuntzarik non Betolatzak *RS* bakarrarekin batera irakur dezan: soziatiboan *-gaz* bakarra dute biek baina beste hainbatekin batera eta zenbait arkaismo amankomunetan ia ia *BZ* osoarekin, eta are *B* osoko testu gehienekin.

Morfologia eta sintaxiko ezaugarri hauetan ez da horrenbesteko diferentziarik *RS* eta Garibairen artean, nahiz eta honen corpus laburrak konparaketa zaildu: 18tik 6tan dute ezaugarriren bat amankomunean eta gradu bertsuan, beste 4tan gradua da ezberdina, 6tan ez dira parekagarri aipatu corpus laburtasunagatik eta soilik 3tan da diferentzia ezaugarri baten aurrean batak arkaismua eta besteak berrikuntza. Pentsatzekoa da konparaketa honetan, lexikoa sar bageneza, bereziki, kontuak oso bestela liratekeela (gogora Lakarra 1986ko konparaketa laburra) baina ez dira atzendu behar Menéndez Pidalen eta Mitxelenaen irizpide mota honen ahultasunarekikoak ere.²⁵

(25) Garibai eta Betolatzaren beren aldetik konparatzeak ere bataren arkaismu nabarmen *RS*-ek estaliaz eta bestearen berritzaile izaeraz ohartzeko onik ekar lezake: Garibairen berrikuntza guztietan berrikuntza du Betolatzak eta baita hark arkaismua mantendu ezaugarrietan ere.

2. Filologiatik hizkuntzaren historiarantz

2.1. Testukritika eta hizkuntzaren historiaren arteko harremanez

Rissanenek gogoratzen duenez lapitza eta fitxa eskuan, filologian lehenago legez artizerik ez den arren, “the role of technological developments should, of course, not be overemphasized”; izan ere hizkuntzalaritza historikoaren gunea lehen eta orain dataren analisi eta ulerpenean datza. Bestalde, testu kodaketako arazoak linguistikoa eta filologikoa dira, teknikoak edo mekanikoak baino gehiago: testuen data eta dialektoa, transmisioaren historia, egilea eta irakurlegoa...

Meticulous textual coding of a historical corpus is, however, not devoid of risks. *A corpus is not an end in itself* —its exists solely for the purpose or research based on its contents. A fixed corpus may call forth a “God’s truth fallacy” —an erroneous impression that it represents the entire reality of language. With a historical corpus, this risks is particularly acute as intuitive awareness of the restrictions of the corpus is less immediate than with corpora containing contemporary texts. A fine mesh of fixed parameter codings easily multiplies the ill effects of the insufficiencies of the corpus. Particularly dangerous are definitions of extralinguistic parameter values drawn from linguistic evidence: these values may later be used as the basis for statements concerning the distribution of the same linguistic features which have originally determined the parameter, and circular reasoning is unavoidable and difficult to trace (Rissanen 1990: 360; etzana neurea da).

Sánchez-Prieto-k (1996: 19) erakutsi duenez, soilik arestian hasi dira argitaratzen behar bezala erdiaroko gaztelerazko testuak. Gertakari honen azalpen gisa Espainian positibismoak izan zuen eragin urria eta joera neolachmandarraren berankortasuna aipatu izan ditu (cf. Blecua 1991: 86 eta Orduna 1991: 89): izan ere, praktikan egiten diren erruez landa, ez da asko teoria mailan ere aurreratua.²⁶ Ezin uka daiteke egoera hau ikasketa humanistikoak modu jakin batean ulertzetik datorrela eta badirudi 60-70etako “psiko-”, “sozio-” eta bestelako kritikek oihartzun haboro izan dutela Italian Brancak 1977an aldarrikatzen zuen testuaren lehentasunean oinarritutako filologiak baino.

Gramatika historikoan edota hizkuntzaren historian, ohiko balorazioen eta testuetako datu berrien arteko kontraesanak usu agerian dira. Bestalde, testu-argitalpenak hizkera zaharraren nahiz testuak sortu izan diren tradizioen ezagutzan oinarritu

(26) Espainiatik kanpoko edizioak, Wisconsin-eko Mintegikoenak edo Orduna-ren jarraitzaileenak, oso bestelakoak dira. Euskal Herrikoen merezi luke monografiaren bar berezkoa eta hemen ez dut kasu bitxiren batzu aipatzea baino. Horietarik da, zalantzarik gabe J. Pikabeak prestatutako *Euskara guztiok. Literatur euskalkietako irakurgai hautatuak*, non “irakurtzen soilik gozatu nahi duen horrek, azterketa linguistikoa zein literarioakoa lanabesik behar duen horrek, edota goi-mailako ikerketa filologikorako prest dagokeen beste horrek ere [...] testu bilduma zabal ikus” omen lezakeen (9. or.). Ez dakit horretan asko lagun lezakeen Oihenart literatur lapurteran kokatzeak, Garibai literatur gipuzkeran, Gamiz eta RS literatur bizkaieran edo Tartas zubereran. Gainera, seguru ote egilea frikariak zituela Barrutia batek *insaur, irunsi, edirozen, esetik, dijerizeko, biziza, serbizeko,...* eta bestetan? (cf. 148-9. or.); *losaraño* (148) -*uaño* da otijinalean eta ezin besterik izan ondoko *bidurr-ago*-ren aurrean... Ez da ikusten literaturak eta “goi-mailako ikerketa filologikoa” zer irabaz lezakeen honelako lanen aurrean, ez eta argitaletxe beren ondoko urteetan (agian beren gogoaren aurka) filologian lizentziatutako zenbaitek egin dituen klasiako batzuen edizio parodiaren bitartez.

beharra du: bi hurbilketak elkarturik behar ditugu eta bietariko edozein baztertzeak osotasunaren aurka egingo digu:

Si es cierto que sin un adecuado conocimiento de la historia lingüística no puede abordarse la edición de un texto medieval, no lo es menos que la valoración lingüística de los textos sólo puede llevarse a cabo atendiendo al lugar que los testimonios ocupan en la transmisión del texto (Sánchez-Prieto 1996: 22).²⁷

Testukritikak hizkuntzaren historiarako duen balioa editoreak duen ezinbesteko eginbeharretik dator; hots, halako irakurketa bat hutstzat jotzen duenean ez da hor bertan lana amaitzen: huts hori nola eman den ere azaldu beharra du —transmisio hutsek ere inoiz hizkuntzaren historiari buruzko informazio interesgarririk ematen baitute— eta arrazoiak miazterako orduan gutxienez ondokoak atera ohi dira:

a) usos lingüísticos incomprendidos que dan lugar a error textual, b) modernizaciones de formas lingüísticas del antígrafo, c) usos lingüísticos generalmente abandonados en el proceso evolutivo del castellano pero que tienen reflejo en la copia y, d) usos que tienen continuidad general (Sánchez-Prieto 1996: 36).

Usu, lekukotasun bakarrekoen morfosintaxian batez ere, hapaxen arazoa agertzen da: hutsak ditugu ala lehenagoko arkaismoen arrasto? Hutsak dira ez bakarrik kopia-keta ondoko produktueta baizik eta orijinalean bertan, hau “egilearen asmo teorikotzat” edo hartzen ez badugu, bederen. Testuaren argitalpenerako usu larriago gertatzen da hartan hizkera batasuna kostaahala kosta bilatzea. Izan ere, Segrek erakutsi duen bezala, testu jakin batean ez sistema bakar bat baizik eta diasistema bat gerta liteke, transmisioan parte hartzen duten guztien eraginaren ondorio gisa. Ez da erraz garai bakoitzari dagokion lekukotasuna bereiztea eta hortik jatorrizkoa benetako forma linguistikoa berreraikitzeke zailtasunak (Sánchez-Prieto 1996: 28-29).²⁸

Lekukotasun bakarrarekin ere testuaren hutsa eta hizkera ezaugarri jatorren artean bereiztea ez da beti erraza; hizkeraren eta hizkuntz ezaugarrien benetako ulerpenak, inoiz, testua ezagun den formatik aski urruti jartzen du, aurreko editoreek huts gisa hartuaz egin dituzten sasihobekuntzen (*lectiones faciliores*) arabera:

Lar *Sup* 436. “muro, *afantua*”. Mitxelena (1970) ohartu zen bezala, forma hau < | > bat oker ulertzetik datorren hutsa da. M-k ez du hitz hau ez Axularrengan ez besterengan aurkitzen. Iturburua Harriet dugu, hutsak salatu legez: “mur, *afantua*, *paveta*, *murrua*”; baina H-en hiztegian bertan “maçonner, *asantatcea*”; halaz guztiz, forma zuzena eta aditza ere lerroartean eta ordenatik kanpo gehitzen ditu: “*asantua*, paries, pared, muraille”, “*asantatcea*, parietem aedificare, maçonner”. Gero Sbarbi-Urquijo izenaz ezagutzen den XVIII. mendeko hiztegi eskuizkribatuan ere huts hau berragertuko da (huts bateratzaile bikoitza, beraz).

(27) Testuaren eta haren hizkeraren artekoak miatu aurretik gogoratu behar da eskuizkribaturik ditugula iturri zaharrenak, usu irakurketarako prestakuntza berezia eskatzen dutelarik; halere, Espainian ez filologoek baino historialarien eskuetan da paleografia... (ibid.).

(28) Cf. G. Hilty “Es posible recuperar la lengua del autor del Libro de Apolonio a través de la única copia conservada?”, *Vox Romanica* 48 (1989), 187-207; erantzuna baiezkoa da baina gogora bedi *mester de clerecia*-ren aurrean garela.

Lar *Sup* 600. “semejante, *alayo*”. Mk zail ikusten du (*h*)*alako*-ren ustelketa izan daitekeenik. Hori dela eta (*h*)*ala jo* jatorri ezezaguneko sintagma bat izan daitekeela proposatzen du, italierazko *siffato* bezala. Jatorria oraingoan ere H dugu: 299 “*halaioa*, pareil, sembable”. Hala ere, Hek berak hutsa zuzendu zuen erraten zerrendan: “p. 299 *halaioa*, [i[siez] *halacoa*”, baina nonbait L ez zen zuzenketaz ohartu. Huts garrantzitsua da eta erraz ulertzen dena honako katea gertatu zela proposatuz gero: *c > e > i* eta letraldaketa *< y >*.

Honekin lotua dugu *emmendatio* delakoari mugak jarri beharra,²⁹ izan ere edizio baten kalitatea ez da soilik neurtzen lekukotasunen hutsak zuzentzeko egindako proposamenez, baizik eta hutstzat hasiera batean eman zitezkeen irakurketen bermegoz eta azalpenaz orobat.

Mitxelenak (SHLV 413) *ekiz < egu(n)-kiz*, cf. *gaurkiz < gaur-kiz* “ya, en llegando a esto” azaltzen du RS 331 *Equix nago guertuago ynox baño guduraco* “Más aparejado que nunca estoy de aquí adelante para la guerra”. Alabaina, ohar bedi -*x* dela RS-eko grafia, ez -*z* (edo -*s*); bestalde, hara zer dioskun *Autoridades*-ek: “*Equis*. Término con que se pronuncia la letra X. Jocosamente se apropria esta palabra a los borrachos, de quienes se dice que están hechos una equis, porque como andan con las piernas cruzadas y haciendo la figura de la letra X para no caer, se usa desta voz para explicar y decir que uno está borracho y tomado del vino” (*Dic. Aut.*; berdintsu Covarrubiasek, hainbat adibiderek, Cervantes eta Quevedorenak barne).

Beste adibide bat: RS *atorren* (___ *baxen urrago narrua* “más cerca la piel que la camisa”) Azkuek *atorra* aldatu nahi zuen arren, Mitxelenak berak (1964c) erakutsi zuen —erronkarieraren lekukotasunaz— arkaismo baten aurrean ginela, interpretazio berri eta hertsia go batek testua bermatzen duelarik.

2.2. Datu gehiketa eta ulerpen hobekuntza

Schmidt-ek (1992: 35) egin bezala, “substantial enlargement” eta “interpretative enlargement” bereiz genezake material gehiketa eta material horren ulerpenaren hobekuntzaren artean.³⁰ Mintzagai zuen IE hizkuntzen azterketari dagokionez, arinetik larrira, hizkuntza soilen azterketak hedatzen edo aldatzen dituzten lekukotasunen aurkikuntzak > talde soilenak aldatzen dituztenak > familia osoenak aldatzen dituztenak sailkatu zituen Schmidtek (1992: 41); azkenengoan hititaren aurkikuntza eta neurri ttipiangoan tokarioarena, eta bigarreanean mizenikoarena edo zeltiberoarena. Interpretazio hobekuntzen artean Grassmanen, Vernerren eta Brugmannen legeak edota Saussureren IE bokalismoaren azterketa aipatzen dizkigu adibide estandar gisa, teoria laringala edota glotalikoa oraindik eztabaidatutzat aurkezten dizkigularik.

(29) Ikus Sánchez-Prieto (1996: 44-45) filologia neolachmandarrean hizkera birreraikitze asmo-
ei jarritako mugez; orobat (46-48), poesia zaharrak errima eta neurri eredu finkorik ez izaki bere alde-
tik aurkezten dituen oztipoez.

(30) Ikus Haas 1969 aitzinhizkuntzen berreraiketa aldatzeko arrazoiez; cf. Gorrochategui-Lakarra
1996 eta Lakarra 1997b, 1998.

Baina filologia hasiera besterik ez da. Ikusten direnak ez dira aldaketak eurak, aldaketen ondorioak baizik Meilletentzat, eta aldaketak dira azaldu behar direnak.³¹ Ezin ahantz daiteke linguistika historikoa ulerpen disziplina dela, ez kronika huts. Hots, bere egitekoa datu eskas eta ulergaitzak teoria batez batu, sailkatu eta azaltzea dugu. Esan gabe doa, historialariak berak hautatzen dituela interesgarri begitantzen zaizkion gertakari, deskribakizun eta azalbideak. Edozein hizkuntzaren historia aztertzeko hainbat iturri du hizkuntzalariak. Eskuan dituen datuak ez dira, ordea, iraganeko hizkeren lekukotasun zuzen eta —are gutxiago— azalpen. Hainbat arazo aurkezten dute, arazok diakronikoki aldatu ohi direlarik. Lehendabiziko unetik dakusagu lekukotasun guztiek ez dutela garrantzia eta izaera berbera; hortik barneko eta atetiko, zuzen eta zeharkako iturriak berezi beharra. Atetiko iturriak ikerketa historiko, kultural, literario edo arkeologikoetarik ilkiak ditugu, noski, baina baita hizkuntzalaritza teorikoak edota hizkera modernoan azterketak egindako aitzina-menduetatik. Horien aldamenen ikertzaileak iturri zuzenak ditu: testu idatziak, dela inskripzio, eskuizkribu edo inprimatu, hauek direlarik informazio iturri nagusi. Iturriok ikertzailearentzat dituzten arazoak bi eratako parametroen arabera biltzen dira: kronologikoak (ez dira berberak hasierako garaietakoak edo beranduagokoak) eta hizkuntz-analisiaren mailakoak (fonologia, morfologia, sintaxia, lexikoa). Pentsatzekoa da hasierako garaietan ulerpen zailtasunak larriagoak izango direla ondokoe-tan baino.

2.3. Zenbait testu iturri bilakatzeko arazoez

Uler daitekeenez, hizkuntzaren azterketa historikoaren lehen muga eskura litezkeen datu kopurutik eta horien izaeratik datorkigu. Izan ere, Labovek dioenez (1994: 11) linguistika historikoa “the art of making the best use of bad data” litzateke. Ez ahaztu guganaino iritsi diren testuak ez direla ekoiztutako guztiak, halabeharrak eta berariazko borondateak galerazo baitie iraupena askori eta dirautenak ere higadura gradu diferenteetan iritsi baitira. Honek guztiak, jakina, beren ulerpena, kokapena eta datazioa zaildu egiten ditu; bestalde, badira lekukotu gabeko (edo lekukotasun gutxiko) garaiak, historiaurrea balira legez berreraiketa eskatzen dutenak.

Testuek beste hainbat arazo dute, esaterako, beren ekoizpenean egile eta kopiagileen ahalegina arrotz zaien hizkuntz eredura hurbiltzeko, honek dakartzan huts, dialektu nahasketa eta hiperzuzenketekin. Lekukotasun zaharren iraupenaren halabeharrak lekukotzen ez denaren onargarritasun eta gramatikaltasuna erabakitzea zailtzen du: ezin esan harako edo honako egitura ezinezko zenik bildua ez izan arren.

Testuen nolakoak ere hizkuntz azterketan badu zerikusirik: inprenta baino lehen eta gero ere testu mota guztiek ez dute izan irauteko aukera bera eta eliz idazkiak literaturazkoak baino askozaz gehiago dira (batez ere Euskal Herrian) eta oso gutxi egunoroko hizkeraren isla izan daitekeenik. Horiek duten ordeko balioa zehaztea ere hizkuntz historialariaren ardura nagusietarik dugu. Gogoan izan bedi hizkuntzaren historia gehienbat hizkuntza idatziaren historia dela eta jakin egin behar horren eta

(31) Bidebatez, orain aski da Laboven izena aipatzea abian diren aldaketak azaltzeko saioak badirela gogoratzeko.

ahozkoaren artean ziren bereizkuntzak. Fonologia berreraikitzerakoan grafiak eta bestelako aieru zehatzagoak erabil ditzakegu: funtsezkoak dira idazkera-hutsak, hitz jokoak eta bertsozintza.³²

Hizkuntza idatzia lanabestzat erabiltzeak badu ondorio eta arriskurik. Idazkerak ez dira beti zehatzak ez garbiak % 100ean:

Esaterako, *HLEH* (= *Euskal Hiztegia*) *limoi* iz. (*1652 [sic, Land. 1562], 1818; *limoni* ~1640) eta *HLEH* (= *Euskal Hiztegia*) *laranja* iz. (XVIIea, 1818; *larenje* ~1640; *naranja* *1562, 1842) sarrerak ez bide dira erabat zuzenak 1640 ingurukotzat jotzen diren formentzat (izatez ~1620ko edo *L'Interpret* edo *Tresor*-eko 1.ko ediziokoak badira): 1) **limoni* hori sasikoa da, testuan 183 < limonya > /limonak/ baitugu; cf. 56 “bouyer *itsanya*”, 58 “bourdon *bourdonya*”, 61 “chapon *capponya*”, etab.; 2) Grafikoki ez da batere segurua -e- bigarreanean, testuan 183 < larangeaq > = /laranžak/ irakurtzen baita.

Idazkerak konbentziozkoak eta akatsdunak izaki, (askotan hizkuntza idatzia finkatua dago eta ez da mende batetik bestera aldatzen)³³ esan daiteke estali egin diezaiguketela erakutsi baino gehiago: gogora latinaren kasua Erdiara edota s / z, ll / y gaztelera modernoan. Hau dela eta, benetako ahoskapenaren datuak zirrikitu ezberdinez bilatu behar ditugu. Ortografiatzeko hutsak, demagun: s / z nahasketak noiz hasten eta zein testuingurutan Bizkaian? Noraino hedatzen dira egun Gipuzkoan? Aurkitutako hiperzuzenketak ere talde honetan sarturik oso esanguratsu lirateke: **bekarri*, **bikusi*, **beman* esanguratsuago izan daitezke *azi*, *asi* eta *esi* baino.

Interpretazio metodoen ahuleziak delako garai batekoek beren hizkuntzaz edo idazkera sistemaz utzi dituzten berriak oso garrantzitsu bilaka ditzake: ezaguna da Varron eta gramatikarari latindarrak nola erabili ohi diren. Gure artean Madariaga, Garibai, Oihenart, Larramendi eta bestek utzi oharrak ez dira agian behar den bezanbat ikertzen (cf. Gómez & Lakarra 1991 eta Oñederra 1991). Gutxiagotan gertatzen den arren, lagun dezaigukete ahoskera hobeki islatzeko idazkeran aldaketaren bat proposatu duten idazleek ere: hori da Garibairen kasua, Azkue aitarena, Axularrena, Larramendirena, Oihenartena, Leizarragarena eta besteren kasua.

Ezaguna da, aski ikertua ez bada ere, /č/-ren (oraingo < ts >aren) idatzizko islapenak buruhauste larriak sortzen zituela garai luze batean. Pedro de Madariagak 1565ean < ss > zerabilen egiteko horretarako: “La S muchas veces se pronuncia apretando bien la lengua al paladar de arriba en medio de dicción como *essea* “casa”, *ossoa*

(32) Ikus, adibidez, *nai*-k *RSen* 2 silaba zituela nola frogatzen duen Mitxelenak (1978-79a).

(33) Gogora bedi idazkerak delako hizkuntza baten arabera (ez nahita nahiez hizkuntz historiagileak aztertzen duenaren eredura) diseinatuak izan daitezkeela; gogora, adibidez, idazkera iberikoak zeltiberikoa islatzeko sortzen dituen katramilak. Ezaguna da Schuchardtek hatsarri hau gogotan ez izanak ekarri ziola hizkuntza iberikoa berreraikitzean soilik idazkeran baino iberikoa ez zen gauza asko nahastea (beranduago Gómez Morenok zuzenduko zituen Hübner-en sistemaren akatsez landa). Testuan aipatutako kasuen antzeko anitz bildu ahalko da inoiz euskal grafiaren historia egiten bada (ik. 3. oharra), legeak ez euskal sistema fonologikoan baizik eta ondoko hizkuntza erromanikoetan oinarritu izan baitira berandu arte.

“lobo”, *asoa* “mujer vieja”; y por eso se pone doblada para denotar aquella espesura de la pronunciación”.³⁴

Betolatzak 16. mendearan bukaeran bakunaren bitartez ematen zuen afrikaria ere: *deusat*, *densuguz*, *jasi*, *hiracasi* (eta *bederazi*, *eriozea*, *gorpuzecoac*, *viziza*), *etab.*, eta berdintsu egin zuten Larramendi aurreko beste bizkaitar gehienek ere (ik. Lakarra 1986a) eta hegoaldeko anitzek (cf. Lakarra 1985b: 244). Nahiz eta bietan < s > hutsa ere erabili egun < ts > ren bitartez islatzen dugun soinua idazteko, Garibairen A bilduman B-n baino < sh > gehiago agertzen da: A3 *osba*, B7 *osa*, A 10 *usb*, B 21 *us* (baina azalpenean *usba*), A26 *ausbo* (oker, *ausbo*), A35 *usb*, B22 *us* (eta azalpenean *usa*), A20 *usean*, B39 *usean*, A43 *isuac*, B3 *esagalçaygarria*, B13 *esean*, B20 *vildos*, B37 *losavagueac*, B43 *arras*. Alabaina, digrama hori ere Garibairen (eta ez A-ren kopiagilearen) asmakizuna izan bide zen B-ko azken exenpluan agertzen den gaztiguaren arabera: “(...) Lobo el su cabeça mensajero mejor, *Osho-ac vere burua mandatariric onaena*. En este lugar, y en otros muchos de esta lengua, se ha de herir mucho la S; y porque ayude algo, se pone aquí la haspiración, sin otra necesidad”.

Mitxelenak argiro erakutsi zuen bezala (1977: 48-9), BZak bokal sudurkariak zituen geroago ere zubererak eta erronkariak legez. Inoiz, RS-etan esate baterako, sudurkaritasun hori idazkeran islatu ez bazen ere —zeinu zehatz baten peitu izanik—³⁵ lekukotasunak argiak dira. Madariagak zioenez “la *n* algunas veces se pronuncia en las narices, como en *oracioa*, *ardaaoa*, y para denotar aquella *n* se deue sobreponer una cifra de esta manera a modo de nariz ~”. Hara zer dioen Garibairen B31-ko iruzkinak ere: “*Aguina* llaman al diente, y *lataaguina* a la muela. Aquella dición *miña*, que significa “lengua”, se ha de pronunciar algo con las narices, supliendo la *n* de la tilde con ellas, cosa muy usada en esta lengua en muchas dicciones, porque si se escribiese con la *n* diría *mina*, que es “dolor” y “amargura”. Beste errefrau batean ere dotrina bera errepikatzen du: B60 “(...) *Arrayna* se ha de pronunciar con las narices sonando la *n* de la tilde, porque *arrania* no quiere dezir nada, y *arrayna* significa pescado en general, y a los peces pequeños llaman *eçcaluac* en plural y *eçcalua* en singular”.³⁶

(34) RS-etan ez dut gure oraingo < ts > irudikatzeke GAK asmatu eta usu erabili zuen < sh > ren exenplu bakarra (338 *osboa*) baino aurkitzen; *aberas* (2), *aberasoc* (2), *esaa* (6), *esagücea* (58), *losauagueac* (66), *sorosi* (78), *aus* (79), *asoa* (79), *ossoac* (226), *bussic* (332), *ussa* (426) errenkadak erakusten duenez < s(s) > baita nagusi egiteko horretan, nahiz eta GAK inoiz erabiltzen ez dituen < xs > (*Iauxsten*, 211), < csh > (*ocsbo*, 133), < cshsz > (*vicsbzducnic*, 455), < ts > (*lotsaga* 263, *etsecoandrea* 259) eta < shs > (*oshsoc* 74, 480, *oshs* 471, *eshse* 442, *eshsean* 434, *eshseraco* 537, *eshco* 473, 525, *usbsa* 442) ere ageri. Begibistakoa da grafia diferentzia hauek ez dutela laguntzen RS eta GAREN arteko inongo loturarik (ik. Lakarra 1996a eta hango bibliografia).

(35) Cf. “Como el ms G 139 de Garibay escribe *miia* y *arraiac*, en vizc. mod. *miña* y *arra(i)ñak*, es seguro que los autores de esta época, a falta de un signo inequívoco para indicar las vocales nasales, pudieron renunciar a señalar la nasalización. Este es sin duda el caso de otros textos, sobre todo RS, donde la comparación con el vizcaíno actual y con textos posteriores permite inferir la existencia de vocales y diptongos nasales a pesar de la ausencia de toda notación” (FHV, 49. or.).

(36) GAREN azalpen hau ulertzeko gogora bedi Dodgsonen egin Kapanagaren edizioaz ari dela Mitxelenak FHV 49. or., oharrean dioen bezala, kopiagileei leporatu behar zaiela usu (^) hori mantendu beharrean *n* ezartzea. Bi bildumetan ezagutzen dudana (^) markaren erabileraren exenplu bakarra A27an azaltzen dena dugu: “Por los hombres muy tibios, que no son para bien ni tampoco para mal, dizen: *Ez ur, eta ez ardaô*, Ni agua ni vino”.

Hegoaldeko euskalki modernoek ez dute gorde, nahiz eta zalantzarik gabe noizbait izan, beste euskalkiek mantendu duten aspirazioa; badakigu, halaber, galera hau historiaurrekoa izan dela, jadanik lehendabiziko testuetan islatzen den hizkeran emana baitzen. Hala ere, < h > letra aurki daiteke hegoaldeko testuetan, batez ere erdaratiko zenbait mailegutan, baina baita noizik behin euskal ondare zaharrekotzat ditugunetarikoren bat (*hume*, esaterako) islatuaz, sistematikotasunik gabe bada ere; honela erakutsi izan du Mitxelenak (1979a: 213-5) —eta RSetan oinarriturik, hain zuzen— Azkueren saio zaharrago (1935: 115) baina ez hain sakon baten ondoren. Haatik, lan interesgarri hauek ez zaizkigu hemen axola orduko fonologiarekiko ondorioengatik, RSen biltzaileak zituen grafiazko ohiturez diotenarengatik baizik. Mitxelenak frogatu duenez (1979a: 215-6) < hh > ak RSetan bokal arteko hiatok markatzeko balio du: *baboaz* (372), *parrabua* (220), *q{ue}ric* (53), *quehea* (360), *queheac* (364), etab., Kapanagaren dotrinan, *Viva Jesusen* eta bestetan inoiz jazo legez. Mitxelenak dioenez, RSeko *b-* horien sailkapena ez da halabeharrezkoa, zeren eta berriazko joerarik ez balitz bokal bakoitzari agerraldi kopuru berdintsua tokatuko bailitzaioke; zehazkiago, bokal bakoitzari bere euskal testu eta hiztegieta-ko agerraldi frekuentziaren arabera:³⁷ A-ri gehien, E-ri gutxixeago, I-ri gutxiago, eta oso gutxi O- eta U-ri. Ikerlari berak azaldu bezala, *hu-* ugari horiek badute zergatirik: betebeharra ez da *u-* bokala eta kontsonantea (*bueno* eta *ueno*-ren gisan) bereiztea baino, oraindik finkatu gabe baitzen gazteleraz, eta gaztelera zen eredia, < v > eta < u > ren grafiazko bereizkuntza (Mitxelena 1979a: 217).³⁸

Idazkeran espreski zenbait bereizkuntza markatzen ez denean, horiek poesiaren bitartez atera daitezke inoiz (ingelesaren, alemanieraren, latinaren eta grekeraren kasuan, esaterako). Euskararen kasuan ere Mitxelenak egin zituen saioak markinarren bokal bikoitzak nola hartu behar ziren jakiteko, *Peru Abarka*-n agertzen diren poesian eta Mogelen fabulen bitartez.

Testu idatzien azterketak eta idazkera sistemen berrikuntz aldaketa linguistikokoak neurtzeko baliabideak dira. Baina hau usu nekoso eta ezin ezarritzakoa da segidako testurik ez izaki. Orduan, eta batez ere hizkuntzen historiaurrerako, konbaraketa erabili ohi da. Meilletek dioskunez, historia bera egiteko ere konparaketa erabili beharra dago. Delako garai batekoak hitzegiten zutenari lotzen saiatu badira ere, maizenik aldaketa garrantzitsuenak ez dira idatzian gauzatzen edota —hobeto esan— gauzatu arren, ezin atera dezakegu beren historia soilik paperetan duten islapenagatik. Beraz,

(37) Hasierako bokalen frekuentziaz eta horrek aitzineuskara ikertzeko izan lezakeen garrantziaz ikus Lakarra 1996f, non eztabaidatzen diren Vennemannen eta Trasken uste zenbait.

(38) RSei buruzko Mitxelenaren datu hauek GAren bildumarekin erkatzean —B-ra mugatuko naiz Urquijoren irizpideekin jokatzeko— oso besterik aurkitu dut: *b-*aren exenplu solte eta bakar bat (B 52 *bora*), alegia. Esan gabe doa RS berea izateko *b-* haboro behar lukeela erabili B-n edota, alderantziz, askoz gutxiago RSetan. Are gehiago, RSetako 44 *hu-* kasu horiek eman zitezkeen 96ren artean gertatzen dira (ia %50a, beraz), 96 baitira, oker ez banago, bilduma horretan *u* hasieran duten hitzak; B-n, aldiz, 16 bider ematen da *u-*, behin ere *b-*rik ez daramalarik.

historiaz arduratzen den hizkuntzalariak ezinbestekoa du filologia, eta hobe gainera zenbat eta filologia zehatzagoa, zehaztasun bakoitza hizkuntz historiagilearentzat urrats berri bat baita.³⁹

2.4. Gramatika eta hiztegien lekukotasunez

Gramatika eta antzeko materialen lekukotasuna oso garrantzitsua dugu:⁴⁰

Har ditzagun hizkuntza mayak adibide gisa. Ameriketako indioen hizkuntza anitzetako lehen gramatikak ez dira Europako hizkuntzenetarik horren urruti datei dagokienez ere: Cakchiquel 1550, quiché 1550, kakchi 1554, huastec 1560, tzeltal 1560, 1571, mam 1644, pokomchi 1648, Yucatec-eko maya 1684, cholti 1685 eta tzotzil 1688, bakarrrik maya hizkuntzenak aipatzearren (cf. Campbell 1990b: 87). Horietarik hurbil dira alemaniera (1573), holandera (1584), ingelesa (1586), daniera (1688), errusiera (1696) eta suediera (1696). Euskara are berantago genuke 1729ko Larramendiren gramatikarekin. 1700 baino lehenagoko (latina eta greke-raz landako hizkuntzen) 41 gramatiketarik 15 dira Ameriketako hizkuntzenak. Areago dena, Ertameriketako hizkuntzek badute Colón aurreko idazkera sistemetan (hieroglifikoetan) K.o. 250. urtetik aitzinako lekukotasunik.

Lekukotasun hauek filologikoki azter eta neur daitezkeen aldaketen berri ematen digute. Beren garrantzia handia da, dela idazkera jokaerez, sailkapenerako, gramatikako zenbait aldaketatarako, aitzinhizkuntzako zenbait puntu zehazteko, mailegatu-tako forma eta hots aldaketatarako, hildako hizkeren nortasunerako —gogora Mitxelena 1958an egindako Landuchioren hizkeraren azterketa— eta hizkuntza mayetako hainbat aldaketaren ikerketarako.

Yucatec-eko mayan eta tztetzalean galdutako aitzinmayaren /*x/ ~ /*h/ oposaketa oraindik 16. mende akabuko hiztegietan “h rezia” ~ “h simple” edota <gh> ~ <h> bitartez gordetzen zela erakusten du Campbellek (1990b: 88); Kaufmanek ere (apud Campbell 1990b: 84-91) ikusi izan du lehenago suposatu aitzinmayako /*kw/ ~ /*k'w/ oposaketa modernoegia dela huastecean bertan (oinarri bakarra) haratako proposatzeko. Izan ere,

(39) Ikertzaileen aurreiritziak —ez soilik alperkeriak— toki gehiegi har lezake filologia-lanean eta, ondorioz, hizkuntz historiazko ondorioetan. Horrela gertatzen da nabarmenki Azkuez geroz Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren lekukotasunarekin; hara adibide bat lirakeen ugarien artean: “OEH *alaroza* (Satr. *Abaid*). ¶ Esposa. * *Nik Martin i Joana arzenaut neure alarozatatz eta bik arnazan ire esposozat* [donde *alaroza* alterna con *sposa*] (AN-uterga, 1547). *ConTAV* 5.2.2. ¶ *Etim*. Peillen *FLV* 1980, 42, indicó su origen árabe. Sg. *DCECH* se trata de ‘*arúsa* “esposa recién casada, novia”. Es “vocablo morisco raro y sólo empleado en la Baja Edad Media”: Juan Ruiz y un *dezar* (jen gallego!) del *Cancionero de Baena*, c. 1400. El término vasco, sorprendente en su aislamiento, es un arabismo indirecto, tomado del romance”.

Ez bide litzateke horren isolatua andoaindarraren hiztegiara jo ezkerero: Lar. HH “dote, *alagoza*, *dotea*. Lat. *Dos*, *tis*” (eta gorago, “dotar, para casarse, &c *dotea eman*, *alagozatu*, *dotatu*”, Lat. *Dotem dicere*. Baina *OEH*-ek ez dakar azken hau, eta *DCECH*-ak ezta hitz honen “dote” adierarekin Oliver Asín-ek aspaldi bildu hainbat adibide.

(40) Cf. Oihartzabal 1989 eta Oñederra 1991 Voltaire, Mikoleta, Oihenart, Larramendi, Astarloa eta besteren lekukotasun interesgarriekin.

18. mendeko gramatiketan oraindik bete gabe zen k (‘) (o, u) (w, y, h, ?) $V > Kk$ (‘) $w V$ (w, y, h, ?) aldaketa. Orobat, cakchiquelak gainerako quiche eta maya hizkuntzek ez bezala, denbora markak dituen arren, dokumentazio zaharrak aspektu hutseko sistema erakusten du, gero hortik denborazkora iraganaz:⁴¹ * \dot{s} - “completive aspect”, t - “transitive incompl.”, k - “intrans. incompl.”. Aitzinquitxetat ematen zen palatalizazio erregelata bat ere 16. mendearen erdialdera bete gabe zela ikusi da.⁴²

Gramatikekin batera hiztegiak dira ikertzailearen iturri emankor, eta ez soilik lexiko hutsaren historiari dagokionez: gogora bedi (cf. Lakarra 1986a) Landuchioren hiztegiko *sudur andiac daucana*, pluraleko komunztadura faltaren lekuko garbia. Halere, ez dira arrisku gabeko filologiaren aldetik galbaheketarik gabe:

Esanguratsua iruditzen zait hiztegi elebidunetan euskal hitzak erdarazko kideasun hain ertsiko ordainetan bilatzeko borondatea, Larramendiren Hiztegiko Eranskinean (E), esaterako.⁴³ Hau bada E -ko lehen zatiko joera ezinukatuzkoa, areagotu egiten da lanean jarraitu ahala eta ia erabateko bilakatzen amaierarantz; orain lehengo % 45 inguru izan beharrean % 90-91 aurkitzen dugu. Bi hizkuntza erromanikootan (bere gaztelanian eta Harriet iturriaren frantsesean) izan den eboluzio fonetiko eta lexikoa izan delako baliteke nolabaiteko hurbiltasun handiagoa izatea letra hauetako lexemen artean; halaz guztiz, zenbakiok zirrikitu gutxi uzten diote lehen aurreratu diagnostikoari: presak eta amaitu beharrak hiztegiak lehenago emarago erabili testu-iturriak, duten aurrean nekosoarekin, eta iturri errazagoetara; hiztegiak jo du; han ere, gainera, bertatik bertara bere egitekoa burutzen laguntzen zioten sarrera bereziak.

Martin Harrietek baditu bere hiztegiak zein handik landako zerrendetan hainbat hitzen lehen agerraldiak; hara bigarrenetarik zenbait: *Ondia*, “quantité de bons”, *guiçondia*, “quantité d’hommes”, *harridia*, “quantité de pierre”, *Adinquidea*, “qui est égal en âge”, *icinquidea*, “qui est de même nom”, *handiquidea*, “qui est égal aux grands”, etab. Alabaina, lekukotasun horri eman behar zaion pisuan ez ote eraginik lehen hirurak “Par mot *dia*”, eta gainerakoak “Par mot *quidea*” ateratzen diren (hots, atera daitezkeen) artean izateak? Cf. § 5.3. Pouvreauz.

Anglizismoei buruzko frantses hiztegiak azterketan oinarrituaz, Höffler-ek (1986) iritzi hitsa aurkezten du hiztegien balio historikoak:

(...) nous sommes de plus en plus persuadés que, pour une grande partie du vocabulaire, les indications historiques des dictionnaires ne répondent ni au point de vue philologique ni au point de vue linguistique, aux exigences de notre temps. Cela s’explique facilement quand on constate que les dictionnaires ont souvent des

(41) Bidebatez, orainaldia à la de Rijk (1992) sortua da: tan “orain-”, $tan + t$ -verb $> tan + d$ -verb $> nd$ -verb (inoiz n -verb); $tan + k$ -verb $> tan + g$ -verb $> ng$ -verb (inoiz (n) y -verbs).

(42) Nahuatlerako ikus Canger 1990, batez ere azentu, bokal luzera eta leherkari glotalen berreraiketarako.

(43) Egia da 14 hauei 17 kontrajar dakizkiekela beste era honetakoak: 26. “ajar, *marruscatu*”: “froter, *marrusquatcea*”, 44. “amortecimiento, *iltura*”: “appesantissement, *bildura*”, 96. “bieldo, *arrastelua*”: “rateau, *arrestellua*”, etab., non gaztelaniazkoa ez den iturrikoarenaren kide fonetiko edo morfologikoa. Aski erraz eta hurbilak batzu, halere: cf. 79. “atreverse, *ausartatu*”: “oser, *ausartatcea*”.

informations de seconde, voire de troisième main: les erreurs qui au cours des temps s'introduisent inévitablement ne quittent plus jamais les colonnes des dictionnaires, mais au contraire se multiplient d'un ouvrage à l'autre. C'est pourquoi nous avons renoncé, dans notre Dictionnaire des anglicismes, à reprendre aux autres dictionnaires les dates que nous n'avons pu vérifier nous-même (1986: 423).

Izan ere, ematen duen hutsen tipologia zabala da: datu zehaztugabeak ("début XXe s.", "v. 1925"...), sasiko zehaztasunak ("halako urtetan", iturriko "vers" kenduaz), bidai-narrazioetan bidaiaren fetxa eta ez idatzi edo argitaratu zenekoa, antzera eguneroko eta gutunekin, erratak (1853 > 1835, adib.), jatorriko hizkuntzan erabilitako hitzak hartzailearenak dagoeneko bailiran emanak... Huts klasikoena liburu baten lehen edizioan ez den hitz bati edizio horren urtea eta ez soilik bigarren edota beranduago lehendabizikoz dakarrenarena jartzea dugu, jakina.⁴⁴

3. Koldo Mitxelena eta euskal filologia^{44b}

Aranzaditarrek eskaturik bere bizitzan zehar egin zituen sailaren *status questionis*-etarik lehendabizikoan hizkuntzalaritzat agertzen zuen bere burua Mitxelenak (cf. Mitxelena 1954e). Arlo zabal (agian lehen orain bainoago?) horren barnean bere joera eta isuria diakronia zela ere ez zuen inoiz estali zenbait eremutan (ustez *à la page*) orduko modatan ez izan arren; areago dena, *Fonética Histórica Vasca*ren bigarren argitalpenari (1977) ezarri zion eranskin luzearen aitzinsolasean neogramatikoezikiko betidaniko bihozkidetasuna (estrukturalismoa aspaldixko eta barnetik zuen ezagun) ezjakinaren aurka aldarrikatzera ere ausartu zen.

FHV, euskalaritzaren mugarri hori, 1961ean kaleratzean oso atzeratua (eta ez soilik langile faltaz) zekusan euskal hizkuntzalaritza historikoa bi alderditarik aitzina zitekeela zegoen: konparaketari tajuzago ekinaz eta eskura ziren lekukotasunak agortzera arte erabiliaz (cf. Schmidt 1992 eta Haas 1969). Izan ere aitzindarien saioetan —eta nagusia zen Schuchardten erruz hein handi batean, Mitxelenak hainbat aukera eta pasartetan zertzelada abondo frogatu legez— ahalkeizuna erideten zuen konparaketarekiko, ezaxola eroa haren giltza den hotsen aldaketaren erregulartasunarekiko. Halaber, euskal fonologia diakronikoaren (uler bedi, euskal hizkuntzalaritza diakronikoaren, oro har) gaietarik eta arazoetarik anitz *historikoa* zen, ez guztiak *historiarreko*, eta, beta zuenoro gogoratu ohi zuen Mitxelenak, ohiko lanabes eta irizpide historikoez askatu beharreko: ez zen zer suposa ez asma, aski zen testuetara gehi gainerako lekukotasunetara jotzea.

Meillet maisuarengan⁴⁵ ikasia zekarkigun irizpideak berak miatu behar zirela: hizkuntzalariek usu plazaratzen dituzten hipotesi froggabeek (edo halamoduko fro-

(44) Cf. De Rijke *OEH*-ri egindako iruzkinean (de Rijk 1988: 697) gehitutako ene oharra; neurri batean horrekin lotua dago —larriagoa bada ere— Hordagokoek *Eskuliburua*-rekin egina: zuten 1. ko edizioan alean zatiren bat falta zelarik ondoko batetik hartuaz "osatu" zuten; alabaina, Añibarrok aldaketa garrantzitsuak egin zituen, grafian esaterako, lehen eta bigarren edizioaren artean (cf. Urgell 1985 eta ondoko lanak).

(44b) Hemen eta ondoko buruaren zati batean Lakarra 1987c hartzen dut oinarritzat.

(45) Cf. *La méthode comparative en linguistique historique* parekaezina; eta ederki erakutsi ere zigun Bouda (cf. Mitxelena 1950), Adrados (Mitxelena 1963) eta besteren lepoan.

gabidedunek) ez dute kritika ez eztabaidarik merezi jokoaren arauetan adostasunik (cf. orain Ham 1998), eta haietara makurtzeko gogorik, ez bada aurrenik. Konparatista handi hari jarraiki euskal linguistika historikoa funtsatzeko ikerketak zehaztea, hedatzea eta sistematiko egitearen premia ezagutzen zuen, jabeturik teoriak gure artean datu eskas eta ahuletan oinarrituaz eraikiak zirela eta gertuagoko behakoez ondorio berri eta sendoagoak erdietsi ahal zirela, egin ere zituen bezala: gogora bedi, esateko, hasperenketaren distribuzioa zehaztuaz zeinen txairo asma dezakeen azentu zaharraren kokagunea edota Landucciren hiztegiko datu urriak bana-banako ehoaldiaren ondoren aurkeztu zuen euskalki berri artean ezezaguna edota Lafonek aldaera azalekotzat jotako *Refranes y Sentencias*-eko zenbait adizkiren miaketak aditz iragan-korren orainaldian *-a/-e-* oposaketa, bi eta hiru (datiboa barne) aktantedunen artekoa, ekarri zuen. Ezinbestez bere burua filologiara zuzendu beharrean ikusi zuen Mitxelenak, ez nolanhiko, “gutxi-gorabeherako” filologiara, gainera, Meilletek “philologie de précision” (ik. 59. oh.) deitzen zuenera baizen.

Horrelakorik gutxi gure artean, ordea. Indoeuroparlari eta erromantzelari (Mitxelenak barnetik ezagutzen zituen bi ikerketa eremu aipatzearren) hainbat herri eta mendetako —bereziki XIX.eko— ikerlari samalden lan atergabeak prest eskaintzen zizkien aurrelanak ezin inorengandik jaso Mitxelenak euskal filologia ia urratugabea: ezer gutxi jar ziezaioketen Schuchardtek Leizarragarekin egin zuen bakarraren aldamenean.⁴⁶ Hortaz, “Mahoma Mecara ez eta” berak aritu behar zimen du eta teilatuginean aldi berean.

Bada izkribuz (*Lengua e Historiaren* atze-hitzean, demagun) eta solasean azken urteotan Koldok noizbehinka bere buruaz, bere ihardunaz, hobe, agertzen zuen uste bat zeinekin ezin natorkeen erabat ados: “urteen buruan euskal baranora mugatu naiz eta linguistika utzi edo ia utzi dut betidanik urrutikako begikotasunean nuen filologiaren truk”. Urruntasuna horrenbesteko ez zelakoan nago. Ez da bakarrik, gutxi ez izaki, Urkixo Liburutegiaz baliatuz lortutako euskal testuen ezagutza paregabe haren denetariko lanetan antzeman ez ezik begizta daitekeena (horren izpi eskasak egun hizkuntzalariengan eta errainua haboroenetik filologoengan); filologiazko dira zuzen zuzenean 1954ko Andramendiko idazkiei buruzkoa eta urte bereko *Viva Jesus* deritzon dotrinaren argitalpena eta *RSeko* zenbait pasarteri buruzko oharra. Testuok argitzea aitzakia, euskal aditz sistema zaharraz Lafonek eraiki irudia zehazten eta sakontzen da, hark —lekukotasun faltaz edo analisi okerrez— ikusi ez zuena (zenbait morfema eta aldi berezkuntza arkaiko) finkatuz, gorago markatu legez.

Maisulanak zirelarik —oraindik ere ez ditugu pitin bat ere zaharkiturik— hastapenak baino ez ziren. Hamarkada horretako ekoizpen dira Arrasateko Erreketaren Kantazkoa⁴⁷, Landucciren edizio benetan kritikoa (oraingo totem-hitz hori ez bada-rama ere) edo hainbat hiztegitako ohar; ezin ahantzi ere Oihenarti buruzko hitzaldi

(46) Urquijo baten obra ez da mezprezatzekoa, jakina; alabaina, ezin har genezake ofiziotzat berak besterik uste bazuen ere, ez linguistikan eta ezta filologian bertan ere. Cf., esaterako, 18. oharra.

(47) Ikus orain Arriolabengoa 1996 ziklo horretako kantu epiko berri baterako eta aurretik ezagututako testuen irakurketa berrietarako.

ederra edo euskal literatura osoaren ikuspegia bere bi aldaeretan: ezezagunago den laburra lehen, artikulua gisa, luzeagoa gero liburu moduan.⁴⁸

Aldizkarietan sakabanaturiko egile, liburu, pasarte, hitz edo formezko hainbat eta hainbat ohar edo berriz landa —Jon Bilbaoren lan ezagunera jo beharko du usu irakurle axoladuriak—, hirurogeietakoak dira Euskaltzaindiko sarrera hitzaldia XVII eta XVIII. mendeetako hiztegi-gileez, Oihenarten erretrau kuaderno eskuizkribatuari zuzendua, Etxepareren edizioari jarri aitzinsolasa, 1970ean agertu arren bost bat urte lehenagotik amaitua zen *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue* eta *Textos Arcaicos Vascos* (1964). Euskal filologiari oinarritzko bilduma horrek egin eta egiten dizkion mesedeak ez dira erraz kontatzen bertan arreta osoz bilduaz dozenaka idazki eta testu zahar labur bezain interesgarri, euskara zaharraren ezagutzarako ezinutzizko bilakatuaz (cf. Lakarra 1990 eta Urgell 1987c). “Ez behingoaz baina maitz eta anhitzetan usatzeaz egiten da trebetasuna eta aztura” zioen Axularrek eta orobatsu aitortzen zigun Mitxelena liburu urte askotako ekinaren fruitutzat (“oraindik gordin”) plazaratzean; jagoitk zitekeen euskal filologiaren maisugoa besterik gabe bereganatua zuela gehitzea gutxi genuke. TAVek akiakulurik behar ez izan arren, hitzaurrean espreski diosku egileak gai bildumaren bitartez gure hizkuntz ondade urriaren ezagutza hobetoan lagundu nahi lukeela eta eriden eta argitaragabe dugunaren garrantziaz konturaturik egiteko hartan bihozgarri gertatzea litzatekeela bere guraria (ez soilik nahikunde).

Helburua erdietsi zuela ezin uka: hor dira lekuko, batzu aipatzearen, “Bretainako kantorea”, “Egiaren kanta”, “Bertso bizkaitarrak”, Amiletaren dotrina, hainbat eta hainbat testu nafar edo, berriagoetan, Larramendiren zenbait argitaragabe eta Patri Urkizuk eman zigun 1798ko bertso bilduma ederra. Ez dira geroztiko aberastasun bakarrak eta Ibon Sarasolak (ik. ASJU 1983) Mitxelena-arenari, hura eredu duela, eranskin luzea gehitu zion.⁴⁹ Egia da oraindik ere ilunbean datzala Pouvreauren hiztegia⁵⁰ (Harriet, Hiribarren edo Duvoisinena legez) eta soilik Etxeparek eta Etxeberriek lortu dutela, Patxi Altunari eskerrak, hor zehar aipatzeko moduko ediziorik zaharrenean artean. Alabaina, Mitxelena, Urkixok baino sakonago urratu zuen bidea aitzinatuz doa eta hazi hark emandako zuhaitzak baditu adar berriak: Tartas bera tartean.

Goiko gainerako lanak sobera goratzeko perilik ez da. Iturriak eta aldaerak emana, irakurketa zalantza-koak nabarmenduaz, aurreko ulerpen saioak azalduaz eta beren oztipoak agertuaz, berriak proposatuaz behar direnean, antzeko pasarteetan

(48) Aurrera baino lehen diodan, bidenabar baino ez bada ere, Landucciren testuari jarritako hitzaurreko azterketa ezin konplutuagoa (esku ezberdinen konparaketa, hizkuntz ikerketa ia agortze-rainokoa, etorkiazko hipotesi eta frogak ikusteko eta arrazoitzeko modua...) Mitxelena-aren filologia lanik hobereenen artean dudala; orobat, nekez, ezjakin zabaldugeiaz ez bada, uler dezakedala zergatik ez zaion aitortu azken 30 urteotan bere zuen erabateko garrantzia (ezin inork aurrerantzean euskalkien partiketa bikoitzik egin Lacombe eta besteren bidetik, ikus Lakarra 1986a eta hemen § 5.1.) euskal dialektologian.

(49) Aspaldi ari naiz prestatzen hori egunera eta osa lezakeen *Crestomatia* bat: bertan azken 20 urteetan agertu diren testu laburrez landa, garai horretako handiagoen zati esanguratsu batzu emango dira orduko hizkuntz egoeraren ordezkari-tza osoago bat lortu asmoz.

(50) Mitxelena-aren zuzendutako tesia da Patri Urkizuk prestatutako Urteren hiztegia ere; cf. Lakarra 1994b eta 1994c.

oinarrituaz hauek eta, aterabidea aurkitzen ez duenean edo asebetekoa ez iruditzen hala aitortuaz, hots, FILOLOGIA eginaz beraietan ukitzen eta garatzen, gehienetan askatzen, eta beti zehazten eta bideratzen diren puntuak montarik handienekoak dira: Oihenarten erretrauen iturriak, Pouvreauren hiztegiarenak, Larramendiren eranskinarenak, Arakistainek haren hiztegiari egindakoarenak, *Refranes y Sentencias*en hedadura, tamaina eta hizkuntza, Landucciren hitzen zabalkundea, Larramendiren eragina, Azkueren hiztegiaren kritika eta eraberritze proposamena (filologi erizpide sendoetan oinarrituaz, lekukotasun idatzien erabilera zabalago eta sistematikoagoaren bitartez historikotasuna gehituaz)...

Euskal filologian ohiko zen —eta oraindik, norbaitek besterik usteko balu ere desagertu ez den— (aurre)jirritzi pilaketa hipotesi, datu eta froga metaketa bihurtzen da; errazkeria eta ezaxola ez da inon eriden ahal eta bai, aldiz, ihardunaren intuizioarekin batera iturrien eta ofizio lanabesen eta irizpideen ezagutza kritikoa, eteknik aberatsena xurgatzeko grina. Grina bitxia, izan ere, *filologiae causa* martiriak —ez euskaldunak, jakina— izan direla ere ez dakien herri batean; horren isla dugu “Ad experiendum”, “jolas” serio bezain trebean edo “Euskal literaturaren kondairarako oinarriak”en.⁵¹ Puntarengo filologia egiteaz gain (ederki ikusi ahal da 1988an kale-ratutako SHLV-n goikoetarik gehienak baturik kausitzean) sailaren aurrerapen larri eta ttipenez *à la page* genuen: bekus irakurleak “Descubrimiento y redescubrimiento...” (1971b), FHVren bigarren edizioari jarritako sarreran ematen diren arteko argitalpen eta ikerketa berrien zerrenda hain osoa (1977b) edo PT-i ipinitako eranskinak (1987a); hori bera erakusten digu, halaber, testu ezagun eta ezezagunen edizio berriei (RS, Axular, Añibarro, *Garoa*, *Mila euskal olerki eder...*) egindako makina bat iruzkinak. Hortara zeraman, alde batetik, bere hizkuntzalaritza diakronikorako eta hizkuntzaren historiako jaidurak eta, bestetik, lexikografiarako zaletasunak.⁵²

Mitxelaren filologia jardunaren emaitzak larriak izaki, ezin euskal filologorenak bainoago, esan gabe doa, ez zait hori markagarrien iruditzen gure sailaren historiaren barnean. Bere lehenengo saioretarik aurreko “ohitura” bereziekin amaitu —ikus bitez RSen hiztegiari (SHLV-n) eta *Garoaren* argitalpenari (MEIG) egin iruzkin famatua— eta munduan zehar *lege* direnak gure egin beharraz mintzo zaigu espreski: euskal testu zaharrak [1900 artekoak edo; ik. § 7 periodizazioaz] erizpide estetiko eta batez ere, garbizaleei (aski subjetoak beti) lotuaz argitara izan ohi dira. Honela gertatu da lekukotasun zaharretan hain errumes den euskararen nolabaiteko

(51) Hurrengo urteetan gehitu egiten dira Mitxelaren filologiazko saiok: tarroenen artean “Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos”, Villasanteren *Axularren hiztegiaren* kritika, “Euskal hizkera eta euskal neurkera”, “Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak”, “Ad experiendum” goian aipatua, “Contra Lekobide”; garai berekoak dira Iztuetari buruzkoa eta “Miscelánea Filológica Vasca” aberatsa ere.

(52) Zaletasuna areagotu egin zen Euskaltzaindiak Azkueren hiztegia eraberritzeko kargutu ondoren; kargua nola bete duen (besteren laguntzarekin azkenotan) mende laurden honetan Koldo hil eta epe laburrera jalki zen *Orotariko Euskal Hiztegiaren* liburuki marduletarik lehenak erakuts liezaiguke. “Horrenbesteko lekukotasun premian bagara eta haiek nahi bezain ugari ez izaki (egiazko eskasiagatik baina baita bilatzeko eta argitaratzeko ezaxola dela kausa ere) ulertzeko da irrikitan irxadotea testu berrien aurkikuntza txikiak ere direlarik, eta bozkario handienarekin begitarte egitea” azaltzen zuen berak.

zahartasuneko testuak argitaragabe edota ikertzaileentzako eskuraezin agitzea: “ez da zer esan egoera honen eta beste hizkuntzetakoen (ez soilik auzokoetakoen) arteko life-rentziaren handiaz eta guretzako dakarren ohore laburraz” [Betolatzaeren dotrinaren hitzaurrean] edo “adibide praktiko honen bitartez euskal testuak, gainerako eremuetan bezala, behin behineko filologia segurtasunekin horniturik argitaratzeko beharra frogatu nahi genuke” [Andramendiko apokrifoenean].

Hau da, gurea baino askozaz landuago eta aurreratuago ziren filologietan (berezi-ki klasikoan baina erromanikoan ere etxeokokin mintzatzeko nor zelarik) ofizioa ikasi ondoren euskal sailaren zimenduak eta hatsarriak bota eta azkartu nahian ari zitzai- gun hasiera hasieratik. Goren aipatu dudan 1954ko ahaztuegi hartatik hamaika aldiz gogoratua zigun “jakite lanek beren legeak dituztela, lege jakinak eta berberak nonahi” (cf. Mitxelena 1970-ren hitzaurrean, adibidez). Ez pentsa, ordea, euskal filo- logia besteren morroi gura zuenik. Saio horretan bertan edozein zientzia alorren aitzina- mendua hein handi batean hartan ari diren ikertzaileen kopuruaren mende dela, eta, ohartzen gaituenez, gurean sobera eskas izan, eta anitz gainera euskal ikerkete- tara bazterreko interesez, inolaz ere euskalaritza beren ariketaren muin edo egiteko pisudun bilakatzeko asmorik gabe hurbilduak. Gertakari honen ondore gaiztotzat salatzen digu bere aldetik ikerketa eremu burujabe izateko adinbat nortasun zuen euskalaritza besteren (erromanistikaren) eranskin landugabe suertatzeko punttuan izan dela eta “oraindik orain [1954an] ez naiz segur zenbait jende ez duen horrela hartzen”.⁵³ Halere, ez zion inori —amateur edo ofizioko— abantaila eta barkamen bereziren itxaropenik ezagutzen, ezta euskal alorrean ezkutatu eta hesitu arren; orduan eta gero afizionatuen aldrebeskeria eta zabarkeriei aitzin egin behar, euskaldun baino lehen bere burua gizontzat zuenak ikertzaile izan behar euskalari baino lehen (cf. Lakarra 1987c).⁵⁴

(53) “Areago dena. Egoera honetatik gertakari eramanezin eta arrazoirik gabekoak sortu dira, ezin iker-eremutan ere hartzeko gutxiko jendea (edota, zituen merezimenduak zituela, ari zenaz ezer gutxi zekiena) ahobetean inorenean ausarki sartzean. Ez naiz luzatuko aski zabal izan litekeen zerrenda osatuaz: gu argitzeko ahoa irekitzea oru lekiokoen edozein, nolanhiko ere diren bere agiriak, begirune osoz aditzera behartuta den erabateko ezjakintasunean hondaturiko kultur kolonia gisa tratatu gaituztela esanaz labor daiteke”.

(54) Euskal Herriko mortuetan 1953an “Julio “Urkixo” Euskal Filologia Mintegia sortzen denean Gipuzkoako Diputazioan euskara ikertzeko, han da Mitxelena, bere baliotsu suharrena. Hainbat artiku- lu eta liburu-iruzkin argitaratuko du (goian atera diren batzu) Mintegiaren Urtekariaren aro zahar- rreko bi aleetan (1954 eta 1955), eta baita gero ere Mintegi-lan bezala beste aldizkarietan; orobat “Urkixo Mintegia. Donostia” sinatuak dira azkenik hainbat liburu eta lan, han egiten zuenaren lekuko. Euskararen egitura eta historia eta bere literaturaren ikerketa, hitzon adierarik zabalenean, hartu zuen helburutzat Mintegiak, egiteko garrantzitsuenen artean eta premiatsutzat aldarrikatzen zuelarik testu zaharren azterketa eta argitalpena. Beste inork baino gogatsuago ihardun zuen honetan Mitxelenak: Betolatza, *Viva Jesus*, RS, Andramendi, Landuccio, TAV bera dira emaitzak. Hauek, ordea, ez dira soilik zuzenean bere lanetik lortzen dituenak. 1967an hamabi urteko etenaren ondoren ASJUren bigarren aroa hasten denean, Mitxelenak ateak irekitzen dizkio eta bertara erakartzen Euskal Herrian egiten den filo- logiarik hoberenari. Hor ilkiko dira eta aztertuko, besteren artean, Añibarroren gramatika, Larramen- diren argitaragabe zenbait, nafarrerazko hainbat, frantziar iraultzako itzulpenak, txaribari eta txikitoak, Garibairen errefrauek, Iztuetaren *Gipuzkoako Kondaira*, *Peru Abarka*... Urte gutxiren buruan euskal filo- logiazko (hitz honen adiera zabal —1972ko ale osoa linguistika sortzaileari eskeini zitzaion— zein meharrenean) aldizkaria genuen, beste filologietakoekin lotsaizunik gabe parekatzeko modukoa.

4. Non gauden eta nora goazen

70eko hamarkadaren amaieran zegoeneko “Euskal Herriko” deitzen zen Unibertsitate publikoan Filologia ikasketak ere ezartzea erdietsi ondoren, Koldo Mitxelena izan da beren oinarri eta bultzatzaile nagusi. Salamancan Espainiako Indoeuropear Hizkuntzalaritzako lehen katedra 1967tik eskura zuena (Gasteizen Euskal Filologia-koa gehitu zion) hura bezalako Unibertsitate garatu eta lasaitik, bertan goxo egon beharrean, Gasteiza zen aspalditik amets zuenari uko ezin eginik. Ia erabateko ezerezetik eraikitzen hasi beharra zegoen: ikasketa planak eraiki, ikasleak erakarri, diruak aurkitu, jende prestatua edo pasamoduzkoa bilatu... Multzoka lehendabizi, samaldak gero, atera eta ateratzen dira urteotan euskal filologia lizentziadunak. Oraindik ere euskalarien artean ugari izan arren “teo”, “filo”, “psiko”, “sozio” edo injineru azkarreri bermoldatuak, *Umme sabar* nor zen esateko, *Peru Abarka* eta *Peru Gurea* bereizteko edota *Andereñoren* zailtasunaz gorako testurik ulertzeko ez direnak, bada dagoeneko —lehendabizikoz gure artean— heziketaz eta lanbidez euskal filologo den anitz; beraietarik asko Mitxelenaren ikasle zuzenak (hots, liburuez landakoak) izan dira Gasteizen.⁵⁵

1980tik hona⁵⁶ euskal testuen corpusean izan da gehiketa interesgarririk hantor-hemen noizbehinka ohi diren bitxikeriez landa. Zaharrenetik hasteko, idazki akitanarretan zenbait izen berri eta irakurketa hobekuntzak (cf. Gorrochategui 1984); erdiaroan ere kartulario berriak ditugu eskura, nahiz eta gehienbat aroaren akabukoak izan. XVI. mendekoak dira —hauek ere akabukoak— espioitza gutunak (Floristán 1993) eta (argitalpen dataz, behintzat) *Refranes y Sentencias*. Peillenek arestian Belaren paperen artetik dozena bat errefrau ezezagun eskuratu digu. Fidel Altunak burutu duen eta aurki argitaratuko ahal duen gipuzkera zaharreko testu bilduma osoaren edizioak funtsezko baliabidea dakar euskalki horren historia aztertzeke eta lagungarri suertatu dira Beriainen eta Elizalde nafarrenak ere (cf. Pagola 194, Salaberri 1994b), Nafarroa Garaiko testu zahar guztien bilduma osatzera iritsi ez bagara ere oraindik. 1990ean Patxi Altunak eta biok Larramendiren testu atzendu garrantzitsuak argitara eman genituen eta haboro jarraikiko zitzaizen zurrumurrua ere zabaldu zen, zorigaitzez oraindik horrelakorik gertatu ez arren.⁵⁷ Haranederren *Iesu Christoren Evangelio Saindu* garaikidea, aldiz, badugu, Tartasen bi liburuak eta lehenago Etxepare osoa, Mendibururen *Idazlan argitaragabeak* eta Etxeberriren *Manuala*-ren zati bat bezala, Patxi Altunak prestatuak. Peillenek hamarkada hasieran Belako berriagoaren hiztegiaren zatitxo bat (1983b) eta Egiategiren *Filosofiaren* (1983a) beste bat eman zizkigun, edizioek hobekuntza zenbaiten premia duten arren berebiziko garrantzia dutelarik euskara idatziaren historiarako.

(55) Duela hamar urte ez bezala, Koldoren irakasle goaren emaitzez mintzatzeko garaia bada, hau tokia ez izan arren; alabaina ikus daitezke bere ikasleen zenbait ikerlanetan, usuenik beren ikermoduetan eta agian bazuen, geroak esan beza, arrazoirik “Gasteizko eskolaz” poz pitinen batekin hitzegitean. Hala izan zein ez izan, Koldorengan euskal filologiaren maisua agurtzen dugunok nahita nahiez aldarrikatzen dugu Schlegelekin: “Filologia bera ez da kritika baizik; bere edozein pausutan kritika osoaren beharra du, eta soilik filologian gauzatzen da osoki kritika”.

(56) Urte horretan ixten da Sarasolaren “Contribución”: cf. Lakarra 1990 zenbait xehetasunetarako.

(57) Ikus Altuna 1982 eta Lakarra 1986-1987 Burgosko Dotrinaz.

Patri Urkizuren ekarpen baliotsuen artean 1789ko bertsoak eta bere tesia izan zen Urteren hiztegiaren edizioa aipatu behar, nahiz eta ezin ahanztu ditzakegun Iztuetaren hiztegiaren edizioa, Xaho eta XIX. mendeko beste zenbait testurekin batean. Gidor Bilbaok inprimategian dituen De la Quadra bermiotarraren dotrina eta ejerzizioak ere Larramendi ondoko (1784) bizkaiera idatzian argirik egingo dute, eta hark berak prestatu *Edipa* pastoralaren edizioak gehituko du zertxobait pastoral argitaratuaren zerrenda, duela hamar urte Oyharçabalek egindako *Xarlemaineren* bidetik. Berriagoak, batez ere XIX. mendearen akabukoak eta XX.ekoak, ugariegi dira hemen aipatzen aritzeko; halere ezin ahaztu Iñaki Caminok eman dituen Hiriart Urruty eta Larrekoren edizio ederrez edota Iñigo Ruiz Arzalluzen Ibinagabeitiarenaz. Eskuartean dituzte Gidor Bilbaok, Iñigo Ruiz Arzalluzek eta Blanca Urgellek Etxeberri Sarakoa, Orixeren *San Agustinen Aitorkezunak* eta *Añibarroren Antologia* bana; ez da zer esanik egileok erakutsia duten maisutasunik izan daitekeen itzaropena.

Corpusa, bada, gehitu da eta filologoak eta hizkuntzalariak baduke, beharbada, bere egarria non berdindu. Alabaina, bada egitekorik ere: Pouvreauren hiztegiek argitaragabe diraute, Añibarrorenak, Otxandioko eskuizkribuak, Duvoisinena eta Maurice Harrietenak bezala, eta testuetan eskura nahi genituzke Oñatiko Alzolatarren etxeko 1800 inguruko eskuizkribuak, edota garaitsu horretako Nafarroako kide bat Mitxelena aipatua edota, nola ez!, Pastoralaren corpus osoa ez bada zati handiago bat, bederen, Shotesby-n eroslegabe gelditu ziren Erronkari eta Zuberoako XVII. mendearen hasierako gutunak ez aipatzearren: erakundeek, jakina, nahiago izan zuten Leizarragaren ale bat majo ordainduta lortu, ez dakit zertarako egia esan.

Corpusaren gehiketari horren ezagutza sakonagoa ere lotu behar zaio hizkuntzaren historia aitzinatuko bada. Testu gehienak eskuraerrazak badira ere, ez da asko esan daitekeena Axular ondoko lapurteraz edo Mongongo Dasanzaz edo gipuzkoar gehienez zein XX. mende hasierako bizkaitarrez edo gerla ondoko iparraldekoiez... Zerbait aurreratu dugu, halere, Belapeireren hizkeraz (Agirre 1996), Añibarroren edizio eta obren arteko grafia, hiztegi eta bestelako aldaketen garrantziaz eta egile horren helburuez (Urgell 1985, 1987a, 1987b, etab.). Literatur gipuzkeraren alderdi funtsezkoak miatu dituzte Fidel Altunak (1999) eta Blanca Urgellek (1994-95, 1999) Agirreren eta Lardizabalaren edizioetan.

Refranes y Sentencias eta Garibairen errefrac bildumak ere aztertu izan dira dituzten arazo filologiko zenbait askatu nahian: bien arteko erlazioa, egiletasuna, Hernán Nuñezen bildumarekiko Urquijoren ustez lukeen menpekotasuna, jatorria, tamaina... (cf. Lakarra 1996a, 1997a, etab.); gaiak ez dira ahituak, noski, baina lehen baino segurtasun gehixeagorekin erabil bide daiteke altxor hau mendebaleko hizkeren eta are hizkuntza osoaren eboluzioaz hitzegiterakoan.

1620an edo argitaratu zen *L'Interpret...* ez da oraintsu arte (Lakarra 1997b, 1998) ezagunegi izan nahiz eta euskalariak erakartzeko arrazoi anitz izan bertan: arazo filologiko anitz, hizkera herrikoia, Mikoletarekin amankomunean duen genero paneuropar baten partaide izana, hitz-althor aberatsa...

Pouvreauk, esan bezala, argitaragabe badirau ere, orain (cf. Kerejeta 1991, Bilbao 1992, Lakarra 1995) haren iturri, eredu eta egituraz zerbait gehiago badakigu: ez literatur lapurteraren autoritate hiztegi —erreferentziak ez dira %10era iristen eta

direnak ere bēti buruei dagozkie, ez eratorriei— hitzaurrean aipatutako atzizkien bitartez eratorri ugari biltzen duen erroka antolaturiko hiztegia baizik, Alemanian Schotelius garaikidearena bezalatsu. Urteren hiztegiari buruzko ohiko (cf. Mitxelena 1961 eta, neurri batean, Urkizu 1989) azalpena ere —Donibane Lohizuneko gaztetango hitzen bilduma— frango aldatu beharra izan da (cf. Lakarra 1994b) hango hainbat euskal ordain hobeto miatu ondoren.

1741ean Martin Harrietek Gramatikaren giblean argitaratu zituen euskara-frantsesa eta frantsesa-euskara hiztegiak ez ziren erabat ezezagun euskal hiztegi gintzan Lecluseren (cf. Lakarra-Urgell 1987) eta Añibarroren (Urgell 1992) lekukotasunek erakusten dutenez. Mitxelenaren *Estudio sobre las fuentes...*-en ere aipatu aipatzen dira bibliografian, analisisian haien erabilera urria izan arren. Dagoeneko (Lakarra 1991) badakigu hor dela Mitxelenak iturri ezagunik gabe Larramendiren Eranskinean utzitako askoren jatorria. Hortaz landa (Lakarra 1994a), bi hiztegien erkaketak dela maila-egui, dela eratorriei dagokienez asko diosku egilearen hiztegi gintzazko ariketaz; horren azterketak edota hiztegi gintzaren aurretik datozen “comparatifs” (hitz eraketa) delakoak ez gutxiago orduko edo lehenagoko gramatika eta hiztegiaren arteko hartue- manez. (Ik. orain Lakarra 1999b).

5. Iturrien irudiak eta hizkuntzaren historia: kasu azterketa batzu

5.1. Testuak eta dialektologia historikoa: Bizkaieraren sailkapenaz

Dakigunaren arabera (cf. Lakarra 1996a) iturri ezberdinak eta aski ugariak genituen BZ-a ezagutzeko; haatik, ezin esan daiteke ezagunegi zenik, eta ezta ere, gehituko nuke, honen ondorio gaiztoak saileko ikerlari urrien eremu txiki jian pairatzen zirenik soilik. Benetako dokumentuak miatu gabe beren burutik B (eta orobat gainerako euskalkiak) zer den eta zer izan den asmatzen eta erabakitzen saiatu direnak albo batera utziaz, ez dirudi B-ren historia (ez eta gainerako euskalkiena ere, seguru- enik) aski ikertu denik,⁵⁸ nahiz eta agian horretarako materialik gehien aurkeztu. Materialak, ordea, ez dira dena: bildu, landu, txukundu eta behar bezala argitara beharra dago. Hots, filologiazko aurrean hori premia zkoa da gero hizkuntzalariak (eta halaber literatur ikerlariak) arrisku gutxiagorekin baliatuko badira beren azter- ketetan.⁵⁹

Euskalkien artean mutur batean kokaturik egoteagatik edo, Bri aparteko nortasuna ezagutu izan zaio ikertzaileen artean. Batzuek (Lacombek, laburtzeagatik), ordea, urrutiago jo dute eta beste euskalkien mailatik igo eta haien guztien aurrean jarri izan dute; euskarak egiatan soilik bi euskalki bailitu: mēndebal aldekoa (B oraintsu arte) alde batetik eta erdi-ekialdekoa (gainerako guztiak) bestetik. Are urru-

(58) Ez ziren beharko bestela Lakarra 1986b edo K. Zuazoren “Bizkaieraren ezaugarriez gehiago”, *ASJU* 22: 2, 1986, 367-377 eta “Euskara ote da bizkaiera?”, *RIEV* 34: 1, 1989, 75-90 bezalako lanak.

(59) Lehenago ere aipatu izan dut inoiz Meilleten hurrengo pasarte hau, baina ez deritzot gehiegi berriz hemen emateari, ongi baitzekien hark zertan ari zen: “Pour les langues anciennes, le linguiste doit recourir à une philologie de précision: on s’est parfois imaginé que le linguiste peut se contenter d’à peu près philologiques; il a besoin tout au contraire de tout ce que les méthodes philologiques les plus exactes permettent de précision et de rigueur” (Meillet 1925: 110).

tiago joan zen Uhlenbeck Lacomberen sailkapen bikoitzari aitzinatasun handia emanaz, eta B eta erdialde-ekialdeko euskalkien arteko ezberdintasuna etorki berezietan oinarrituaz. Bestalde, etorkiei buruzko hipotesi honek eraginik B eta Gren antzekotasunak historikoki etengabe eman omen den hurbiltze prozesu batez azaltzen zituen.

Tovar eta Mitxelenak, batez ere azkenak, dagoeneko bazuten ikuspegi honi egindako oharririk. “El vizcaíno entre los dialectos vascos” lanean bi galdera nagusiri ihardetsi nahi izan zien Tovarrek: “¿la personalidad dialectal del vizcaíno es tal que podría representar la herencia de una lengua originariamente distinta de la que sería el antecedente de los otros dialectos vascos?” eta “¿Será el vizcaíno resto de una lengua diversa, que habría sido asimilado sólo en cierta medida a los otros dialectos vascos, sus vecinos por el este?” (Tovar 1959: 147). Gero Mitxelenak (M) askozaz zehatzago eta sakonago burutuko zuen B eta gainerako euskalkien arteko gonbaraketa baten ondoren ezezkotan zegoen.

M-rena, zalantzarik gabe, aurreko sailkapen bikoitzen kritikarik zorrotzena. Hasteko, Lacombe eta Uhlenbecken argudio eta oinarriak oso axalekoak zirela erakutsia zuen, ez baitzuten gaztigatzen, esate baterako, *norentzat* eta *zenbat* den ezberdina B: giputz batek hurbil ez izatera, hurbilago ote zuberera edo erronkaria? Izan ere Lacombe aipatzen ditu B-ren hiztegiko berezitasunak baina ez du gogoratzen badirela hainbat hitz ekialdean giputzek egun ulertuko ez lituzketenak; zenbatu egin behar B-k gainerako euskalkiek baino hitz berezi gehiago duela frogatzeko —markatzen du Mk— eta ez dirudi honelakorik inork egin duenik, ez eta nahi izanez gero ere erraz lukeenik. Ausartago zelarik, Uhlenbecken teoria are ahulagoa bilakatzen zen Mren iruzkinaren ondoren, ez baitzen inongo oinarririk suposatzeke aintzina hizkuntza edo dialektu ezberdinak batu edo bateratu zirenik Euskal Herrian, edota “Aufiemendi alboan” berak dioen legez. B ez genuen, bada, euskal dialekto soil bat baizik; euskalkiak irudikatzeke zuhaitzaren metafora ezagunaz (cf. Mitxelena 1963a: 80-81) baliatzen bagara adar bat litzateke anitzen artean, ez bitatik bata. Gainera, Uhlenbecki aitz, Mk testuen lekukotasuna gogoratzen zuen B eta G hurbilduaz joan direla ukatzeko, lehen latzagoak eta nabarmenagoak omen ziren mugak beratu eta estali beharrean areagotu egin direla erakutsiaz, eta XV eta XVI. mendeetako B eta oraingoa amini bat ezagutuaz, ez hurbiltze prozesua baina sakabanatzea eman dela markatuaz (ik. Mitxelena 1964b: 63).

Gogoangarria izan daiteke F. Rodríguez Adradosen grekera zaharraren dialektoen arteko bereizkuntzen sailkapenerako proposaturik, Tovarrek (1959) eta Mitxelenak beren lanetan inoiz erabilitako irizpidea; hauen arabera, dialektu ezberdintasunak sailkapen hirukoitzean labur daitezke: 1) hautapen ezberdinak, 2) berrikuntza ezberdinak, 3) arkaismo iraunkorak (cf. Mitxelena 1964b).⁶⁰

(60) Sail bakoitzaren balio eta pisua ez da bera, noski; ikus, klasiko bat aipatzearren, Birnbaum eta Puhvel-ek 1966an argitaratu *Ancient Indo-European Dialects*, non material batzukin edo besteekin gai honen inguruko Hoenigswald, Lehmann, Watkins, Cowdill, Hamp eta enparauen, (argitaratzaileak eurak barne), lan interesgarriak kausi daitezkeen.

Lakarra 1986-n BZren ezaugarri larrienekin aurkeztu nuen taulan (cf. hemen § 1.4.) 1.etik 4.era ezarriak ditugu euskara zaharreko diasistima hautagaiak (gero non-bait noizbait batera edo bestera erabakiak), 5.etik 9.era (kronologia eta hedadura ezberdineko) berrikuntzak eta 10.etik akabura arkaismuak. Dakusagunez, GZa bat dator BZrekin 22etarik 16 ezaugarritan (% 72,7) eta are 18tan (% 81,8) parentesi artean doazenak ere onartuaz; Liter.G, aldiz, bakarrik 3tan (% 13,6), parentesi artekoak gehituaz ere 5era (% 22,7) baino ez da iristen. Baina ez da soilik hau BZetik urrundu dena; Liter.B-k ere ez ditu BZaren 5 (edo 7) ezaugarri baizik, % 22,7 (edo 31,8) alegia, eta areago dena BZa = (Liter.B = Liter.G) = 0.

Hauek honela, ezin onar daiteke inola ere Uhlenbecken iritzia, hots, B eta G bilduaz joan direla historian zehar, nabarmena baita horien garairik ezagun zaharrenean askozaz gertuago zirela beren artean euskalki bakoitzaren aldirik berrienak (erraztuaz, literatur euskalkia) baino, eta are bakoitzaren garai zahar eta modernoa beren artean baizen; pentsatzekoa zen, bestalde, horrelako zerbait susma daitekeela historiaurrerako ere.⁶¹

Aipatu taulara bihurtuaz, norbaitek uste lezake B modernoa eta G modernoa (=Liter.B eta Liter.G hemen) ez daudela oraindik orain ere oso urruti beren artean eta beharbada arrazoi du. Ohartzekoa da, ordea, biek batera "irakurtzen" dituzten 10 ezaugarrietan (% 45,4) guztietan "ezetz" irakurtzen dutela; hots, ez dutela halako edo holako ezaugarria, baina ez nahi eta nahiez biek ezaugarri bera dutenik: cf. adibide argi baterako (2). Ez luke, bada, adostasun horrek balioko goian esandakoaren aurka, bertatik ezin atera baitaiteke inongo hurbiltze prozesurik.⁶²

Tovarrek adierazi zuen legez "se trata [el vizcaíno] de un dialecto bien caracterizado, pero, en definitiva, no independiente. Forma parte del patrimonio común del vasco, es un tesoro de antigüedades lingüísticas como todos los demás dialectos, pero no nos permite remontarnos con la reconstrucción en él basada, mucho más allá". Hala bide da, izan ere, seguru asko; alabaina, hori aitortu ondoren gorago ikusiaren arabera BZak orain arte eman digun (hartu diogun, hobe) baino berri eta zehatzapen gehiago eman diezaiguke euskara zaharraren berreraiketa eta ezagutzarako, ez baitakit hemen ukitu zenbait —eta ukitzeke utzi beste hainbat— ezagunegiak diren gure hizkuntzaren historiaz arduratzen direnen artean. Bile, Brixhe eta Hodot-ek grekera zaharraz esan zuten bezala

(61) Cf. "Basta, por lo demás, con consultar la documentación disponible que, si no es excesiva, tampoco es escasa para llegar sin vacilaciones a la conclusión de que las diferencias entre vizcaíno y dialectos más orientales no han hecho más que crecer sin descanso desde los siglos XV-XVI hasta nuestros días. No veo, por consiguiente, razones que inviten a no extrapolar, es decir, a no suponer que las divergencias eran todavía menos marcadas digamos en el siglo X" (Mitxelena 1981c: 300). Uniformitarismoaz ikus 18. oharra.

(62) Alabaina, beren interesa dute (3) edo (8) bezalakoek, argiro erakusten ahal dutenez gero dialektuen ezaugarri berdinak bi eratakoak izan daitezkeela: a) aitzin-hizkuntzatik datozenak, eta b) berrikuntzetarikoak. Lehendabizikoek ez dute azalpen handiagorik behar, begi bistan baitago euskalkiek hainbat eta hainbat dutela aitzineuskaratik datorrena eta hori dela kausa euskalki horiek elkarren antza dutela eta, azken finean, hizkuntza bakarra osatzen. Bigarren saila ez dut uste horren ezaguna denik, aldiz, oso garrantzitsua izan arren hizkuntzaren historiarako. Ik. Lakarra 1986b eta Lakarra 1996a-ko azken kapitulua.

Par habitude et par facilité, il [le dialectologue] fait ainsi appel à une sorte de vulgate dialectologique, constituée d'un ensemble de faits, qui, à force d'être indéfiniment cités, sont devenus des evidences (1984: 166).⁶³

Puntu honetara iritsiz geroz komeni da zerbait esatea Mk (eta cf. Laka 1986) "hiperbizkaiera" deitu zuen eraikuntza, asmakuntza edo, hobe, asmakeria batez, frango nahasten eta okertzen baititu Bri buruzko azterketak eta nolabait azal baitezake Lacombe, Uhlenbeck eta jarraitzaileek azaldu iritzi eta teoriak sortzea. Ezer aldatu gabe ekarriko ditut hona Mren hitzak ezin hobeki laburtzen baitute adierazi nahi dudana:

Desde hace años, acaso desde finales del siglo pasado, ha hecho estragos el deliberado empeño de confundir el vizcaíno con lo que yo he llamado [...] hipervizcaíno, formado con sólo aplicar la regla que sigue: algo es vizcaíno de lengua si y solamente si sólo aparece ahí y falta en las demás variedades de la lengua (de la cual se sigue suponiendo, sin embargo, que es dialecto el vizcaíno); si no se alcanza esa perfección extrema, siempre deseable, algo es vizcaíno en la medida en que no es vasco común (1981: 300).

Honela B "jatortzat" *gintzazan, dauz, ebazan, eitean* eta beste eman ohi dira nahiz eta guzti horiek berrikuntzak izan gainerako euskalkietarik hurbilago eta Bko testuetan askoz zaharrago eta ugariago diren *ginean, ditu(z), zituzan* eta *zidinen* aurrean, eta herri euskararen ere hedatuagoak izan arren azken hauek. Pena da, bidenabar, Altubek Azkueren *Morfologia*-ri egindako oharrek *Erderismos*-ek lortu zuen ospea ez erdietsia, bide zuzenetik eramango baitzituzkeen eztabaida eta katramila frango. Azkuek *dauz, gauz, etab.*, ematen ditu, oraindik, B jatortzat bere *Morfología*-n (II: 544); Altubek, ostera, oso bestela ikusten zuen arazoa euskaltzainburuaren liburuari egin zizkion ohar interesgarrietan. Berak dioenez,

Se da como cosa averiguada que, primitivamente, en Bizcaya sólo se empleaban flexiones como *dauz-dodaz...*, *gau(z)-gauzu(z)...*, *zauz(z)-zaugu(z)...* y que luego fueron importadas de Gipuzkoa las sinónimas *ditu-ditut...*, *gaitu-gaituzu...*, *zaitu-zaitugu...* Y esto se asegura sin tener en cuenta que la serie completa de las formas *ditu...* es corrientemente empleada en los documentos más antiguos del euskalki bizkaíno y que, en cambio, escasean mucho las del tipo *dauz, gauz...* (*Observaciones* 110-111).

Refranes y Sentencias, Kapanaga eta Mikoletaren testuetako enenpluak eman ondoren, honela amaitzen du:

Opino que las formas comunes, las universalmente euskéricas, fueron antiguamente *ditu-gaitu*, etcétera, hasta que el euskalki B, separándose del uso común, formó algunas flexiones del tipo *dauz, gauz* (ibidem).

(63) Baina, eta hor dago kokka, "De tels exemples [beren lanekoak] méritent clairement en évidence les insuffisances de la vulgate sur laquelle reposent les débats de la dialectologie grecque. Pour qu'un trait soit exact, il ne suffit pas qu'il ait été affirmé par Bechtel, Thumb-Kieckers ou Thoumb-Scherer et qu'il ait été maintes fois repris, même pour les meilleurs. Est-il besoin d'ajouter que l'erreur a des conséquences d'autant plus graves qu'elle concerne un fait intervenant dans la comparaison interdialectale?" (1984: 168). Guzti hau, zorigaitzez, errazkiago egoki bide zekioken gure egoerari goiko izenok Bonaparte, Vinson, Azkue eta bestez ordezkatuaz.

Izan ere, testuak dira ikertzaileen hipotesi, asmaketa eta aurreiritziak onesten edo gaitzesten dituztenak, beren arbitrariorotasuna ezabatuaz edo gutxituaz:

El método para distinguir entre lo más antiguo y lo más reciente en las variantes (fónicas, morfológicas, léxicas o sintácticas) documentadas a lo largo de la historia de una lengua, el criterio que Matteo G. Bartoli llamó de “la cronología de los textos” se funda en este mismo carácter de revelación inconsciente, de indiscreción casi, que tienen comúnmente los testimonios de una lengua. Considerando las formas atestiguadas en los textos —siempre escasas comparativamente— como la muestra de la población formada por la totalidad de las formas en uso en la lengua, hablada o escrita, por determinadas fechas, es razonable postular que su orden de aparición en los textos guarda cierta relación con su orden de antigüedad en la lengua (Mitxelena 1963: 14-15; cf. Lakarra 1997b).⁶⁴

Hiperbizkaiera dela kausa euskalki sailkapenak buruhauste eta lauso anitz pairatu du, zalantzarik gabe; ez askozaz gutxiago, ordea, “hipergipuzkera” edo agian “erdigipuzkera”ren eraginaz. Ene ustez, ikerketetan B hain bakar, berezi eta ia arrarotzat jo izan bada euskalkien artean, sentimendu honek ez du inongo benetako arrazoirik —goraxeago aipatu dugun B-ren txikiratze hortaz landa— eta salatzen duena gainerako euskalkiei buruzko ezjakina eta ezezagutza baino ez da. Bestela esanaz, historian zehar B, urrundu arren, ez da askok uste bezain urruti alboko euskalkietarik eta, bereziki, Gtik. Baina —eta hortik “erdigipuzkera”— benetako Gtik, giputzen aho eta izkribuetan ematen denetik dago hurbil; ez Brekin batera dituen hainbat ezaugarri ezabatu ondoren historikoki dagozkionetarik bakar batzuekin utzi nahi izan denetik.⁶⁵

Salatzen ari naizen joera gaizto honen adibide narbarmenak aipatu nituelakoan nago hautapenen iruzkinean (ik. Lakarra 1986b, 1996a) eta ez dut berriz errepikatu-ko argudio guztia; esan dezadan soilik ezin ase gaitzekeela Gzko testuetan ageri *egin*-en adizkien aurrean “Bizkaiko forma propioak dira horiek” (*eguzguzu* ere bai?) esanaz. Orobat, are gutxiago asetzen nau Zegamako dotrinari (1741) buruz honako hau irakurtzeak: “Bertan erabiltzen den euskarari buruz esan behar dugu bizkaieratik gauza asko dituela: “dulzurea”, “vencidu”, “erorten”; *deguigula* “diezagula”, *deub* “du”, *zeban* “zuen”, etab., *domeka*, etab.” (Ondarra 1984: 13).

Zergatik dirateke “bizkaieratik[oak]”, haatik, *-duren* bitartez osaturiko partizipioak edota *a + a > ea* legea, baldin eta GZeko testuetan eta oraingo hainbat giputzen

(64) Jakina, honek soilik erakusgarri hori ona eta aski zabala bada baino ez du balio: euskaraz *adar*-en lekukotasun zaharretarik ditugu Etxeparerenak edota Tolosako XVII. mende hasierako bertso iraingarrietakoak, batean eta bestean adiera modernoenean (“gizon zenbaiten bekokian diren eranskin ikusiezinak”) aurkitzen ditugarrik. Cf. “We must of course always be wary of drawing too firm conclusions from philological material, given that we work with a limited corpus of written texts of uncertain reliability and that we cannot appeal to the intuitions of long-dead native speakers” (Possner 1990: 349).

(65) Hemen esan nahi dudana errazago adieraz bide daiteke gorago eman dudana taulari beste bi zutabe erantsiaz, B berriarena eta G berriarena, alegia. Zutabe horietan kokatu ahal dira egungo egunean euskalki batean eta bestean azaldu tasunak, nahiz eta hauek euskalki osora ez hedatu eta, bereziki, nahiz eta euskalki horren literatur forman ez egon onarturik. Orain bi zutabe berri hauek literatur B eta Gri zegozkienekin erkatzen baditugu ikusi ahalko da hauetan 10 baziren adostasunak orain 14 direla; hots, B eta G berria beren artean hurbilago daude LitB eta LitG beren artean baino.

ahotan kausitzen baditugu? Ez du merezi *zeban* eta *deu(b)*-en (!) antzeko formez luzatzea GZeko eta BZeko testuak zertxobait ezagutuaz geroz, nahiz eta Yrizar 1983an “bizkaieraren eragintza” deitu eta Oregik (1972: 359) Otxoa Arin “bizkaieraruntz lerratzten” dela pentsatu adizki horiek erabiltzean; bidebatez esan dezadan *ginduzan* “bizkaiera-itxurakoa” iruditu arren (ibidem) adizki hori (edo *ginduzen*) erideten dugula orobat Irazusta, Zegamako Dotrina eta Agirre Oikiakoarenean gutxienez.⁶⁶

Ce parti pris, mieux cette obsession comparative, ne fait qu'amplifier l'une des conséquences de l'historicisme souligné précédemment: elle conduit le dialectologue à ne retenir que les traits qui permettent de situer les dialectes les uns par rapport aux autres et elle accoît le caractère discontinu de la description.

diote Bile, Brixhe eta Hodot-ek (1984: 171) greziar dialektologia zaharraz eta, behar bada, historizismoarena ez izan arren arrazoirik nagusia, egoera beretsura iritsi gara goian ukitu aurreiritzien poderioz. Argi dago aurreiritziok lapurtu dizkieten ezaugarriak bihurtuko bagenizkie egiatan berenak dituzten euskalkiei multzo disjuntioak balira bezala jokatu beharrean B ez litzatekeela uste (nahi?) bezain urruti enparatuetarik.⁶⁷

5.2. Pierre Urteren hiztegi donibandarrak

XVII eta XVIII. mendeetako hiztegi gintzak ari zelarik Larramendi eta Pouvreauren aipamena egin ondoren M-k “mende orietako iztegi-gilleen artean bada irugarren bat: Pierre d'Urte praille ibiltaria, Ingalaterran galzadundu zena. Onek, ordea, atzerrian egonik, etzuen iñoren libururik erabilli. Ongi gogoan zeukan Donibaneko izkera azaldu digu, orren parekorik ezpaitzuen gaiñera iñon arkitzen. Eta, batez ere, bere idazlanak ez tira oraintsu arte argitara irten; bere iztegia, berriz, oraindik ez” zioskun (1961: 361-62). Pierre d'Urteren *Dictionarium latino-cantabricum* (Londres 1715) *a*-tik *commutus*-era baino iritsi ez arren, 2.457 orrialde ditu, 10.000 bat euskal hitzekin (Urkizu 1989ko bihurketaren arabera), errepikatuak zenbatu gabe. Tamaina ez eze —ez jakin zenbatekoa erdiets zezakeen osatu izan baleza Urtek— hiztegi honen aberastasuna ere handia da alor semantiko anitzetan bere argitaratzaileak markatu legez: landare, animalia, giza kiaren egunoroko bizitza (gorputza, jan-edanak, janzkera, eritasunak...), erakundeak eta jakintzak... (cf. Urkizu 1989: 127hh).

Urkizuren Urterekiko lanaz geroz orain haren bizitza eta lanaz lehengo aldean zehaztasun eta berri haboro izan arren, funtsean ez dirudi haren hiztegi gintzak irudia aldatu denik. Larramendiri helburu garbizaleengatik hainbat hitzberri asmatu beharra leporatuz (“aurre-iritzi eta helburu honekin gertatuko zaio aita Larramendiri hitz asko asmatu behar izatea kutsua eta usain jator bat mantentzearren”, Urkizu

(66) Cf. “L'analyse linguistique doit se baser sur une saine philologie. Ce truisme reste une vérité pour les textes dialectaux, y compris les plus modestes” (Chambon 1990: 176) eta “Et si les faits résistent, il ne reste plus alors qu'à invoquer l'“erreur” du scribe, l'“état corrompu” du texte, voire l'“influence du français”. Dans les cas gravissimes, à vitupérer la langue elle-même... dont “la phonétique n'est pas correcte” (Chambon 1990: 177). Euskal Herrirako ik. Urgell 1986 eta nire gehiketak.

(67) Eta hego-mendebaleko G-ri (cf. Lakarra 1985d) eta A-ri duten “zubi-hizkera” balioa aitortuaz arreta gehixeko eskainiko bagenie. cf. Lakarra 1986b).

1989: 107) eta garbizalekeriaren gaitzez mintzatu ondoren, "Urtek erdaratik hitz pila bat hartzen du, Leizarraga beskoiztarrak baino areago oraindik" kontrajartzen dio Urkizuk (1989: 107-109), "argi eta garbi ikusten da inongo aurre-iritzirik gabe, nondikan zetorren hitza gutxi axola zaiolarik zerabiltzala Urtek hitz guzti horiek, eta horrela jokatzeko arrazoi bakarra bere sorterrian eta hazerrian, Donibane Lohizunen, horrelaxe erabiltzen zituztela, duela" ere gehituaz (ibid) eta *abade*, *abadesa*, *abandonatu*, *abantail*, *abarizia*... adibidetzat emanaz (1989: 438).

Gainerako Euskal Herrietan baino gehiago izango ote zen ez dakidan arren, Donibanen mailegurik zatekeenik eta han ikas Urtek ez dut nik ukatuko; zalantza gehiago dut, Mk aipatu eta Urkizuk berak askozaz zabalago ikertu Urteren bizitza ibiltaria ezagutu ondoren, guztien etorkia hangoa denentz. Urkizuk Lri han-hemen kontrajartzen dion Urteren herrikoitasuna, ordea, beste alderdi nagusi batetik ere pitzatua dugu: hiztegi-gile "jatorrei" kontrajartzeko asmatua dirudien Lren irudi zabalduak ez du oinarririk;⁶⁸ orain dihoakigun maileguen arloan erka bedi Urteren mailegukiko eskuzabaltasuna *Hirukoitzaren* lehendabiziko orrialdeetan (gainerakoe-tan jaidura ez da aldatzen) eriden daitekeen ustezko jazargo eta garbizalekeriarekin:

abadesa, *abadesea*, *abadia*, *abadearen barrutia*, *banderaduná*, *banderatuá*, *abainoa*, *abarcatu* ("abarcar"), *abecedá*, *abetoa*, *bezatu*, *abiatu*, *bigoteduna*, *abilidadea*, *testamentu bague*, *bizcochatua*, *ablativoa*, *abollatu*, *abollatzallea*, *abollantza*, *abollatzea*, *bolsatua*, *botiñatua* ("abotinado"), *botoitu*, *botoitzea* ("abotonar"), *abrigatu*, *arropaz*, *apirilla*, *broqueldu* ("abroquelarse")...⁶⁹

Behin baino gehiagotan ukitzen ditu Urkizuk Urteren hiztegian ageri diren hitz konposatu eta eratorriak; *kontr-* dela eta "askotan azaltzen da eta oso herrikoia da" diosku adibideok hautatuaz: *kontragaitz*, *kontrapasio(ne)*, *kontrapozoin*, *kontraparte*, *kontrapisu*, *kontrasorgin*, *kontregin*, *kontrintresa*, *kontrusantza*... (1989: 111); M eta Villasanten aipatuaz euskarak *des-* aurrizkiak emankortasunen bat lortu duena markatu ondoren Urkizuk Urterengan aurkitua damaigu:

hona hemen guk Urteren baitan edirendako adibide guti batzu, zerranda luzeagoa *125-tik gora* [etzana neurea, J.A.L.] nahi duenak berregituran, aurreragoxeago aurki dezakeelarik:

(68) Erakusgarri huts honi gutxi deritzonak (kopuruz zein atzizki ñabartasunean) gogora beza zein testu motaren aurrean garen eta artean honelakoetan zutela, bat izatekotan, idatzizko tradizioz. Ohar bedi, orobat, ez diodala hitzok oro beraiek asmatuak direla —batzuk bai zalantzarik gabe—; aski zait bere lexikografia lanaren eta idazle ihardunaren artean gehiegizko kontraesanik ez dela erakustearikin. Lehenago markatu bezala (cf. Lakarra 1985a, 1992, 1993), ez da bakarrik ezin mantentzen daitekeela L-k hain ospe txarreko izan dituen hitzberriak erdal egokitzapenak betetzeko eta kanpotarrak isiltzeko asmo soilez sortuak direla, berak baitu aitortzen, (gaztekeraz, haiek ere ulertzeko moduan) aldarrikatzen, hobe, "voces facultativas" delakoak *guztiak* asmatu dituela, lehenago horrelakorik ez baitzen, sortu premiarik ere ez izaki. Premiak, ordea, garaian garaikoak eta zeinek bereak; L aurretik ere horrelakorik nozitu eta nolabait konpondu nahi izan zela dakusgu H-en lekukotasunean. XVI eta XVII. mendeko idazle lapurtarren obretan ere hitzberri aintz bildu ahalko genukeela markatua dut dagoeneko, eta orobat hiztegi-giant andoaindarraren aurretiko ohitura dugula are euskal hiztegi-gintzan (Lakarra 1985a, 1993). Beldur naiz puntu hauek ez diren behar bezalako arretaz aztertu.

(69) Larramendiren "garbizalekeriaz" ikus Lakarra 1985a eta 1993ko azken kapituluak.

DES: *desagradagarria, desaitorra, desaltagarri, desamarratu, desandregaitu, desanimatu, desaprobatu, desaproposki, desarrazoin, desabaztartu, desegarritu, desuztartu...* (1989: 110-111).

Aurrerago *alkimista* ez baina, “hobeki”, *alkimigile, alkimigin* darabilela; *aitzin-, atze-, basa-, ber-, bertzen-, ema-, erdi-, ez-, haz-, leben* eta *ugaz-* erakusten zaizkigu Urteren lekukotasun aipatu ohi den euskararen aurrizki eskasiaren faltari aitzi (1989: 115; ikus bertan adibideak), hitzen eraketari dagokionez “jator, herrikoi eta bizi agertzen zaigularik hemen ere” aurkeztzen (1989: 124), etab. Alabaina, orain arte bildutako datuek ez dute Urteren herrikotasuna bermatzen Urkizuk nahi bezala; bera da, bestalde, 129. orrian Azkue eta Lhanderen hiztegieta agertzen ez diren eta Larramendi-renak “bezain egoki *asmatuak*” diren hitzak aipatzen dizkiguna —“cometa” *suizar, sulamargizagi, “arctophilas” hartzzaina, hartzguardargizagi* dira berariak asmatutzat eman bakarrik (!)—, eta 134.enean “gure uste apalez Urte Larramendi bezala edo antzera ibilia izango zen ere Lapurdi eta Xuberoa aldeko belardi, zelai, soro, mendi, eta baserrietan galdezka eta bilduaz arloan hitz sailak, eta horrela bildutako izendegiez baliatuko zen dudarik gabe latin hiztegia itzultzeko eta hitz bakoitzari bere ordaina emateko” esaten bada ere, handik aurrera biltzen den zenbait alor semantiko begiztatu ondoren neke zaigu hori hertsia hertsian sinestea.

Hor diren *arimegoitza, arrazoinlari, basajainkotasun, bataialari, desaitorra, erdijainko, fraidetegi, katikisatzailen kronikiskribalari, oroiliburu, ostiatoki, obrasmatu, obrasmatzaile, bankarrutgile, bizerrege, dirutoki, parlamentegi, parlamentetxe, dirubankazain, harrimorroilgile, merkaturiazain*, eta hiztegiaren gorputzean eriden daitezkeen dozenak eta dozenak (*abuaztagarri, adarbestiadi, adiskidearazgarri, aflijigarri, agradagarritasun, abantzarazgarri, aitzinguardia, akusagarri, akusalari, alarguntasun, aldarontasun*, etab.) horrela ote? Etorkiaren itzulpenean ere badira 1 *ethórquiä, bedadurabat, egozquia, 2 herrestacibillquiac, 5 agradagárria, 6 etssáitassuna, 10 bihurqueriez, 12 hegaldun, 15 orbóitçapéna, 16 abalquissuna, 114 sariçáleac, 115 lehensorthúen, 124 bideangoaille, 126 adartrompeta, armadalekhuan, 127 ieloscor, 129 neurrimendútic, 129 guiçaesláboa, emaesláboa, 130 emasorguina, imajinadoratçáillea...* (cf. Lakarra 1992, 1993).

Eta asmaketa ez da Gramatikako hitz zerrendetan ere barutzen: badira zenbait Donibaneko (ez bestetako) hizkera herrikoitik jasoak begitantzen ez zaizkidanak hango hainbat eta hainbat *-tasun* eta *-keria* baliatuaz sortuen artean. Bi atzizkiok ez dira, ordea, bakar ez nagusi hiztegian. Har bitez Urkizuk eman euskara-erdara ordenan bihurturiko hiztegiko A letrako eratorriak: corpus eraikuntzan izan daitezkeen hutsak gora behera, esanguratsu iruditzen zaizkit emaitzak: 44 *-tzaile*, 29 *-garri*, 26 *-tasun*, 18 *-(l)ari*, 17 *-dun*, 13 *-gile*, 11 *-keria*, 10 *-(n)tz(i)a*, 10 *-mendu*, eta —kopuru txikiagoekin—⁷⁰ *-toki, -keta, -ki, -di, -lario, -men, -zko, -os, -kizun, -tegi, -zio, -ki* eta *-gin*. Hots, testu arrunt gehienetan (egilearen itzulpenetan urrutiago gabe) asko-

(70) Txiki baino esanguratsuak; ohar bekie *-di* atzizkiak sortuei. Ez ditu hiztegikoen artean izan daitezkeen lehen agerraldiak bildu baina aurreko hiztegi-gileekin ikusi eta Urteren jaiduretar hurbilduz geroz ezin pentsa uzta urria genukeenik; cf. Harrietekin egindako antzeko esperimendu baterako Lakarra 1991a.

rekin nagusi den eta noiznahi hitzunari erabilterrazen zaion *-tasun* ez da lehena, hirugarrena baizik.

Kopuru batetik aurrera gertakari hau halabehar hutsak agortzen ez duenez, nahi-ta nahiezeko dugu zer edo zer azalpen saio gisa aurreratzea. Urteren hitz sorkuntzarako grina, bestetara baino lehen, ez bide zaio inori zalantzarri irudituko; ondotik, atzizki horiek eta ez bestelakoak erabiltzerakoan ez ote eraginik itzultzen duen latin hiztegian aditzen —eta horietarik sortu lehenaldiko zein orainaldiko partizipio— eta adjetiboen ugaritasunak? Alabaina, erabilitako ereduak inposatu bazion Urteri hitz sorkuntza eta are hitzberria nolakoa ere, ez ote dagokio berari konplituago Larra-mendirentzat eraiki irudi zabalduena?⁷¹

5.3. Pouvreauren hiztegia autoritate hiztegi?; gaitasunaren eta ariketaren hiztegiez

Silvain Pouvreau (PO frantses elizgizon eta Lapurdin euskaldunberri eta euskal idazle bilakatuaren euskara-frantses (eta, zati batzuetan, -latin-gaztelarazko) hiztegi amaigabea 1665 ingurukoa dugu.⁷² Parisko Biblioteka Nazionalean bi kopia ezberdinetan (7. eta 8. eskuizkribuak) gorde da. 8.ak *şafarda*-tik *xusquerra*-ra hedatzen da 167 foliotan (gramatika ohar eta besterekin); 7.a osoa dugu, 213 foliotan, zuzenketa eta gehiketekin. Oraindik argitaragabe badirau ere, Duvoisin, Aizkibel, Maurice Harriet, Azkue, Lhande eta bestek (Xahoren kopia ere ikusia dut) baliatu dute, aspal-ditik baita ezagun haren aberastasuna:

En la Biblioteca Nacional de París se conservan, aparte de otros manuscritos, dos copias de un magnífico diccionario vasco-francés [Incluye —dio oharrean— muchas veces la traducción castellana, pues Pouvreau conocía muy bien esta lengua, la latina e incluso la hebrea. Hay también en su diccionario muchísimos refranes castellanos, junto con los vascos y los franceses.] que desgraciadamente sigue inédito si bien es verdad que ha sido profusamente aprovechado por los lexicógrafos posteriores desde Humboldt, *para componer el cual estudió Pouvreau detenidamente las obras impresas de varios autores vascos* (Leizarraga, Axular, Harizmendi, Etcheberri, pero no Dechepare) y contó entre sus informadores a Oihenart” (Mitxelena 1960: 74-75; cf. Kerejeta 1991 batez ere Harizmendi eta Oihenarterekiko zorrez).

(71) L-k erabiltzen zituen hitzberriak bere euskarazko zatietan eta hori, berak dioskunez, baita Hiztegia argitaratu baino lehen ere (cf. Lakarra 1985b). Ezin espero dezakegu, ez eta gutxiagorik ere, *Hiztegi Hirukoitz*-eko hitzberriak oro Lren testu laburrietan agertzea; ez du lekurik, betarik ez beharrik. Bihur gaitezen berriro egilearen asmoetara eta gogora dezagun hitzberriak soilik teknika eta zientzia gaietakoak (“facultativas”) direla; ez ditugu, beraz, hortik kanpo zer itxadon ez Lren ez besteren testutan. Hitzberriak ez ziren oso premiazko dotrina llibur eta sinpleak egiteko; batez ere euskara idatzian tradizioz bada erlijiozkoa izanik, hain zuzen. Alabaina, liburuak luzatuaz eta gaiak ugarituaz eta jaikiago eginaz joanez gero, lehen ukitugabeko gauzak ateratzen ziren eta, horiekin batera, gauzok deitzeko berben beharra sortzen (cf. Mitxelena 1984a: 15). Lrekin egindakoaren antzekorik egin zitekeela iruditu zitzaidan Urterekin eta hortik Lakarra 1994b-ko saio laburra.

(72) Ikus Vinson 1891, etab., eta Kerejeta 1991: lehendabizikoak Pz dakizkigun biografi datu gehienak bildu zituen, artean bere liburuen edizio fexkak ere erabiliaz; bigarrenak P eta Oih-ek gurutatu gutuneria miatzen du egileak eskatu eta zuberotarrak bidali ohar interesgarriak noiz arte luzatzen diren eta, azken finean, noiz arte diharduen P-k bere hiztegian jakin asmoz.

Pren lanaren balioa goraiatu eta ondoko hiztegiileek dioten zorraren handia markatu arren akats bat bederen aurkitzen zion Mk: “Erru bat du izatekotan: izan ditezkean itz erakarriak, ez direnak bakarrik, sartu dituela zenbait aldiz, dirudienez beintzat.” (Mixelena 1961: 370). Horrela dirudi, bai; har bitez ondoko sarrerok:

cimurra “ride”, *cimurtea* “rider, fourir”, *cimurtasuna*, *cimurdura*;
circilla “dechiré en ses habits”, *circiltea*, *circildura*, *circiltasuna*, *circilqui*;
cofia “coüeffe”, *cofiattea*, *cofiadura*;
colera “colere”, *esquer emoc ene coleran egonari* {...}, *colerattea*, *coleratsua*, *colera-*
mendua;
consolattea “consoler”, *consolacionea* “consolation”, *consolamendua*, *consolaga-*
rria, *consolatçaillea*;
curiosa “curieux”, *curiostasuna*, *curiostea*, *curiosqui*;
çurmindua “moisi, vermoulu”, *çurmindura*, *çurmintasuna*, *çurminttea*;
damua “douleur, regret [...]”, *damucorra*, *damutsua* “damuz bethea”, *damu*
gaitzic, *damugarria*, *damuttea*, *damutcecoa*, *damuztattea*, *damuztaturic*;
desgogara “a contracour”, *desgogara çait* “il me deplaist”, *desgogaracoa* “qui
deplaist”, *desgogaramendua*, *desgogoragarria*;
dolua “deüil”, *doluzcoa* “de deuil”, *doluzco arropa* “robe de deuil”, *dolugarria*,
doluttea, *dolutsua*;
dukea “duc”, *dukettea*, *duketasuna*, *dukezza*;
dulcea “doux, eztia”, *dulcettea*, *dulcetasuna*, *dulcequi*;
durdusia “menace”, *durdusiattea* “induriattea, menacer, froller”, *durdusiadu-*
ra, *durdusiatçaillea*, *durdusiaz eta mebatchuz*, *durdusiaturic igorri nau*.

Ez ote beraietan eite susmagarririk? Berba gehienek ez dute ez itzulpen ez iturri markarik eta zenbait hurbilgotik miatzen baditugu badirudi alor semantiko horretako bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiaz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena erabilirik osatuak direla.

Hiztegiiko D letra hartzen —eta horren antzera jazoko litzaiguke beste edozeinekin— ikusten duguna ez dator bat gorago P-ren iturriez esandakoarekin. Ene kontuak zuzen badira, hiru bat dozena aipu dira bertan, Ax, Leiz, Etxeb, Harizm eta, batez ere, Oih-enak. D letrako berba gehienek —laurehun bat sarreretatik gertu—, ez dute ez itzulpen ez iturri markarik.⁷³ Duten gehienak, ia guztiak, errefrau edo esapideak dira eta, esateko moduan, ez da eratorri edo konposatuetan lekukotasunik, ezta ekartzeko gogoren erakusgarri berezirik ere. Orobat F-n: letra osoan *fauna* A 38, *non fida hal gal* O.pr.337, *forta* “fort de guerre, *azcarlecu*.O.” dira aipu bakarrik 250-260 bat sarrera eta azpisarreratan; orotara urri eta batto ere ez eratorri edo konposatuentzat.

(73) Cf. goragoko M-ren aipua edota “...el [hiztegia] de Pouvreau, del siglo XVII, cuyas fuentes además son bastante bien conocidas” (Mixelena 1970: 27) eta azkenengo gisa “it [P-ren hiztegiak] often gives the words in context, carefully indicating the author who used them” (Azkarate 1991: 2373). Bidenabar, interesgarri gerta zitezkeen, toki faltaz edo, zehaztu gabe utzi zuen perpaus horren aurretik doan “Although many very basic words are missing...”.

Gidor Bilbaok argitaratu zuen P-ren C eskuizkribu ahantziak (Bilbao 1992) P-reki-ko hurbilketa berrikusi beharrean garela erakusten digu. Har ditzagun C-ko lehenda-biziko bi orrialdeak (17r-17v); bertan egileetarik hartutako zortzi aipuetarik lehena da soilik A-n falta dena; ez du, bada, lekukotasun idatzirik gehitu azken bertsiorako. Are gehiago, bat edo beste ezabatu ere egin du edota zehaztasun gutxiagorekin dakar. Ez dirudi gainerako orrialdeetan ere bestela aritu denik: hainbat dira A-tik C-ra bidean beren testu-erreferentzia galdu dutenak eta nekez ediren dezakegu kontrakorik.

M-k esandakoaren aurka, P-ren hiztegia ez da —lehenago Covarrubiasena ere ez zen bezala— “de autoridades” (cf. Lépinette 1989: 301).⁷⁴ P-ren hiztegi-ko zenbait sarrera hurbilagotik miatzen badugu badirudi delako alor semantiko horretako hitz bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiaz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena erabilirik osatuak direla. Goian emanak ez dira, noski, hiztegi horretako bakarrak eta irakurleak neke handiegirik gabe aurkitu ahalko ditu nahi adina: cf. adibide gehiagotarako *bakarra*, *bakoitza*, *deskonsolazionea*, *desoboratzea*, *doillorra*, *dolua* eta beste askoren hitz-familiak.

Bada Bilbaok egindako C-ren edizioan Pren lan egiteko moduz ikas daitekeen haboro: oinarriak ezkerretara eta gainerako eratorriak barneraxeago sartuak ikusten ditugu; argitaratzaileak dioskunez “hiztegi etimologikoetako gisara, multzoka antolatuturik daude bi eskuizkribuak [A eta C]; sangratuaren bidez adierazi ditugu guk multzoak, multzo bakoitzeko lehenengo hitza gainerakoak baino ezkerreago emanez” (Bilbao 1992: 349). Eskuarlean dugun kasuan ere hiztegi-gileak iturrian (Oudinengan) zituen gero berean oinarritzat ikusten ditugun hitz-familiak; usu iturriarenak progotxatuaz eraikitzen ditu bereak eta, iturriak bezala, morfologiaz eta eratorpenaz dakiena baliatzen du hitz-familia horietan kokatzen dituen berbak, zaharrak eta berriak ematean. Izan ere, zergatik ez gogora egilearen hiztegi honen aurrean diren gramatikazko ohar ezezagunegietan (Vinson 1892-en arreta handirik gabe argitaratuak) askorekin nagusigoa zerk daraman? Bertako “adibideak” mia bagenitza oso ondorio markagarriak genituzke: 51 eratorritik 23 ez datoz *HLEH*-n, 7 Prengandik hartuak ditu eta gainerakoak lehenagoko testuetarik; hots ia % 60a da berrikuntza.

Lakarra 1995-en Pren hiztegia eta euskal hiztegi zaharrak azaltzen edota baldintzatzen dituzten hiztegiarekiko ez eze hizkuntzarekiko uste eta teoriak azaleratu ditut, hauek —eta hizkuntz eta hiztegi-gintza-historiografia europarra— kontuan ez hartuak baitakar, niketz, euskal hiztegi-gintzazko historiografiak pairatu desegokitasun eta desbideraketa. Testuan Prekin eta aipatu laneko bibliografian garaiko hiztegi-gintzarekin gertatua ikusi ondoren, orduko testuetan eriden edota hitz-tunegandik jaso for-

(74) P-k badu, haatik, Covarrubias-enetik funtsezko bereizkuntza testuen aipamenei dagokienez: Covarrubiasek Scapula grekerarentzat, Nebrijaren *Vocabularia* berba teknikoan latinezko ordaintzat, Calepino-ren hiztegia definizio eta aipu latinezkoentzat, Alunno italiarazko aipu eta etimologientzat, Tuscanella-ren hiztegia ordain frantsesentzat, Guadix eta López Tamarid etimologia arabeentzat, Bovelles eta Brocensea gainerako etimologientzat, Laguna botanikarako, Hortelius geografia izenetarako eta Mariana, Morales, Pineda eta Garibai Espainiako historiarako behintzat erabili zituen.

P-k aitzindaririk eta lanabes egokirik ez izanik, gutxi edo asko, berak bilatu behar izan zituen hiztegi-emandako definizioekin bat etor zitezkeen pasarteak. Covarrubiasengan, ordea, ez da honelakorik: “Covarrubias ne consulte jamais directement les textes classiques [asko badakar ere]” diosku Lépinettek (1989: 299).

mak —taju bateko hizkuntzalaritzan hizkuntz historialariari dagozkion soilak— ala hiztunaren gaitasunak sor zitzakeenak ahoz zein izkribuz erabiltzea zilegiztatzen ote?

Pren hiztegi-ariketa berrikusi dugu, bertan aurreko ikerketak bereziki ukitu (eta goraipatu) aitzineko egileetatiko bilketa —lehen euskal autoritate-hiztegia bailitzan— gutxieta eta egilearen sorkuntza gehiena (% 65-70 eratorri eta konposatuetan) markatuaz; hiztegi(eta)ko lexiko berrikuntza bat datorrela bere obretakoarekin eta ez dela halabeharra, beste hiztegiak askok bezala, hiztegiaren hitzaurrean azaltzea, hain zuzen, euskarazko eratorriak nola sor daitezkeen. Zor berezirik izatekotan Oudin-ekin duela ere ikusi dugu haren hiztegian aurkitu baitzuen ez honako edo harako hitzaren azalpena baizik eta oinarri ezagunetarik gramatikaren baliabideez eratorri berriak sortzeko ohitura. Europa osoan mendeetan zehar aieruz eta hainbatetan aipatuki eriden genezakeen gramatikaren hiztegiarekiko lehentasuna dugu Pren ariketan gauzatzen dena.

As it is part of a book devoted to the grammar of German, with extensive chapters on derivations and compositions, it must be evaluated in the light of the rules given in those chapters. Schottelius elucidates the word-formative potential of German by first explaining the generative potential of every kind of word formation and second by enumerating the lexematic elements with which this potential functions.

dio Hüllen-ek (1988: 193). Dakigunez alemanierazko hiztegi gintza zahar osoari heda diezaiokegu juzkua; eta Euskal Herrikoan, zeini bere mailan, Urte, Harriet, Etxeberrri Sarakoa eta Larramendiri erabat desegoki egiten ote? Ez, bederen, Pouvreau haren garaikideari.

5.4. Hiztegi zaharrak eta mailegaketa

Garbizaletasunen bat, mailegu gordin eta premiagabeen aurkakoa eta hitz jator eta eskurakoien aldekoa besterik ez bada ere (cf. Lakarra 1985a) izan zen, L aurretik euskal idazle landuen eta are hiztegi gilerik arruntenen artean ere. Garibairekin has ten eta Mogeekin oraindik jarraitzen zuen arren Bilboko euskara erdaldunduaren ospe gaiztoak, hara Mikoletak bere hitz zerrendaren aurretik jarri zuena:

Pondremos aquí un vocabulario breve de los nombres que más exquisitos son en nuestra lengua, porque hay muchos que con el mismo sonido y significación del romance se vascuencen, como "sermón" *sermoea*, "considerar", *consideradu*, etc. Esto es lo que más puede enseñar la teórica: la práctica es la que más obra en la demostración de nuestro idioma como en los demás, pero más en éste, etc.

Testukritikan iturriaren erabilerak, hots, delako egile batek, halako edo holako era batez eta honako edo horako helburu batez erabiltzeak ez soilik erabiltzaileari baizik iturriari berari buruzko berri eta aztarnarik eman liezaiguke. Lakarra 1991-n (§ 13) ikusi genuen Lk Htik hartzen dituela *-kuntza* eta *-katu-z* eraturiko eratorriak. Komeni da, zehaztuaz, hiztegi horren 2. zatian —F[rantses]E[uskara]n— sortu direla markatzea; izan ere "*hitzcunça*, langue, f., langage, m." da, oso oker ez banaiz lehen dabilziko zatian, E[uskara]F[rantse]jean, aurkitzen den era horretako bakarra. Bigarreneko emaitzak, aldiz, 41 dira horko bakarraren aurka. Bigarren atzikiaren azterketaren emaitzek ere zuzenbide berean garamatzate:

“*cerracatcea*, scier”, “*cerracatua*, scié, m.”, “*chucatcea*, essuier”, “*chucatua*, essuie, m.”, “*chucatua*, essuiee, f.”, “*iguericatcea*, nager”, “*iguericatua*, nagé, m.”, “*iguericatua*, nagée, f.”

soilik euskara-frantses zerrendan baina

“s’*accôter*, *sabescatcea*”, “s’*agenouïller*, *belauricatcea*”, “*assembler*, *biribilcatcea*”, “*battre*, *guducatcea*”, “*combattre*, *guducatce*”, “*comparer*, *bardinquatcea*”, “*détruire*, *billaquatcea*”, “*dévider*, *harilgatcea*”, “*dévidé*, *harilgatua*”, “*distinguer*, *berezatcea*”, “*empêcher*, *thebekhatcea*”, “*enroué*, *maillucatua*”, “*enrouer*, *maillucatcea*”, “*égratigner*, *haztaparkhatcea*”, “*exercer*, *ibilcatcea*”, “*exciter*, *cibiquatcea*”, “*froter*, *marrusquatcea*”, “*genouïller*, *belauricatcea*”, “*grater*, *kharracatcea*”, “*grincer*, *birriquatcea*”, “*imiter*, *iduricatcea*”, “*inégaler*, *çaiarcatcea*”, “*limer*, *kharracatcea*”, “*melanger*, *nahastecatcea*”, “*nager*, *iguericatcea*”, “*opposer*, *contracatcea*”, “*pillar*, *biribilcatcea*”, “*pleurer*, *parracatcea*”, “*préferer*, *lebencatcea*”, “*se promener*, *ibilcatcea*”, “*ranger*, *lerrocatcea*”, “*ronder*, *burubilatcea*”, “*ruiner*, *billaquatcea*”, “*il a ruiné toute sa maison*, *bere etche gucia billaquatu du*”, “*scandaliser*, *gaitzbidecatcea*”, “*scier*, *cerracatcea*”, “*sillonner*, *hildocatcea*”, “*stipuler*, *eguinatcea*”, “*il stipule bien*, *ongui eguinatcen du*”, “*substituer*, *ordaincatcea*”, “*suposer*, *balizatcea*”, “*traverser*, *çaiarcatcea*”, “*travailler*, *lancatcea*”, “*visiter*, *ikbuscatcea*”, “*vomir*, *goiticatcea*”.

Nekez azal daiteke kopuru ezberdintasun larri hau —eta gertakari beraz ohartzen gara gainerako eratorpen atzizki garrantzitsuenei (-*ada*, -*ara*, -*ari*, -*bide*, -*dura*, -*(k)eta*, -*gabe*, -*garri*, -*gin*, -*go*, -*kor*, -*kuntza*, -*lari*, -*men*, -*menu*, -*ntza*, -*pen*, -*tasun*, -*tsu*, -*tzaile*, etab.) doakienez— soilik bi zatien tamainan oinarrituaz, EFrena bestearen erdia pasatxo baita, gramatikako 268-323 eta 324-440. or., hurrenez hurren. Ene usteko, asimetria honen kide dira EFaren eta FE hiztegien arteko hurrengo bikoiztasunak hitz garbiei dagokienez ere:

<i>abondancia</i> , <i>frangancia</i> , abundance	:	abundance, <i>frangancia</i>
<i>abandonatcea</i> , <i>largatcea</i> , abandonner	:	abandonner, <i>largatcea</i>
<i>affligitcea</i> , <i>tristatcea</i> , affliger	:	affliger, <i>axekhabeztatcea</i>
<i>aise</i> , <i>errech</i> , aise	:	aise, <i>errech</i> , <i>gogacava</i>
<i>arbola</i> , <i>çubatça</i> , arbre, m.	:	arbre, <i>çubatça</i>
<i>arroganta</i> , <i>furfuiatxua</i> , arrogant	:	arrogant, <i>furfuiatxua</i>
<i>attencionea</i> , <i>artha</i> , attention	:	attention, <i>artha</i>
<i>borondatea</i> , <i>volonté</i> , f.	:	volonté, <i>gogoa</i>
<i>canala</i> , <i>istuna</i> , canal, m.	:	canal, <i>istuna</i>
<i>data</i> , date, f.	:	date, <i>egunca</i>
<i>digne</i> , <i>gai</i> , digne, m.	:	digne, <i>gai</i> , <i>gaiä</i>
<i>errefusatcea</i> , <i>refuser</i>	:	refuser, <i>eza ematea</i>
<i>erlequia</i> , <i>relique</i> , m.	:	relique, <i>qutxua</i>
<i>erruñatcea</i> , <i>ruiner</i>	:	ruiner, <i>billaquatcea</i>
<i>faltatcea</i> , <i>manquer</i>	:	manquer, <i>butsguitea</i>
<i>flacatcea</i> , <i>affoiblir</i>	:	affoiblir, <i>herbalcea</i>
<i>frescoa</i> , <i>frais</i>	:	frais, <i>berria</i> , <i>becea</i>
etab.		

Nabarmena da bigarren hiztegian Léclusek lehendabizikoan salatzen zituen gehiegizko erdarakadak ezabatu nahi izan direla, ordain jatorrak edo mailegu errotuagoen bitartez. Kasuren batean EFean izanik dagoeneko euskal hitz garbia, mailegu gordina ezabatu egin da besterik gabe: Hurrengo sarrerotan ere garbizaletasun bera islatzen zaigu; maileguak desagertu ez badira ere, besterik ere ezarri da haien aldamenen bigarren hiztegia:

<i>airatcea</i> , voler	:	voler, avec ailes, <i>begaldatcea</i> , <i>airatcea</i>
<i>akhusatcea</i> , accuser	:	accuser, <i>acusatcea</i> , <i>gaineguín</i>
<i>akhabatcea</i> , achever, finir	:	achever, <i>neitcea</i> , <i>akhabatcea</i> , finir, <i>akhitcea</i>
<i>arraça</i> , <i>leiñua</i> , race	:	race, <i>egoquia</i> , <i>casta</i> , <i>leiñua</i>
<i>arraçoiña</i> , raison	:	raison, <i>mengua</i> , <i>çucena</i>
<i>carnaceria</i> , boucherie	:	boucherie, <i>carnaceria</i> , <i>haraguíte guia</i>
<i>capitaiña</i> , capitaine, m.	:	capitaine, <i>aítcindaria</i> , <i>capitaiña</i>
<i>çacua</i> , sac, m.	:	sac, <i>çacua</i> , <i>çurruna</i>
<i>detchema</i> , dixme	:	décime, dixme, <i>hamarrena</i> , <i>detchema</i>
<i>errenta</i> , rente	:	rente, <i>alocaríoa</i> , <i>errenta</i>
<i>ielosia</i> , jalousie, f.	:	jalousie, <i>ielosia</i> , <i>bekhaizgoa</i>
<i>ifernua</i> , enfer, m.	:	enfer, <i>ifernua</i> , <i>gaístotegua</i>
<i>imagiina</i> , image, m.	:	image, <i>imaiina</i> , <i>iduriia</i>
<i>imitatcea</i> , imiter	:	imiter, <i>imitatcea</i> , <i>iduricatcea</i>
<i>inspiratcea</i> , inspirer	:	inspirer, <i>burutara ematea</i> , <i>burutaratcea</i>

H-en gramatika 506-507 hutsegiteen zuzenbidearen aurretik erdiezkutaturik egileak ezarri zuen “Escualdunei gomendioa eta Abisua” hura ere aipatu dugu. Bertan, besteren artean, ez du ahazten prestatuturik zuen: “liburu chumetto” bati propaganda apur bat egitea:

baita berce liburu bat bi partetan, lehenbicoa escuaratic verbo gaitz eta erreguelan ez diren batçuen khenceco, hala nola *nago*, *noba*, *darasat*, &c. horlaco haiñitz erreguela gabe dire, eta erreguelacoac dire *egoten naiz*, *goaten naiz*, *erasten dut*, & c. berce parte da escualdunec berce hitzcuncetaric hartuac dituzten hitcen khenceco, hala nola

<i>Intencionea</i>	<i>chedea</i>
<i>inclinacionea</i>	<i>pendura</i>
<i>inquietatcea</i> ,	<i>kbechatcea</i>
<i>ingrata</i>	<i>esquergabea</i> , &c.

Lehenbicoac berce hitzcuncetaric dire eta berceac escuara dire.

Ohar daitekeenez, *pendura* eta *kbechatcea* ere “escuara bait dire”, Harrietena ez bide zen muturreko garbizaletasuna; Larramendi, ordea, ez zen horrenbestearaino ere iritsi.

6. Testukritika eta hizkuntzaren historiako zenbait arazo

6.1. Egiletasunaz. Larramendi Azkoitiko Sermoiaren (1737) egile

Izan litezkeen bestelako argudioez landa (letra eskuizkribuetan, gaia, testuen jatorria, garaiko lekukotasunak...) hizkuntzazko frogak oso garrantzitsu ditugu beti, garrantzitsuenak *usus scribendi* delakoa ezagutzen dugun neurrian.

1985ean Zarauzko Frantziskotarren Artxibuan bazen 1737an Azkoitian emandako sermoi argitaragabe (=AS) izenik gabe bat (cf. Lakarra 1985b). Bertako hizkera, oro har, garaiko gipuzkera mendebalekoarekin gehienez bat zetorren arren bazituen zenbait ezaugarri aparteko, Mendibururi Lk hitzaurre gisa egindako gutunean sermolarriengan eskastzat jotzen den bere txukuntasuna ezer baino lehen. Estiloaren beste zenbait ezaugarriren arabera (edota gero ikusiko nuenez, letraren bitartez) andoaindarraren *San Agustiñen Doanditza* burura zekarkigun arren, hizkuntzazko frogak izan ziren sermoi berri honen egiletzat ere L proposatzera eraman nindutenak:

- a) *Agur 'Ave'*: Ez lehenago eta ez beranduago zati batean inork (Ubillos salbuespen) erabili ez arren, L Hiztegian edota Gandarari egindako gutunetan hitz horren alde agertzen da berariaz.
- b) Sermioian ekialde eta iparraldeko hitzak agertzen dira; G idatziaren historian hori soilik L ondoren gertatzen da.
- c) *norganaco naiz*: Ez da honelakorik aurreko tradizioan; kide bakarrak *San Agustiñen Doanditza*-n dira.
- d) Azkoitik Sermioian agertzen diren zenbait hitz Lk asmatuak edota soilik berak lehen iturri gisa erabilitakoak ditugu: *abarrakitu, mindun, guziakiko, malmetit, hizkunde, beardanezko, beargai, jaiera...*

Hauek honela, orain arte emandako frogarik bortitzenetarikoa genuke L-ren egiletasunaren alde. Har bitez gogoan hurrengo aukerok AS eta L-ren arteko harremanak definitzeko:

- 1) $L-k < X$ (=AS-ren egileagandik),
- 2) $X > L$,
- 3) $L + X < Y$ (L eta X ez den edonor),
- 4) L / X (iturri ezberdinak, halabeharrezko kideetasunak) eta 5) $L = X$.

(4) aurretiaz alboratua dugu, hain zuzen ere, L eta X-en arteko kideetasun eta antzak ez baitira kasualitate hutseko baina bi testuak hertsiki lotzen dituztenak; (3) izatez litekeena da baina Occam-ek zioenez *entia non sunt multiplicanda...* ez baitugu Y hori asmatzeko edo suposatze inongo oinarririk. (1) ezinezkoa da goiko *mindun* jadanik *Arte*-an agertzen baita eta, gainera, hipotesi honek ez lituzke azalduko hemen aipatu ez ditudan Lren hitzberriak; (2) ezinezkoa da (baldin eta X/L) zeren eta onartu beharko genukeen X-ek Lri hartu dizkion hitzak azken honek soilik bere idazki eta hiztegiatan X-ek AS idatzi ondoren erabiliko zituela, eta, hala ere, delako hitz hauek lehendabizikoz Lk erabili zituela mantentzen jarraitu. Beraz, ez dago (5), $X = L$ onartu eta Larramendiren egiletasuna ezagutzea baizik.⁷⁵

6.2. Garibai *Refranes* y *Sentencias*-en egile?

Esteban Garibaik (GA), bere oroitzapenetan dioskunez bi errefrau sorta osatu zituen Juan de Idiaquez kortisauaren eskariz: Urquijok (U) erakutsi duen bezala, bi bilduma horiek ez dira guganaino eskuizkribaturik heldu, baina bai XVII. mendeko

(75) Lakarra 1986-87-en Burgosen 1747an argitaratutako dotrina izengabea ere neurri handi batean hari zor zaiola erakusten da, Mendibururen orijinallean egindako zuzenketa ugarietarik gehienak han jasoak baitakuskigu.

Refranes en Bascuence compuestos por Esteban de Garibay y Çamalloa, Madrilgo BNean G139 zenbakia daramana; bestalde, B. Maestrek Francisque Micheli XVI. mendeko kuadernotxo bat erregalatu zion euskal erretrauekin eta hilen eta egunen izenekin gehi zenbait aditzekin Madrilzen zenean 1846an, eta horretaz baliatu zen hau Oihernarti buruzko liburuan erretrauak eraskin gisa emateko. Uk jakin zuenez Cc79 zen, hain zuzen, Madrilgo BNtik aspaldi falta ziren *Refranes del Vascuence* batzuen zenbakia eta, nahiz eta honetaz ez dioen ezer Francisque Michelek, handik ilkiak erretrauak. Orain arte gai hau ukitu duten guztiak ados dira bigarren bilduma GAreña dela esatean, XVI. mendeko beste biltzailearen izenik ez ezagutzeaz at, GAK bere bigarrenaz zioenari ongi baitagokio. Alabaina, eta lehendabizikoa, hori ere GAreña ote?

U ezezkotan zegoen; izan ere, aurrerantzean Zubiaur eta Arzamendirekin (1976) A eta B deituko ditugun bi sortak gonbaratu ondoren 37 erretrau errepikaturik aurkitzen dira bietan (cf. U 1919: 509): A 1-2-3-4-5-6... / 29-1-7-17-2-51... eta hortik Uk bata ez zela GAreña, beranduagoko batena baizik ateratzea, RS izan zitekeelarik bigarrena. Bost arrazoi ematen ditu Uk RS GAK egindakotzat edukitzearen alde:

- 1) GAK 1592an eta urte horren aurretik edo bidali zizkion bere erretrau sortak Idiáquezi eta 1596an argitaratu zen RS; ez da ezinik, beraz, alde honetatik.
- 2) 1596ko bilduman Bizkaiko eta Gipuzkoako handi-mandiei buruzko erretrauak dira eta ez zen garai hartan GA baino genealogista hoberik horrelakoak ezagutzeko; bere gainerako lanetan ere ezarri zuen, halaber, haien buruzko zenbait bertso eta esaera.
- 3) Delako handi-mandiok (Butroe, Muxika, Ibarguen, Olaso) Idiáquezen familiakoak ziren eta, baita, agian, GAreñak ere; ez litzateke harritzekoa horiekiko esaerak bai GAK eta baita Idiáquezek ere ezagutzea eta are biltzea.
- 4) Idiáquez, dakigunez bederen, ez zen Iruñean bizi; bai, oster, haren semea eta honek hiru liburuxka argitaratu ere zituen; hortaz, agian, RS ere horrela iritsi bide zen inprimategira hiri hartan.
- 5) Azken arrazoia RSen hizkerari dagokio. Aurreko ikerlarien iritziak batzen ditu Uk berea eman baino lehen: van Eysek bere 1896ko argitalpenaren hitzaurrean bilduma Gz dela dio, nahiz eta Bren eragin nimañoa ere izan; Vinsonentzat erretrau gehienak Gz dira baina badira B-zko hainbat eta baita hegoaldeko eta iparreko GNzko batzu ere. Lren ustetan RSetako hizkera G eta Bren nahaste bat litzateke, baina bigarrena nagusi delarik eta Azkuek, azkenik B hutsean direla dio, nahiz eta egun zenbait hitz Bizkaian ez erabili eta bai Lapurdin. Uren aburuz RS Arrasaten XVI. mendean hitzgeiten zen legez idatziak izan daitezke.

Lakarra 1986a-n A —zehazkiago W, honen orijinala— eta B GAreñak direla frogatzen saiatu nintzen. Sei arlotan banatu nituen ene arrazoibideak: batetik, bildumen tamaina, A-ko kopiagilearen egileazko lekukotasuna, A eta B-ko erretrauen ordena, hizkuntza, A osatzeko B ez den beste orijinal baten beharra eta A eta B-ren grafiazko loturak; bestetik RS ez dela GAreña baina egile ezezagun bat(zu)ena erakutsi gogo nuen. Honetarako bi eratako argudioak erabili nituen, grafiazkoak eta hizkuntzazkoak, aurretiaz Uk RSei buruz eraikitako teoriaren ahuleziak agertu ondoren. Bi atalak

ziren elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek bestekoak laguntzen eta indar-tzen zituztelarik.⁷⁶

Sorta bateko eta besteko errefracuen ordena konparatzean ikusi ahal da A ez dela B-tik aterea. Hemen ere berdintsu gertatzen da, Uk besterik uste izan arren, datu hauek oztopo gehiago suposatzen baitute haren teoriarako, bera konturatu ez bazen ere. Nahiz eta onartu Ako kopiagileak zenbait aldaketa egin zituela hizkuntzaren aldetik, aski da aldaketa horiek aurrean zeduzkan GAren bilduma orain galdu batean (W) egin zituela proposatzea, eta honek bere alde lituzke aurreko buruetan egin gogoetak. Gainera Uren hipotesiak ez du azaltzen A-k B-rekin batera (Urentzat B-tik hartuak) ez dituen errefracuak zergatik ez dauden Gz, giputza izanik A-ren egilea, edo gutxienez, B-rekin batera dituenetan baino Gzko hitz eta forma gehiago ez den agerzen: ez dirudi *leguez, surra, garean, gareana, adinonari, ardão, barri, vere (=ere), bardin* eta *idoro* agertuko lirakeenik (ezta A49 osoa ere seguru asko) giputz baten bilduman, egilea (ez soilik kopiagilea) bera izan ezker; egia da 51 *det* eta 61 *geçurra* ere badirela B-n kide-rik ez dutenetan, baina bakan eta eredu bizkaitarren aldaketa ditugu segurki.

RSi dagokionez beste baterako utziaz bilduma nongoa zatekeen aztertzea (ik. § 6.5), XVI. mendeko Arrasaten egiten zena dela frogatzeko Uk darabiltzan arrazoibide bitxien ahulezia erakusteko, lot nakion berak besteri jarraikiz aipatu *emaiten*-en kasuari, ez baitugu adibide gehiagoren beharrik diodanaren lekuko. Uren ustez RSe-tako *beranquetan* eta *emaiten* egun Orozkon ez baina Leintz aldean erabiltzea bilduma horren etorkiaz zuen hipotesiaren alde etor daiteke. Alabaina, hori bezalako frogak ez dira sendoegiak, seguru baikaude XVI. mendean (eta are beranduago) Orozkon ere *emaiten* zela, eta ez beste, *emon-i -te-* eranstetik ateratzen zen forma arrunta, aski baita BZeko testuak zertxobait ezagutzea XVIII. mendera arte *emon* baina *emaite-n, -ko, -a*, etab., agertzen dela jakiteko. Dialektologia zaharrari buruzko ikerketak nahi bezain aurreratuak ez izan arren, eta nahiz eta oso zaila den erabakitzen duela 400 urtetako izkribu baten euskara zein herritakoa zatekeen, —batez ere batean baino gehiagotan bilduriko materialez osatua izan litekeenean—, ez deritzot ezinezkoa RS-en hizkuntza baliatuz beren etorkiaz zertxobait jakiteari; zehaztasun gehiagotan sartu gabe, mendebaleko B-z daude funtsean eta horrelatsu pentsatzen zuten Azkuek eta M-k ere Orozko aldeko euskararen zantzia hartzean. Nolanahi ere, askozaz errazago da RSe-tako errefracuok garai hartako Arrasate aldeko euskaran *ez daudela* frogatzea, hor baititugu konparatzeko zorionez GA beraren testuak: bai gorago aipatu errefracuak eta baita bildu zituen kanta eta kanta zatiak ere.

Hizkuntzan ere nahikoa dukegu zenbait xehetasun ondorio berdinerira iristeko azterketa zabalagorik ez den bitartean, bederen, xehetasun horiek ongi hautatuz geroz gai baitira auzia erabakitzeko.

(76) Ene ustez, bata zein bestea aski litzateke Uren teoria deuseztatzeko; alabaina, biak ukitu nahi izan nituen haren ordezkio baten oinarriak sendotzeko. Hemen soilik hizkuntzarekin lotuak laburtuko ditut. Errefrauen hizkuntzak GAren egiletasunaren alde jokatzeko du. A-ren kopiagilea (egilea Urentzat) Uk markatu legez, giputza zen zenbait xehetasun lekuko: B 17, 30, 34 *noc*, 2 *errabarria*, 9 *barriac*, 11 *elaxara*, 27 *axeriac*, 7 *gox*, 45 *ętau*, 31 *miia*, 60 *arraynac*, 2 *esa galçay garria*, 33 *esa guinen* / A 4, 9, 57 *norc*, 5 *erreverria*, 58 *verriac*, 46 *eliçara*, 48 *ayceriac*, 3 *goiz*, 63 *du*, 53 *miña*, 17 *arraiac*, 5 *echagalçaiagarria*, 9 *echaguinean*.

- a) M ohartu zen zuhurki GAREN errefracuetan beti *eta* juntagailua erabil-tzen zela eta RSetan *ta* dela askorekin aldaera nagusia (1985: 214). Kopuruek ez dute zalantza izpirik uzten, 4 *eta*-ren alboan 135 *ta* baiti-tugu RSetan, GAREN errefracuetan 18statik 18ek *eta* dutelarik; halaber, *eta* baino ez da agertzen GAREN bitartez ezagutzen ditugun testu labu-rretan ere. Mk esan bezala “hori kontuan eduki behar zuten bilduma hau [RS] *eta* oraingo gureak [A *eta* B] esku beretsutik datozela uste izan dutenek” (1985: 214).
- b) Kontuan izan behar zuketena, halaber, *burniaric* dakartela bai A 36 *eta* baita B 30.ak *eta burdiaric* RS 15.ak, *euguia* dutela A 35, A 39 *eta* B 22ak *eta euquiarren* RS 264ak, *gogaeta* dela “pensamiento” A 57 *eta* B 34ean *eta gogaiera*, aldiz, RS 395ean, *jabea* dagoela A 45 *eta* B 19an *eta jaube* RS 54, 286an, *jaubea* RS 551ean, *urri*-k “marzo” esan nahi duela B 46 *eta* B 47an *eta* “octubre” *urrietea*-k RS 149an *eta* orobat soilik *done* ematen dela RSetan *eta* bai hori *eta* baita *san* *eta santi* ere askozaz txi-kiagoak diren A *eta* B bildumetan: RS 318 *Done Vicen*, 320 *Done Mete-rij Celedon*, 545 *Otu doneari*, 254, 280 *Doneaneco euria*, baina A 16 *San Simon* *eta* *Juda*, A 6 *Jaun Santi Laurenti*, B 52 *Sanct Simon* *eta* *Juda*, B 57 *Jaun done Laurenti*, B 63 *Jaun done Martinen*. Erabat kontrako esanahia duen hitzean A 32, B 56 *dongueac* dugu RS 222, 387, 440 *deunga*, 207 *deungen*, 97 *deungaeanean*-en kontra *eta* baita A 60 *izen* baina RS 414 *hucen* *eta* 461 *huzena* ere.
- c) Hitzetatik atera gabe bada oraingorik RS *eta* beste bi bildumen etorkiak bereizten dituen xehetasunik. Ez luke zer aipatu, jakina, RSetan GAREN bildumetan agertzen ez diren hitzak agertzeak, hura handiagoa izateaz at, gaiak ere ez baitira beti errepikatzen hitz berdinak eman daitezten. Alabaina, markatzekoa deritzot GAREN bildumetan esaterako hapaxik ez agertzea; *urri* = “marzo” (B 46, 47), *diago* = “hieren / dice” (A 20, B 39), *eben* = “aquí” (B 44) *eta* *manturio* “azeriak arrapatzeko tranpa” (A 48, B 27) baitira aipagarri iruditzen zaizkidan berba bakarrak. RSetan, ordea, ugari dira. Hitz guztiek ez dute, jakina, pisu bera. Baliteke zen-bait nik ezagutzen ez ditudan BZeko testuetan agertzea; bestalde, batzuk soilik forma edo esanahi horrekin dira hapax edo ia ezezagun. Nolanahi ere, gutxiru beharrak gutxiturik, A- *eta* B- letretako kopurua RSen hiztegi osora heda baganeza, 145 bat genituzke (adizkiak kanpo) bilduma horretan agertuko litzaizkigukeen gainerako testuetan kiderik ez duten hitzok. Kontuan harturik GAREN 3ak 90 errefracutan agertzen direla RSeke 145 hauek 560tan jasotzen diren bitartean, erraz ikus dai-teke bilduma honetako hitz ezezagunen proportzioa ere askozaz han-diagoa dela; zehazkiago, RS GAREna izateko horretan soilik 18 hapax eman beharko lirateke edota, alderantziz, GARENetan 23 bat eriden.
- d) *Izen* *eta* aditz morfologian ez da gehiegi GAREN errefracuek eskeintzen dutena, bildumak txikiak izateaz gainera, aditza ezabatzeke joera atze-man baitaiteke, U *eta* Lafon ohartu bezala. RSekeko konparaketa arlo honetan zaila bilakatu arren hortaz, bada hemen ere etorki ezberdina-ren alde argi mintzatzen den xehetasunik: ezaguna denez, Bren azpieuskalki batzutan *-n* > *-∅* ematen da lehenaldian, ez ordea gehiene-tan; zehazkiago, fenomeno hori mendebaldeko itsasaldean, Bilbo albo-

ko herrietakoa izan da Azkuek eta lehenago Zabalak markatu bezala. Hara zer aurki daitekeen *Modo breue*-an ere: 10 *nic vastac conta ninçean*, 142 *sillac etorsan Salamancaric* baina 126 *Flandesic etorri sirea*, 141 *non eguin sidi?*; Poesietan *on oynerechu*, *mudadu nindia*, *vior equida*, *emon senguida*, *astu senguia*. RSetan ere badira -ødun formak, eta are nagusi ere dira, gutxigatik izanarren: 52 *citean*, 75 *nenguiâ*, 263 *nindin*, 294 *cizan*, 364 *eban* (eta 345 *ezeuan*, 228 *ezeban*), 419 *neuen* 513 *neban*, 513 *neçan*, *nezan*, 526 *jacazâ*, 557 *zan*, baina 244 *neuca*, 244 *eusta*, 294, 486 *cidi* (eta 359 *çidi*), 332 *nentorre*, 332 *necarre*, 344 *ezequida*, 388 *citea*, 438 *nencarre*, 535 *eguia*, 535 *nenza*, 55 *neguia*. GAren erretrauetan eta testuetan, aldiz, ez da -ngabekoren agerraldirik: A 2, B 1 *cidin*, A 11 *çiteçen*, A 19, B 8 *engarren*.

- e) **edun*-en orainaldiko eta lehenaldiko pluraleko 3. pertsonaren formarik eman ez arren *daue*, *euen* edo oso antzeko zerbait ziratekeela suposa daiteke horrelakorik erabili izan balu; hori dioskute ez bakarrik gaur egungo dialektologiak (*auen*) baina baita XVIII. mendearen hasieran Aramaio eta Arrasaten bizi izan zen Barrutiak (BA) ere: 85 *chacurrac eurac eguiten dave*, 349 *goizean bein emaiten dabe*, 33 *profeta sagraduac escrividu eben*. RSetan, ostera *daude*, **euden* aurkitzen dugu, -*d*-rekin, berriz ere mendebaleko hizkerak ohi nola.

Ez naiz gehiago luzatuko hizkuntzako konparaketa honetan, ene ustez, orain arte emandako frogak aski baitira RS bilduma GAren eskutik ez zela atera erakusteko.⁷⁷ Guztiz ezinezkoa ez den, baina itxadoten ez dudan berri ezezagun bezain pozgarriren batez bere egilea nor izan zen sekula jakingabe jarraitzea atseginegi ez den arren, ez dirudi beste aukerarik dugunik oraingoz (ik., halere, Lakarra 1996a: 4. atala).

6.3. Datazioaz: Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*

Testu honetaz dakigun bakarra zera da, ekialdeko Bz (Aramaio-Arrasateko Bz, noski) eta 1759 baino lehen idatzia dela, urte horretan hil baitzen egilea.⁷⁸ *Actoa* 1745 geroztik egitea daitekeena izan arren beraz, uste dut badela arrazoirik aski 1745 aurrekoen corpusean sartzeko segidan frogatzen saiatuko naizen legez. Lehen-dabiziko arrazoa, ahulena,⁷⁹ probabilitate hutsezkoa da. Dakigunez, Barrutia (BA) 1711an egiten da eskribau Arrasaten, eta herri horretan biziko da bere heriotza arte; beraz, hor eman zituen 48 urteetarik 34 lehenak, guztiaren % 70,8a, Lren hiztegiaren aurretikoak dira eta, hanbatik hanbatean, errazagoa dirudi garai horretan egitea

(77) Ez partikulari dagokionez bada, halaber, zer esanik. GAren bi erretrau bildumak konpara bage-nitza, laster konturatuko ginatke A-ren kopiagileak ez bihurtu dituela bere orijinalen *eç* zirenak, bat edo beste pasatu bazaio ere; B-n, aldiz, *eç* da duguna (cf. A12, 13, 27 *ez...ez*, 22 *eç*, 30 *çetoa* [irakur *eztoa*], 35 *ez euguia*, 36 *eçtaroa*, 37, 55, 56 *ez* eta B 18, 32 *eç...eç*, 44 *eztoa*, 22 *eç euguia*, 30 *eçtaroa*, 45 *eçtau*, 9 *eçeac*, 10, 15, 25, 29, 63 *eç*). RSetan, ostera, ukapenaren 54 agerraldietatik ez agertzen zaigu 53tan eta behin soilik *es*. Ene ustez, grafiazko ezberdintasun hauek berak aski lirerateko baieztatzeko GA ez zela izan RSen egilea.

(78) Arestiren susmoak ez dira pisuzko arrazoi kopiagile huts izan zela mantentzeko.

(79) Halere, ez dut ezagutzen erakutsi denik arrazoi bakar bat 1745 baino lehenagokoa dela frogatzeko.

Actoa. Bestalde, XVIII. mendean *Diccionario Trilingüe*aren eraginaren aztarnarik gabe-ko testurik baldin bada BArena dugu hori, zalantzarik gabe; ez dago horretarako bere mailegu kopurua eta are erdarakada gordinena (gogora harako *Txato mutil lotsagabe desbergonzadu perroa* hura) ikustea baizik.⁸⁰ Halaber, errazago dirudi BAK bere antzerkia Arrasaten ia heldu berria zenean egitea, eta ez bere bizitzaren bukaeran, biziago baitzituen orduan Salamancan ikasi eta irakurri bide zituen haren ereduak.⁸¹

Azken arrazoia, hizkuntzaren aldetikoa, besteak baino sendoagoa iruditzen zait. B-ren historia egin gabe egon arren hainbat puntutan, badirudi BAren obrako hizkera bere garaiko beste testuetakoa (Arzadun, Urkizu, *Bulda*) baino zaharragoa dela,⁸² hipotesi hori oinarri dezakeen hainbat tasun aurkezten saiatuko naiz segidan:

- a. Ezaguna da ekialdeko eta hegoaldeko euskalkien arteko bereizkuntza modu ez-realetako aditz nagusiaren erabileraz. Oro har, lehendabizikoek aditz erroa (*bilaka zedin, etor zedin, onar lezan*) darabilte, bigarrenek partizipioa (*bilakatu zedin, etorri zedin, onartu lezan*) duten lekuan. Haatik, historikoki ez dirudi euskalkien arteko bereizkuntza hau zaharregia denik, mendebaldeko nahasketa aski oraintsukoa baitugu. Argi ikus daiteke Bren historian zehar fenomenoaren hasiera propioki historiaurrekoa izan arren: *arri zitean, agir zitean, ar bez, ar ezak, asper lekiket*, etab. irakur daitezke RSen *aspertu, enzindu, gondu, ukatu* eta besteren alboan (cf. Azkue 1935: 67hh eta Lakarra 1986); testu berriagoetan bigarren eredu zabalduaz doake, egun lehendabizikoa soilik egitura zaharkituren batean (*hor konpon*) mantentzen delarik. Prozesu honek ere BAren hizkeraz hitz egiten digu:⁸³ *Acto*-ko 39 exenpluetarik 25etan (% 64) *-tu(du)* ezabatzen baita: 155 *acomoda zaitetz*, 162 *alegra uitez, alegra uidi*, 170 *esnaa zaitetz, garui ezazuz*, etab., ez direlarik 14 (% 36) baino dagoeneko *-tu(du)* eransten dutenak: 81 *pagadu begui*, 103 *cumplidu bidi*, etab.⁸⁴ Honen aldamenean, Arzadunen dotrinako⁸⁵ 21 kasuetarik ez da bat bakarra ere *-tu(du)* gaberik ematen, ez eta Urkizuren liburuko (1737) 22etarik ere.⁸⁶
- b. Deklinabideari dagokionez, ablatiboa da kasurik aipagarriena kronologia bat eraikitzeko. Bren historian barrena (ik. Lakarra 1984b xehetasunetarako) *-ik* ablatiboak eta *-ti* prosekutiboak dira, geldiro geldiro,

(80) Honek ez du esan nahi erdarakadok beren funtzioa ez dutenik, "euskal sayagüés" bat sortzea, alegia. Ikus honetaz Lakarra 1983: 53hh.

(81) Salamancan ikasi zuela suposatzen du J. M. Vélez de Mendizabalek (cf. Lakarra et alii 1983: 234); ikus Lakarra 1983b Salamancako eskolarekin eta, oro har, beste lekuetako teatro mota honekin dituen antzekotasunez.

(82) Gogotan dut hemen ere (cf. Mitxelena 1955: 89-90 Betolatza eta Kapanagaz) balitekeela azpieuskalki ezberdinen —kontserbatzailegoa eta berritzailegoa— aurrean izatea. Haatik, atetiko beste daturen faltaz, konparaketa zilegizkoa eta beharrezkoa iruditzen zait.

(83) Konturatu zen honetaz Azkue bere 1935ko lanean RSein batean aztertzen baitu puntu hone-tan.

(84) Gainerako 22 kasuak ez dira esanguratsu eredu zaharreko aditzenak (*-i, -o, -n, -e*) izaki.

(85) 1758ko argitalpena zein 1731koa erabili, ez da aldaketarik puntu honetan Uren konparaketa-tik (Urquijo 1907b) atera genezakeenez.

(86) Ez dirudi hemen neurri arrazoia erabakigarriak direnik, alde batetik kopurua handiegia delako, eta bestetik jadanik Urkizuk bere poesietan behin ere horrelako lizentziarik ez baitarabil.

-*rean* zaharraren lekua hartuaz doazenak. Jadanik 1700erako -*rean*(*ik*) ereduko formak gutxiengoan daude, eta XVIII. mendean zehar ez dugu bere fosilen bat edo beste baino aurkitzen; azken lekukotasunak 1828ko Laudioko dotrinakoak izan bide daitezke Azkuek ikusi zuenez (cf. Azkue 1923-25: 322 eta Lakarra 1986). Bada, baldin eta ablatibobaren ikuspegi honetatik konparatzen baditu BAren *Actoa* alde batetik eta goiko bi durangarren liburuak bestetik, lehendabizikoaren usadioa zaharretik hurbilago agertzen zaigu besteena baino. Egia da Arzadunek 1731n bazituela -*rean*-en 6 agerraldi 30etik, 1758ko bigarren argitalpenean 3tan gelditu zirenak, eta BAK ez dituela 31tik 2 -*rean* eta 4 -*reanik* baizik; uste dut, ordea, baieztatu daitekeela Arzadunek -*rean* forma mantentzen duen kasu guztietan eliz hizkeraren tradizio fosilduaren eraginez egiten duela (14-35 *ilen artean*, 16-40 *gacherean libradu*, 27 *ezerebere ezereanik*, 18 *arean etorririco da*)⁸⁷ eta ez zela bere hizkeran oraindik mantentzen zen arrastoa BAren *biozerean*, *bularchorean*, *zerureanik* eta *mundureanik*-ekin jazo bezala.

- c. BZ-eko -*o*-/*-ai*(*te*)- alternantzia erabat mantentzen da BAren testuan; Arzadun eta Urkizuk ere gehienbat horrela egin arren, bigarrenak badu jadanik *emoten* bat ere.
- d. *eskatu* aditza, iragangaitza etorkiz euskara zaharrean, iragankor bilakatuaz doa hegoaldeko euskalkietan: bada Barrutiaren *escatu zaquioz doa ascoren* da ene corpusean agertzen den eredu zaharreko esanplu bakarra, Urkizu eta Arzadun beste guztiekien usadio berriari lotzen zaizkiolarik.

Hauek eta hemen aipatu baino ezin egin ditzakedan zenbait tasunek —*eitegi* boti-boa, -*a Jesusa*-n, Xekin Y = “X eta Y”, *uriaz ateti*, *gidal*, *opukadu*, *askoren deseada*, *Jaunaren ordenada*, etab.— zilegi egiten dute, ene ustez, Barrutiaren obra honen data mendearen erdialdetik baino hasieratik hurbilago jartzea.

6.4. Latinetiko maileguen lekukotasunaz eta euskararen atzizkien historiaz

Latinaren eragina hain handia izan zen non ez dirudien hitz solteetara mugatu zenik: sail osoak eta haiekin deribazio atzizkiak ere eman zizkion euskarari iker-tzaile zenbaiten ustez (cf. Mujika 1982). Halere, gaia ez da erabat ikertu orain arte: Mitxelena (1974: 215) “un tanto primerizo” deitzen dio Schuchardtek 1906an eginari, eta ez dakit geroztik egoera hobetu den.⁸⁸ Nolanahi ere, baliteke alor honetan oraindik ezustekoren bat edo beste izatea;⁸⁹ izan ere, ez bide dira latinetik hartuak

(87) Guztiak *Gure Aita*-n eta *Kredo*-an baitira agertzen eta ez formulatzen zati horietarik at, beren azalpenean, esate baterako. Urkizuren kasua are argiagoa da, zeren eta 18 -*ik*-en kontra duen -*rean* bakarra *gaguizuz Jauna gacherean libradu* baita eta beste zenbait datutarik susma baitaiteke gainera bere liburuak orazioak ia hitzez hitz gainerako (aurreko) durangarretatik hartuak direla. Formula ihartuetan (bereiziki bi orazio horietan) agertzen diren arkaismo gehiagotarako ikus Lakarra 1986-n bildu Kapanagaren aoristo urriak.

(88) Zer esan Mujikaren -*tasun* < -*tationem*, -*kin* < -*cum* eta gainerakoek!

(89) Arestian Oyharçabalek (1996) Materren *Dotrina*-ko (1617) atzizkiak aztertu dituelarik ondokook aurkitu ditu: *antza*, *ari* (1), *ari* (2), *dura*, *garri*, *ka*, (*k*)*eria*, (*k*)*eta*, *ki* (1), *ki* (2), (*k*)*izun*, (*kh*)*oi*, *kun-tza*, *le*, *mendu*, *os*, *pen*, *ro*, *tasun*, *ti*, *tsu*, *to*, *tza*, *tzaile*, *tze*, *zale*, *zarre*, *zia* (Oyharçabal 1996: 42). Deskribapen txukunaren ondoren datozen bere ondorioak ematen ditut segidan: “Lehenik azpimarra-

esaten diren guztiak, eta direnean ere ia beti bizirik dira erromantzez (eusk. *-mendu* / lat. *-mentum*, adib.) eta, beraz, oso berankorrek izan daitezke. Bestalde, euskaraz konposizioak iraun du hizkuntza germaniko, keltiko edo eslaboetan legez (cf. Mitxelena 1964b) eta ez du aurrizki sistima oso bat hedatu hizkuntza kartvelikoe-tan, esaterako, gertatutakoaren aurka nahiz eta *des-* / *ez-* (*desberdin*, *ezberdin*) eta bes-teren bat ezagunak izan.

Jarraian Sarasola 1980-ko Hegoaldeko 1700 aurreko testuen tesaurusa erabiliaz A-G letretan aurkitutako hitz eratorriak emango ditut. Testu gehieneak dira bertan, RS edo Beriainen *Dotrina* gehi geroztik aurkitu edo argitaratuak falta badira ere; uste dut, ordea, corpora aski fidagarri dela lehen hurbilketa baterako:⁹⁰ Ondoren, atzizkiaren arabera sailkatuko ditut; 3 hitz baino gutxiagokoak azterketatik kanpo utzi ditut zifra hori ezinbestekoa iruditu baitzait atzizki beraren agerraldiak zirela baiez-tatzeko. Ezkerrekoa kopuru osoa dugu, eskubiko parentesian euskarazko erroena (EE) eta erromantzezkoena (GE) berezi ditudalarik:

- (20) *-zio*: *anunziazio*, *asunzio*, *aszensio*, *atenzio*, *atsolbizio*, *barkazio*, *bendizio*, *benefizio*, *bisitazio*, *debozio*, *deklarazio*, *deletazio*, *diskrezio*, *disposizio*, *eje-kuzio*, *enkarnazio*, *erredenzio*, *errestituzio*, *erresurrezio*, *exerzizio* (0 EE)
- (11) *-tasun*: *aberastasun*, *adiskidetasun*, *aitzinasun*, *handitasun*, *argitasun*, *bakartasun*, *damutasun*, *erasun*, *etsaitasun*, *eztitasun*, *garbitasun* (2 GE)
- (9) *-ari*: *afari*, *andari*, *barazkari*, *bekatari*, *bizikari*, *esatari*, *eskari*, *ezkutari*, *gosari* (5EE-4GE)
- (9) *-dade*: *banidade*, *benignidade*, *bondade*, *borondade*, *desbonestidade*, *dibinidade*, *hermandade*, *fakultade*, *grabedade* (0 EE)
- (9) *-(e)nzia*: *abstinzia*, *abundanzia*, *ausenzia*, *dezenzia*, *diferenzia*, *diligenzia*, *erentzia*, *erreberenzia*, *esenzia* (0 EE)

tzekoa da Materrek ez dakarrela euskararen morfologia kolpatzen duen hitz berririk, eta alderdi horretarik osoki fidatzekoa dela haren idazlana. Ez dugu erran nahi horrekin ez dela hitz bat edo beste, euskal literaturan Materren lanetan baizik agertzen ez denik, eta beharbada berak bere buruz enplegaru zuenik. Adibidez *agertuki* edo *desiramendu* hitzak Materren erreferentzia xoilarekin agertzen dira Orotariko Euskal Hiztegiaren Haatik, ez da dudarik euskal gramatika zaurtu gabe eratuak direla hitz horiek, eta irakurtzaile arruntek zailtasunik eta bortxarik gabe konprenitzeko modukoak. Orohar, modu neur-tuan baliatzen da erator atzizkiez Materre. Orotara, adizkiak kontuan hartu gabe, 181 hitz eratorri des-berdin zenbatu ditugu haren lanean, 28 atzizkiri esker sortuak. Atzizki emankorrena (T)ASUN (53 hitz), eta KI adberbiala (37 hitz) dira. Ondotik, MENDU (23 hitz) eta atzizki agentiboak ditugu; TZAILE (21 hitz), eta LE (8 hitz). Gero TSU (5 hitz), ARI-1 (3 edo 4 hitz) eta PEN (3 hitz) ditugu” (Oyharçabal 1996: 61). Nago egileen “fidagarritasunarena” ez dela hurbilketa emankorrena.

(90) Hara ingelesari buruz arestian egindako lan baten ondorioa: “A reexamination of a small portion of the morphological evidence reveals that there were no fewer than 100 hybrid derivatives (of the type French suffix on native base) prior to 1450 and at least 64 before 1400. Given that most of the texts are literary, those are fairly high numbers. Moreover, the more banal the hybrid, the more likely it was to be allowed to occur in literary texts. Not surprisingly, glossaries and other non-literary texts are rich in hybrids, implying that the application of French suffixes to non-French roots was not uncommon in colloquial ME. Bilingual selection initially yielded a treasury of diverse calques and lexemes, but code-switching normally precluded hybrid formation. The reassertion of English was facilitated by greater convergence. Monolingual speakers of this contact language could not distinguish nativized French words from English, permitting overlapping domains and morphological transfer” (Miller 1997: 263).

- (9) *-mentu*: *aborrezimentu, adimentu, arrepentimientu, atrebimentu, barkamentu, enkantamentu, entendimentu, ezagumentu, fundamentu* (0 EE)
- (7) *-(z)ko*: *arantzazko, belarrizaldeko, belauniko, bidezko, bitarteko, egiazko, goardako* (6 EE-1 GE)
- (6) *-duraltura*: *ardura, aztura, bentura, beztidura, dulzura, eskritura* (1EE-5G)
- (6) *-garren*: *hamabigarren, hamaikagarren, hamargarren, bederatzigarren, bigarren, bostgarren* (0 EE)
- (6) *-le*: *behargile, egile, emaile, erakusle, erraile, erregutala* (5E-1GE)
- (6) *-so*: *ditxoso, doloroso, erlijioso, famoso, glorioso, gozoso* (0 EE)
- (5) *-al*: *benial, birjinal, dibinal, erreal, fiskal* (0 EE)
- (5) *-ro*: *handiro, astiro, berriro, deungaro, deuntsuro* (0 GE)
- (5) *-te*: *aginte, egite, egote, galzaitte, gosete* (0 GE)
- (5) *-tze*: *aurkintze, heriotze, erresuzitatze, etortze, ezagutze* (4E-1G)
- (4) *-anza*: *alabanza, benganza, bienabenturanza, esperanza* (0 EE)
- (4) *-atalatu*: *banimendadu, bedeinkata, bedeinkatu, bienabenturatu* (0 EE)
- (4) *-erolu*: *berdadero, dispenseru, erederu, fruteru* (0 EE)
- (4) *-ki*: *egiaki, egoki, eguzki, gaizki* (0 GE)
- (4) *-ta/to*: *bendita, bendito, deboto, distinta* (0 EE)
- (4) *-tza*: *barautza, basatza, bizitza, etxaguntza* (0 GE)
- (3) *-dore/tore*: *bekatore, erredentore, glorifikadore* (0 EE)
- (3) *-eza*: *firmeza, flakeza, fortaleza* (0 EE)
- (3) *-gabe*: *atsekabe, bidegabe, heriotzegabe* (0 GE)
- (3) *-gabeko*: *engainugabeko, errazoigabeko, finbako* (0 EE)
- (3) *-ia*: *deskortesia, fantasia, galania* (0 EE)
- (3) *-mente*: *benialmente, eternamente, grabemente* (0 EE)
- (3) *-ti*: *busti, ezti, gezurti* (0 GE)

Ohar gaitezkeenez, hibridizazio kasuak (erroa eta atzizkia jatorri ezberdinekoak) oso gutxi dira: *aberastasun, damutasun, erregutala, goardako, erresuzitatze* euskal atzizkia hartu duten erdal oinarrikoak eta *afari, barazkari, bizikari, esatari, gosari, aztura*, kontrako bidetik erdal atzizkia euskal oinarriarekin konbinatu dutenak. Dozena bat (6 eta 6) 161etatik, % 7,45 (% 3,72 bakoitza). Badirudi hegoaldeko euskara herrikoian erdal jatorriko atzizkien bertakotzea —literatur euskararen edozein jatorritakoak izan duen gehiketaz landa— oso fenomeno berankorra dela; haatik, corpus osoa eta astiroago begiratu beharko den arren (cf. Lakarra-prestatzen-e) zalantzarik gabe esan genezake gutxi zirela euskal morfologia emankorrean egokituak ziren latindar atzizkiak (*-ari* bat izatekotan), lexikoan 1500 urte lehenagotik honako edo harako berba askoren lekukotasunak izan arren.

6.5. Jatorria: *Refranes y Sentencias*

Lakarra 1986-n hurbilketa bat egin genuen RS eta GAren errefrauak erkatzean hizkuntzako datuak ere erabilirik; datu horiek dagoeneko ez zuten zalantzarik uzten, GA eta RS Bren azpieuskalki ezberdinetarik zirela salatzean; zehatzago, erkaketa horren arabera GA ekialdeko enparatuko lekukotasunekin (BArekin, adibidez) dihoakigun bitartean, RSeK B-mendebalekoetan lituzke bere kideak. Ondorio horiek abiapuntutzat harturik, Lakarra 1996-ko 4. kapituluaren aitzinamendu zenbait emendatu

ziren. *RS*en jatorriaz egin izan diren zenbait baieztapen eta hipotesi (Urquijo-Guerra-rena, Azkueren izenaren dabilena; Kapanagarena) miatu ziren eta, halaber, haien alde zein kontrako argudioak —tartean *R*Seko hitzei Azkuek bere hiztegiaren eman hedadura moderno jakingarria— eta argudio horien pisua. Atalaren bigarren zatian hipotesi berri bat plazaratu nuen, bai bildumaren hizkeran, bai *realia* delakoetan, eta baita literatur soziologian oinarrituaz. Oraingoan ere erabilitako arrazoiketa sendoenak halabeharrez hizkuntzazkoak izan ziren, hortik Orozkoren aldeko iritzia bereziki aztertzea, baina literatur soziologiaren, eta *realia*-en aldetik zetozenak ere miatu nahi izan nituen, Bilboko literatur ekoizpen eta giroaz ia erabat ezezagun gertatu arren orain garai hartarako diren aztarrenak aipatuaz, halaber, norabide berean joaki batak bestea indartzen duela uste bainuen. Esan behar dut, ordea, gaia ez dudala agortutzat jotzen, lehen ziren elementuei berririk gehitzen ahalegindu arren, eta etorkizun diren azterketek zehaztuko dutela enea.⁹¹

1897-I-31.ean plazaratu zen *Euskalzalaren* lehen urteko 5. “geian” hasi zen argitaratzen *RS* “Esakuneak” sailean; aurreko “geian” (I, IV, urtarrilak 24) emana zen bere asmoen berri. Azkuek liburu honetaz berriaz esandako gehiena eta bestek haren iritziez egin aipu zuzen eta zeharkakoak *Euskalzale*-ko argitalpen honi dagozkienez, markatu beharrekoa da Azkuek ez zuela bertan inongo monografiarik idatzi nahi izan, ez liburu horren inguruan modu orokorrean, ez alderdi zehatzen batez, ezta *RS*-en jatorriaz ere. Izan ere, zuzenkizunak (batzuk “euskarara”, besteak “azkuerara”), arkaismoen azalpena, ohar historiko eta kulturalak, hizkuntzazko gogoetak... denetarik biltzen da haren edizioan.

Hitzak non entzun ahal ziren XIX. mendearen akabuan azaltzen zaigu azalpenetan, baita arkaismo eta berrikuntzeak ere. Kontuak zuzen badi-tut, berriaz herri edota bailararen bat aipatzen dituen iruzkinetarik 9 kasutan Bilbo-Txorierri, 6tan Arratia, 5tan Orozko, 4tan Oñati eta 2tan Mundaka dira aipatuak. Bitan datoz bat Bilbo-Txorierri eta Arratia eta beste bitan Orozko eta Oñati; garrantzitsuago dira, jakina, lehen batasunaren aldeko arrazoiak eta Azkuek esplizitoki 85.ean batasun hori markatu ez arren buruan bide zuen: 85. “Ezaun da Arratia edo inguruetako zana esakune onek baturikoa. An esaten da *daude*, *daue* edo *dabe* esateko”. Txorierri-Arratia izango da gero ere bai Azkue eta bai bere ikasle Zamarrarentzat Bren azpieuskalki gardenenatarik eta badirudi bere ohar arin eta azalekootan ere beren arteko kidetasuna (ia baliokidetasuna) besteena baino askozaz handiagoa izanik, gune horretarantz garamatzatela berak eman berrietarik atera ditzakegun aieru eta susmoek. Orozko eta Oñati, gutxiago aipatzeaz landa, bata bestearen etsai dira

(91) Lakarra 1996a-ko lehen atalean ikusi zenez, Uk *RS* GA-ren eskutikotzat hartzeko zuen bosgarren arrazoa bildumaren hizkerari dagokio eta bertan aurreko ikerlarien iritziak batu zituen Uk berea eman baino lehen: *RS* Arrasaten XVI. mendean hitzegiten zen lege idatziak izan daitezke eta hori frogatzeko edo deuseztatzeko egokierarik hoberenean omen zen Guerrari zuzendu zion galdera. Guerrak gutun batez ihardetsi zion Uri, haren hipotesi guztiak goitik behera onartuaz. *R*Setako errefrauak irakurri ondoren gehienak Oñati, Arrasate, Aramaio, Orxandio, Legutiano eta Arratiako inguruetan bilduak omen haren ustez, bere bulegora zetozen baserriarren hizkeraren antz-antzekoak izan ere. Gauzak honela, Guerrak —Idiaquezen eskariari hobeki erantzuteko— GAK alde hartako herikideei eskatu eta haiek bidali datuez osatutako sorta gisa aurkezten digu *RS*.

jatorri bilaketa honetan, eta ezer adieraztekotan, bi bazter-hizkerek *RSeko* arkaismuen iraupenaz ematen duten lekukotasuna adieraziko lukete, batez ere bat egiten dutenean biek.

RSeko hitz andana bat aztertu nuen Lakarra 1996a-n, “B orokorrak” ez izaki zein azpieuskalki edo hizkera modernotatik gertuen agitzen den *RSeko* lexikoa ikuskatzeko; ezaugarri guztiek pisu bera ez duten arren, ohartzekoa da Txorierrri eta Orozko direla nagusi 50 eta 48rekin eta aski hurbil Arratia 37rekin; urruti gelditzen dira Mundaka-Lekeitio pare bat dozenarekin eta Gernika-Bermio beste horrenbesterekin; are urrutiago Otxandio-Ubidea-Zigoitia dozena eskasarekin. Txorierrri eta Orozkokoei gehitu behar zaizkie batetik Urduliz-Bakio-Berango-Getxo eta bestetik Basauri-Galdakao batasunen dozena, are garbiago gelditzen delarik testuaren jatorria B-mendebalean, ipar-mendebalean beharbada, bilatu behar dugula.

Azkue 1935-n ere ez da Orozkoren aldeko ezer kausitzen ahal: 61. orrialdean B-arkaikoko lan garrantzitsuena legez aurkezten digu, hurrengoan —van Eys-en aurka— batez ere B nahiz eta G eta N apurrekin dela bertako hizkera: 74.ean *emoile* lehendik esana zigun bezala Orozkon (eta Erronkarin, gehitzen du) erabiltzen dela, 77.ean *bi dai* oinarritzat harturik errefrau horren biltzailea Leintz-Otxandio aldekoa bide zela adierazten (oker agian), 79.ean *RSeko*en antzeko aoristo zenbait Plentzia-Barrikan entzun zituela markatzen eta 117-8.etan “beste dialekto batzuetako formak” zerrendatzen. Eta hori da guztia *RSen* jatorriaz lan honetan.

“Testu zahar baten bitxitasunak” izenburu beharbada adierazgarriarekin argitaratu zuen *Euskera* 1983koan Bittor Kapanagak lan bat *RSez*. Bertan “bilduma hori Mendebaldeko euskalkiaren eremuan-egina denez, euskalki hori ezagutzen duen batek egin behar lukeen” (159) azterketaren aitzindaritzat aurkezten digu berea egileak. Uk euskara, Mendebaldeko euskalkia batez ere, behar bezala menderatu ez, eta bildumako errefrau gehienak erdaratikoak direla frogatu nahi omen zuenez, haren bildumaren ekoizpen eta jatorriarekiko iritzien ahulezia erakusten saiatzen da hasiera beretik:

- “1) Egile bat-berak eginak balira erderatik euskerarako itzulketak eta honetatik berriz erderarakoak, hor ageri diren aldaketa eta bihurketak barneko direla, iruzurkeria latza litzateke liburu horren egintza.
- 2) 1596. urtean argitaratua izan zen liburua, inprimatzailearen izena ondo agertuz eta egileenik aipatzeke. Urte haietako liburuak ikusiz, eta izaten dituzten eskaintza loriatsu eta handikoiak kontutan izanez, ulertezina zaigu oraingo honetan egile bat izan eta bere burua izkutatzea.
- 3) Liburuko euskal testuak, Mendebaldeko euskalkian ditugu gehienak; eta honen barruan, Arabako euskera nagusi dela, esan liteke; baina Arratiakoa ere ageri da, Lenitz aldekoa eta beste batzuetakoak bezelaxe. Beraz esku asko ageri dela hor, pentsakizun bidezkoa genuke”.

Gauzak honela, Kapanagaren ustez (1983: 161) ez egile bakar bat baizik eta apailatzaile edota edizio arduradun bakar bat izango genuke, bere ustez, nabarmenki Mendebaleko euskara ezagutzen ez zuen apailatzailea, izan ere. Egileak beste nonbait kokatzen ditu, Gasteiz edota inguruetako komenturen batean, hain zuzen.

Orozkoren aldeko hipotesia Mk berrartu zuen XVII eta XVIII. mendeko hiztegi-leez egindako euskaltzain sarreraren adabaki batean. Bertan “ezta nora ezekoa, jakina, guztiak leku berean sortuak izatea” markatuaz hasten delarik, “zenbaiten ustez, badute [errefrau] batzuek Orozko-aldeko usaia eta neroni ere bat natorkie” diosku, froga gisa datu berri bat aurkeztuaz: Lren Eko 451. sarreran “Quien con niños se acuesta, sucio se levanta: *seyacaz ecbun dina ucuzcari jaigui da*” Darmstadtoko aleak gorde ez zuen bilduma horretako errefraua dugu. *ucuzcari*, M-ren ustez *ucuzca* irakurri beharko litzateke, eta Darmstadtokoan azaltzen den *uhũñerean i...u > u...u* aldaketaren aldeko lekukotasunak dira; Mikoletak, aldiz, *ycusle* “lavandera”, “suzio, *ycusquea*” eta “*ycuscatasumbat*, una suciedad” asimilaziorik gabe dakartza. Alabaina, gogora bedi M ez dela ari bilduma osoaren baina errefrau honen eta, agian, beste zenbaiten etorkiaz.

1986an Garigorta eta Gamindek argitaratu zituzten Orozkon 1739an idatzitako erregu labur batzu. J. I. Aranak zioenez “en vascuence vizcaíno occidental de Vizcaya y Alava” (*apud* Mitxelena 1954: 85) bada *Viva Jesus* [VJ], eta Vinson eta U-ren ustez XVII. mendeko edizioan gordea baina lehenagoko baten berrargitalpen, garai-kide erabateko ez bada ere, hegomendebalekoen artean hori da RSetik gertukoena egiten zaiguna.

Bokalismoaren aldetik itxura guztien arabera VJ hurbilago dugu Orozkoko 1739ko testu labur horretatik RS baino: cf. *vcenean* 3, *zure uzena* 13, baina *launec* 2, *situcen* 2, *hicen zan* 2, *crucificadue* 2, *divine* 2, *araguie* 3, *deucegule* 3, *Trinidede* 3, etab.; berriz ere, ez da honelakorik RSen. Kontsonateei dagokienez, VJen dagoeneko nabarmena da txistukari neutralizazioa aurreratua zela: *situcen* 2, *gustia* 2, *legues* 2, *asquero* 2, *se señale* 2, *deucegule* 3, *ezerean* 3... Halere, adibide gehiago dira txistukari neutralizazioaren isla grafikorik ez dutenak eta oso gutxi hiperzuzenketak; bestela esan, Mik-k mende berean aitzinatua zuela esatera ausar bide daiteke baina agian ez digu ezaugarri honek balio VJ —Orozkoko 1739koan gutxi dira neutralizazioaren arrastoak; leherkari aurrekoa dirudi aitzinatuen den kokagunea— RSetik bereizteko, hemen ere neutralizazioaren zenbait arrasto agertzen direlarik beranduago hedatu den fenomeno baitirudi.

Aditzean *contenietan daudeena* 7 | *Elexa santa catoliqueac iracasten dabena* 7, *ofendidu daudeenagas* 9, *errecibietan daudena edo celebretan daudeena* 11; aurkitu arren, ez da RS-eko (eta Mik-ren *Modo*-ko *-n > ø* lehenaldian. Joan den mendean erorketa mota hau “Bilbo inguruko kostaldeko herrixketan” gertatzen zen Zabalaren esanetara (1848: 57) eta horrelatsu XX. honetako arrasto eskasetan ere. Litekeena da distribuzioa antzerakoa izatea lehenago, XVII. mendean eta are lehenago ere iparra eta hegoa mendebaleko B-az ezaugarri honen arabera bereiztea: hots, hegoaldeko lirateke VJ eta Orozkoko 18ko erreguak, iparraldeko Mik eta RS.

Lakarra 1996a-n aurrekoan aztertutako morfologia eta sintaxiazko ezaugarri larri batzuek miatu dira (1986a-ko GArekiko erkaketa zabalduaz eta abian diren beste zenbaiten) laguntzarekin hortik zenbait ondorio atera ahal izateko RSen kokaguneaz

BZaren barnean. *RS* bazter hizkera bat(zu)en isla legez azaltzen zaigu, arkaismu ugari eta berrikuntza esanguratsu zenbaitekin, Mik bilbotarraren hizkeratik gertuen BZ-koen artean.⁹² Mik-ren liburuko eta *RS*eko zenbait forma parekatzen baditugu beren hizkuntz hurbiltasuna (edo urruntasuna) oinarri dela testuen euren jatorriaz gogoe-tarik egin dezakegun aztertzeke, badira aldaera eta antzekotasun fonetikoak, morfo-logikoak eta lexikoak:

Mik-k erabat gauzatu du, ezagun denez, txistukarien neutralizazioa (143 *xaunacas*, *xaunensat*, 148 *espatac*, 149 *dosu*, 150 *sendua*, *suc*, 155 *a sa*, 167 *eroçi*, *yçutu* "cegar", etab),⁹³ *RS*en oraindik abian zena eta honetan gorde dira zenbait bokal geminatu (*laar*, *ataarte*, *abaa*, etab.) eta sudurkari (*burdiâ*, *gastâe*, *yğûy*, etab.) harengan eriden ahal ez ditugunak; *RS*en *-n* nahiz *-ø* aurkitu ahal dugu Mik-ren ia salbuespen gabeko *-ø*aren aurrean, partizipioaren hedadura irrealetan ia burutu da 1653an eta hasia baino ez askoz gehiago *RS*en; lexikoan *RS*eko hapax eta forma gutxi lekututako zenbait falta da, jakina, Mik-rengan (*lauzatu*, *marka*, *or*, *etsai*...).

Erabateko berdintasunak (*daude* eta beste asko aditzean, *etse*, *eralle*, *eugi*, *llobea* eta beste hainbat lexikoan) eta ezaugarri bereizle amankomunak (txistukari disimilazioa, *-n > ø* aipatu neurrian, **ezan*-en erabilera, *irapazi*, *luki*, *ezain*...) ez eze, bi testuen artean igarotako hamarkadek —zazpi baino gehiago ezaugarri anitzi dagokionez— azaldu ahal dituzten korresponden-tziak ere gogoan izan behar ditugu testu hauetan islatzen diren hizkeren arteko hurbiltasuna edota urruntasuna erabakitzeke; hots, fonetikazko hiru ezberdintasunak ia ezer ezean gelditzen dira 1) txistukari neutralizazioa, mendebaletik ekialderantz hedatzen den berrikuntza dela jakinik (eta / j / > / x / erdararen interferentzia dela, Bilbo bezalako hiri batean beste inon baino lehenago espero dena) eta 2) oharturik bokal sudurkariak eta geminatuak ere arkaismoak direla lehen testuetarako eta modu batera edo bes-tera ezabatuz joan direla euskalki guztietan, iparmendebaleko B barne. Morfologian ere ez gaitu harritzen Mik-rengan aurkitzen ez dugunak (*daminda*, *ikedak ta dikedak* famatua, etab., *-rean* soilik ablatiboan) eta ezta *RS*en aurkitzen dugun bikoiztasunen batek ere, *-n / -ø* lehenaldian, esate-rako: testu honetako hizkeraren polimorfismo bereziren bat proposatu beharrean horko errefrau guztiak ez direla Mik-ren hizkera bereko (hots, Bilbo bertako) onartzea aski litzateke; hau, ordea, ez da garestitze berezi-rik teoriarako, lehen esan bezala herri ezberdinetan bildutako errefrauak —ez nahita nahiez gune batetik urrutiegi— izan baitaitezke, bilduman honen edo haren (gogora *Mk* aipatu *ukuzka*) bestelako etorkirik ezagun baita inoiz.

Alabaina, seguruenik ez dira BZean bi testu beren artean hurbilago *RS* eta *Modo breuea* baino; Bilbon bilduak ez badira errefrau hauek (ez guztiak eta ezta beharbada gehienak ere) ez bide dira handik urruti eskuratuak, eta ezin dugu inor horiek bila-tzeko (zein itzultzeko) aukera hobean handik at inon asmatu.

(92) Hizkuntzari dagokionez, Azkueren eta Mren Orozkoren aldeko hipotesiaz landa, bazen goian ikusitakoak berriz burura dakigukeen Bilboren aukera kontuan hartzeko zailtasunik. Aurreko lan batean (1984b) BZeko ablatiboa ikertzean, oztipoak aurkezten nituen Mik eta Betolatzaren datuak bata bes-tearekin konpontzeko, biak Bilbokotzat jo behar baziren bederen.

(93) Honetan Betolatzarengandik ere aldentzen da Zuazok (1996a) erakutsi bezala.

6.6. Iturriez: Harriet Larramendiren iturri

Atera ahala jasotako frogen bitartez ez eze, komeniko litzaiguke, zalantzarik gabe, *Hiztegi Hirukoitzaren Eranskina*-ren (HH-eko E) eta, oro har, hiztegi guztien iturri-azterketa forma sistematikoago batez bideratzea. Edozein testu bikoteren arteko lotura erakusteko froga formalik sendoenak, eta badirudi hiztegiek ere ez dutela honetatik ihes egiten, huts bateratzaileetarik (*errores coniunctiui*) etorri ohi dira.

Izan ere honelako testu aski labur baterako nahikoa dira: cf. HHeko E 436. “muro, *afantua* [i.e. *a[antua]*”, 600. “semejante, *alayo* [i.e. *alacoa*” (L ez zen ohartu Hren taulako zuzenketaz) eta 629 “tacha, *narrío* [i.e. *narrío*”.

Lren HHeko Eko irakurketak *lectiones difficiliores* bihurtzen dituen kasuan edota E-ko ustelketa garbiak azaltzeko beste edozein baino bilakaera hobea aurkezten duen neurrian, Hen lekukotasuna ere menpekotasun hori sendotzera dator:

cf. 203. “despedazar, *pedazatu*”, 423. “miseria, *ezceria*”, 433. “motivo, *almutea*”, 463. “ocasión, *aurguina*” eta 622. “suponer, *balizcatu*”. Lehen kasuan Lk, frantsesezko itzulpenaren hotsaz fidaturik, bestela nekez azal daitekeen okerreko ordaina eman dio; gainerakoetan Hen lekukotasunak ez Lren asmaketa (622) edota forma nahiz esanahiazko (433) hutsen baten aurrean baina benaz zirenenean gaudela diosku. 608. “silaba, *letraya*”-ren kasuan, azkenik, erabilitako iturria “merkeago” izateaz landa, azalpena ere hertsia goa da Hren “sillabe, *letraia*”, “par silabe, *letriatuz*” erabiliaz eta ez Leizarragaren *letriatu* “epeler, apellare literas” (Pouvreau).

Iturri baten eragina ikertzeko, Hrena kasuko, lehendabiziko arrazoa hizkuntzazko eta grafiazko ezaugarriek eman diezaguketena dukegu.

Hizkuntzari dagokionez, 5 “abrigo, *malda*”-k iturri nafarra eskatzen du, Lapurdiko BNkoa bada ere; orobat 156 “confessar, *atroyatu*”-k eta 401 “marca, señal, *zagutcunza*”-k ere. 15 “acomodar, *onsatu*” eta 153 “componer, *ontsatu*”-ko txistukariak eta erroak ekialdekoa (orobat 247 “escoba, *jatsa*”-k); 657 “tumulto, *biaorea*” mailebu birnesak ere bilaketa zuzenbide bakarrean gidatzen du. Egiletasuna eta Larresoroko hizkeraren sailkapena argitu ondoren errazago uler daiteke Lapurdiko BNren araberrako E 446. “nido, *oantzea*” ere.

Grafian *-(t)c- > -tz-* letraldaketa sistematikoa da; hara soilik Htik hartuak: 105 *galtzarra* < *galçarra*, 149 *chiflatzea* < *chiflatcea*, 150 *ñaflatzea* < *ñaflatcea*, 169 *biltzapena* < *bilçapenac*, 195 *fidagaitza* < *fidagaitça*, 497 *erdiztapena* /irakur erditza- / < *erdiçapena*, 499 *ibilcuntza* < *ibilcunça*, 532 *lencuntza* < *lobencunça* /i. le-/ , 509 *galtzapena* < *galçapena*, 655 *motzorra* < *motçorra* eta 686 *oitz* < *oitiça*. Orobat Land eta Ax-engandik mailegatueta ere.⁹⁴ Halaber <-(t)x-> > <-ts->: cf. 247 *jatsa* (< H “balay, *jatxa*”), 407. *erditsucoa* (< H “médiocre, *erdixucoa*”), 507 *gogoetatsua* (< “pensif, *gogoetaxua*”), 611 *pompatsua* (< “superbe, *pompaxua*”) eta 616 *asquitsua* (< H “suffisant, *asquixua*”). Ax-engandik hartutakoetan ez da, aldiz, horrekorik, egile honek < ts > baitarabil; izan ere harengan ikasi bide zuen Lk grafia hori;

(94) Bere testuetan duen < tz > eta < ts > digrafoen erabilera sistematikorako eta garaiko eta lehenago B eta Gko idazleen usadioaren deskribapen llabur baterako ikus Lakarra 1985b, 243-245. or bereziki.

cf., En Lk jasotakoetarik jalki gabe, 19 *antsiatu*, 145 *erratsua*, 273 *marquetza*, 307 *anzatzua* / i. -*tsua* /, 308 *anzatsutu*, 444 *eguitecotsua*, 555 *autsaillea*, 597 *egartsua*. Land-k eta RSeK bestelako sistemak dituzte, zeinek berea (cf. Mitxelena 1958 eta 1978-79), aski diferenteak bai beren artean, bai aurrekoetarik. Eko ondorioa bera lukete, segurki, handik hartutako hitzetan adibideak ugariago balira; haatik, 39 *oneretsia* eta 309 *etsequi-k* (biak < ch > RSen) Lk bere beste iturri batek —Hek— behar zuen letraldaketa desegokia emandako kasuekin ari garela dirudite (199 *etchalecua*-n ere bada bere etorkiari buruzko arrastoren bat).

Iturri izan zituen testuetan *b*-rekin aurkitutako segidako hitzotan ere ezabatu du letra hori Lk: 12 *onbarcea*, 31 (eta 676) *hirisca*, 44 *hildura*, 172 *bazdura*, 175 *ikbea*, 352 *bithoretcea*, 376 *kharraca*, etab.; aldaketa ez da sistematikoa, ezta gutxiago ere, askozaz gehiago baitira *b* mantendu dutenak: 2 *higuindu*, 52 *urthatua*, 58 *bucha*, etab. Oro har, badirudi kontsonante ondorengoen artean duela < h > ezabatzeke joerarik sendoena (nahiz eta sail honetan ere gorde dutenak nagusi izan), eta hitz hasieran eta bokal berdinen artean ahulena. Grafia honen ezabaketa erabatekoa ez izaki, eta Lk bere aldetik berririk inoiz ez gehitzean, hizkuntzako bestelako arrazoiak landa, 2 *higuindu*, 69 *halacatuthiria*, 372 *cilhegui*, 561 *mahats*, etab., bezalakoetan, gorde den < h > horrek iturriarena salatzen du. Alabaina, ohar bedi, espero zitekeen legez, askorekin gehiengo iparraldeko testuetarik hartuak izan arren, badirela zenbait < h- > (58 *bucha*, 315 *huruna*, 356 *uhuna*, 380 *hueraguina*, 581 *huarriza*, 660 *huerriza*) hegoaldekoetarik, RSetik jasoak. Azken hirurak ez Darmstadtteko alean ez Oih-ek kopiatu eta Mk ezagututakoan artean ez agertu arren, beren grafiak ez du zalantzarik uzten erabakitzeke Lk handik, Kardaberatzek eskuratutako “quaderno viejo”aren bitartez, hartu zituela.

Lk sistematikoki *-tu* partizipioaz aldatzen ditu hegoaldeko ohituraren arabera bere iturri honetan —iparraldekoan gisa den bezala— *-tcea* aditz izenarekin jasotzen dituen ia guztiak eta baita RS 144 *oraetan* (= E 21. agarrar, *oratu*) bezalako mendebalekoak ere: 30 kasu hauen aldamenean ez dira oharkabean mantendutako 4 salbuespen baizen: 12 *onarzea*, 149 *chiflatzea*, 150 *naflatzea* eta 497 *ertzea*. Aldatzeke gelditu diren “fosil” hauek (eta gaizki aldatutako 158 *hitsi*, 222 *iriotu*, 367 *jasaitu*, 639 *achiquitu*) esanguratsu dira Lren iturburuak berreraikitzeke orduan mugak zenbategian zabal daitezkeen oharrezko.

Lren *E* formalki azter bageneza markagarri irudi bide lekiguke han den sarrera konplexuen portzentaia. Egia da HHaren gorputzean ere anitz dela horrelakorik, baina neurriren batean, bederen, haren iturburu den *Diccionario de Autoridades*-en egiturari eta ugaritasun asmoei zor zaizkiela aurrera daiteke (ikus Urgell 1997b eta 1999). Oraingoan, azken orduan, presaka eta emendakin gisa egindako orriotan, arrazoibide hori ezin erabili arren, usu aurki ditzakegu; nik hamabost bat zenbatu ditut lehendabiziko ehunekoan eta ez dirudi enparatuetan batezbestekoa gutxitzen denik: 2. Aborrecer, *iguitu*, *higuindu*. 3. Aborrecible, *erragarria*. 8. Acabarse, *asacatu*, *neitu*. 11. Acelga, *zarba*, *bezarra*...

Adibide gutxi hauetarik antzeman daitezkeen legez, iturburu (testu eta euskalki) aniztasunetik datorren Eko sarrerren konplexutasuna ezin ahantz; anitzon artean ikusi egin behar bata guk bilatzen duguna izan daitezkeen: 8 “acabarse, *asacatu*, *neitu*”-n RS eta Hko bi sinonimo ditugu, bata mendebaleko hapaxa eta bestea Ax-engan erideten ez den ekialdekoa; mendebal eta ekialde (RS eta H, orobatsu) 171 “costumbre, *ecan-*

dua, aztura”-n; 31. “aldea, *irisca, urisca*”-n erdi-ekialdeko Hena eta Lk berak eraturiko haren mendebaleko kidea; aditza / izena 432. “mortificar, *bildumatu*”(Ax) / 44. “amortecimiento, *iltura*”(H)-en edota 460. “obligación, *eguiptidea* (RS), obligar, *erchatu* (H)”-en; bi atzizki edo bi kategoria ezberdin 497. “parto, *ertzea* (Land.), *erdiztapena* (H)” eta 507 “pensativo, *beriertua* (RS ?), *gogoetatsua* (Ax / H)”-en; hitz beraren bi aldaera azkenik: 680. “vivero, *ninteguia* (RS), *mindeguia* (H)”.

Sinonimo eta aldaera pilaketa hauen artean bada oraindik zerrendatu ez dudan arrazoirik Eren egituraren ezaugarri hau ulertzeko eta, oro har, hiztegien azterketa historiko batean beren arteko loturak agerriago ikusarazteko; izan ere, kontuan izan behar dugu zenbait pilaketa dagoeneko haren iturrian (H-n kasuko) izatean datzala ondoko hiztegien (Lren HHan hemen) izatearen arrazoia.

Litekeena da hori noiz edo noiz jazotzea bestelakoekin ere, testu-iturriekin, alegia: hara 60ko “armas, *isguiluac, isquilosac*” (RSekoak), 76-77-78ko “atreverse, *azartu*”, “atrevido, *azarria*”, “atrevimiento, *azarcunza*” (halaber) edota 242ko “enronquecer, *marrantatu, erlastu*” Ax-en 425 *Conciencia da bebin ere lobacartcen ezten cerbitçari bat, marrantatcen edo erlasten ezten predicari bat* esaldi bakarretik bi-biak. Alabaina, arrunt haboro beste hiztegi bat denean iturria: 144. “colcha, *cunchoina, matelasa*”, 149-150. “comer demasiado, *chiflatzea*; comer con gusto, *ñaflatzea*”; 169. “cosecha, *uztailla, biltzapena*”, 195-196. “desconfiado, *fidagaitza*; desconfianza, *fidagaiztasuna*”, etab.

Bada ordu atzizki batzuez zerbaixka esateko. Euskal hiztegieta azterna gisa izan dezaketen balioa ez da txikia, noski, oraindik behar bezala xurgatu ez bada ere. En nolakoa den berehala ohartu ahalko da irakurlea baina gertakari hau ez bide da L eta Hren hiztegieta mugatzen; ezagun denez idazkera landuaren ezaugarri nagusienerarik izanik atzizkien erabileraren ugaltzea (cf. Sarasola 1986 eta hemen § 6.4.), eta ez izaki atzizki bakoitzaren zedarritzapen tinkoegirik, usadio bereziak aurki daitezke egileen artean bai atzizki hautapenari eta baita atzizki bakoitzaren balioari doakioenez. Honela izanik idazleen artean zenbat gehiago ez ote haien zabalzaile nagusi diren hiztegi-gileen. Eginkizun, eginkizun emankor dugu, alajaina, atzizkiak arrasto edo azterna gisa erabiliak ondutako hiztegien azterketa historikoa. Eren azterketan eman dezakegu bide horren emankortasunaren erakusgarri txipiren bat *guertacuntza* hitzaren ikerketatik abiatuz.

125. “Caso, suceso, *guertacuntza*” eta 619. “Suceso, *guertacuntza*”. “Ez dut —E honetako *kuntza*-zko eratorriek oro bezala, Lren sorketa (guztiz erregularra, bestalde) susmoa bizten duen— hitz honen lekukotasunik eriditen. Hain zuzen ere, beraietarik soilik guztien eredu bilaka zitekeen *azarcunza*-ren (Eko 78.a) antzinatasuna frogatu ahal izan dut” dio Mk, 125. sarrerako iruzkinean, 619.era bidaliaz, han berriz hona bihurtzeko.

Horrelatsu hurrengo sarreretan ere:

259. Estipular, *eguincatu*. “Iturri ezezaguna” aitortzen du Mk, Azk-k ez dakarrela baina bai Lh-k gehituaz. Lh-k Maurice Harrietengandik hartzen du “faire, essayer de faire à plusieurs reprises et ne pas réussir entièrement” esanahiarekin, baina ez zaio oso fidagarria iruditzen Mri -ka atzizkiari bere ohikotasun adiera bihurtu nahi dion itzulpen hau.

616. Suficiencia, *asquicuntza*. 617. Suficiente, *asquitsua*. 593-594 sarretan agertzen diren *aski*-ren eratorri pareta gogoratzen badu ere, Mk ez daki ezin zehaz dezakeen iturriren batetik hartuak ala Lk berak asmatuak diratekeen.

Alabaina, ez da zer suposa Lren asmatetak direnik Eko *-kuntza*-dunak oro; areago dena, ez dirudi *-kuntza* atzizkia sartzen denik hitzberriak eratzeko dituen lanabes berrien artean.

Hasteko, 125 / 619 sarreretakoa *HHaren E* baino zaharragoa da, askogatik ez bada ere: cf. H succès, *guerthaquença*; 259koari dagokionez H dugu L eta Maurice Harriet baino lehen hitz hau darabilena eta, beharbada, bai bata eta bai besteak harengandik hartu zuten beren hiztegietarako: “stipuler, *eguincatcea*”; “il stipule bien, *ongui eguincatcen du*”; azkenik, 616 / 617 sarreretakoko bi hitzak dira dagoeneko Hengan: cf. “suffire, *asqui içatea*”, “suffisant, *asquitxu*”, “suffisance, *asquiquença*” eta “suffisamment, *asquiqui*”. Bestalde, etorki bera dute 401 “marca, señal, *zagucuntza*”, 409 “mejoras, *obecunzac*”, 499 “paseo, *ibilcuntza*”, eta 532ko “preferencia, *lencuntza*”-k ere; salbuespenen artean Mk aipatu 78 “atrevimiento, *azarcunza*” (RS 165) eta 408 “medicamento, *midicuntza*” (Ax 425) dira. Soilik 648 “tormento, *toliacuntza*” iruditzen zait Lk gainerako enredura asmatutako hitza eta honetan ere, bai hau eta bai 75 “Atormentar, *toliatu*” biak baditu ere etorki ezezagunekotzat, Mk berak markatzen du Izt eta Voc.-k lehen a jasotzen dutela, eta bai *toliatu* (Hiribarreni hartua) eta baita bere eratorriak ere Lh-k. Aditzaren etorkia H FE dugu: “tourmenter, *toliatcea*”. Eratorria egile honengan ez da aurkitzen eta berau dugu Hengan peitu den Eko *-kuntza*-dun bakarra. Ez da zalantzarik lehen bilduen aurrean, Hi zor dio Lk atzizki horren erabilaren ideia; areago ia berba guzti horiek dagokien aditzaren ondotik baitakartza Hk: “abbreger, *laburcea*”, “changer, *aldatcea*”, “comparer, *bardinquatcea*”, “corrompre, *gaitzquincea*”, “décendre, *jaustea*”, “disposé, *ekharria*”, “entrer, *sarcea*”, “exercer, *ibilcatcea*”, “fatiguer, *onbatcea*”, etab; “dégat”, “élection” eta beste urriren bat salbuespen direlarik. Gehienak ez dira, bada, Mk suposatutako legez En sortu, Hen hiztegian baizik; ik. Lakarra 1991a.

Badira, gorago ikusi dugu bat edo beste, *-catu*-z osatutako aditzak En: 26 eta 264 *marruscatu*, 66 *billacatu*, 259 *eguincatu*, 462 *hisicatu*, *estocatu*, 498 *ibilcatu*, 533 *lencatu*, 622 *balizcatu*, 649 *lancatu* eta 678 *icuscatu*. Guzti guztiak, Ax-engandiko *bisicatu* salbu, Hengandik jasoak:

“froter, *marrusquatcea*”; “ruiner, *billaquatcea*”; “stipuler, *eguincatcea*”, “il stipule bien, *ongui eguincatcen du*”; “obstiner, *estocatcea*”; “se promener, *ibilcatcea*”; “préferer, *lebencatcea*”; “suposer, *balizcatcea*”; “travailler, *lancatcea*”, “visiter, *ikbuscatcea, visitatcea*”, hurrenez hurren. Egia da Mk 26 eta 264 “*Marruscatcea, froter entre les mains*” dela gaitzigtzen digula Prentzat. Horrelaxe Azk-k aipatzen duen Ax 41 ere: *Hasuñac significatcen du naguitasuna: baldin malguqui, leunqui, emequi, naguiqui eta balacuz hazcatcen, ferecatcen eta erabilicen baduçu, erreco çaitu: baiña ez nabasiqui eta ausartqui bersten eta marruscatcen baduçu, zeinak “Urtica figurat acediam: si molliter tangis, urit; si fortiter astringis, non pungit”*. Besterik ez dioelarik, badirudi Mk Ax-en pasarte hau duela Lren iturritzat. Orobat 66 “*Arruinar, billacatu*”-n

azalpen errazeko gainerakoetan bezala, Mk etorkia zuzen zuzenean ematen du: Ax 190 *Eta nola laincoac ezpaitu, behin ere nebor bide gabequi gaztigatcen, emaiten du arraçoina, Ieremias prophetac, ea cergatic laincoac hiri hura hala deseguitera eta bilbacatcera vtu çuen*. Honen alboan beste hau ere bai: Ax 423 *ezta cerrenic oibala hala eta hain guisa gaizqui bilbacatcen duenic*. Ax-ez landa P “tirailler, traïter mal quelqu’vn” itzultzen duela dakar, Haran. 295eko pasarte hau gehituaz: *orduco dolore handi hura gatic eta bilbacatce haren balioa gatic*.

Larramendik pasarte horiek ezagutzea eta erabilgai izatea litekeena den arren, E-n atzizki horrekin eratuak diren aditz *guztiak* Hengandik hartuak izatea, hemen ere haren alde erabakitzeke arrazoi garrantzitsua da ene ustez eta haboro bigarrenari iturri dago-kionez: “il a ruiné toute sa maison, bere etche gucia billaquatu du” eta “détruire, destrucea, billaquatcea” ere baitatoz gorago aipatu sarreran bertan.⁹⁵

6.7. Testu berreraiketaz: *Refranes y Sentencias*

Ezaguna da Darmstadteko alea amaiera gabea zela, beharbada inprenta lana burutzeke aterea (cf. Vinson 1891-97). Zaila badirudi ere, bada biderik Iruñean 1596an inprimatua bere osotasunean ezagutzen saiatzeko, edota ale hura baino osoago, behintzat, egiteko. Lehenago ere (Lakarra 1991a) adierazi dut testu baten, orobat hiztegi baten, eta haren iturriaren arteko erlazioa ez dela nahitanahiez zuzenbide bakarrekoa; simetrikoa izatera heltzea ezinezko bada ere, egokitasun sistemaren ezagutzak bata izanaz bestearen alderdi zenbait deribatzea dakarkigu inoiz. Hizkuntzalaritzako ohiko usadioen eredura, oraingo honetan iturriaren erabilerak testu-iturria bera, RS, neurri batean berreraikitzen lagun gintzakeela erakutsi nahi nuen. Orain arte RS Eren zenbait puntu, sarrera zenbaiten etorkia funtsean, azaltzeko baliatu bada (cf. Mitxelena 1970), nago E ibiliz ez soilik Lk egin haren erabileraz, baizik eta RSi berari buruz zerbait jakin dezakegun.⁹⁶

(95) Ez dirudi *-dura* atzizki honen erabileran Hk L zaletu zuenik *-kuntza*, edo, beste neurri batean, *-katu*-rekin egin bezala (ikus gorago): soilik “melancolía, languadura” du Ek iturri hartatik, baina ez du “attachement, estequadura”, “mouvement, higuadura”, ez “soveranité, gaindura”, nahiz eta bertatik jaso 227 “embarazo, estecua”, 413 “moverse, higuitu” eta 610 “soberano, orotaco”, zalantzazkoa da 44 “amortecimiento, bildura” eta ez da *bazdura* 171 “costumbre, aztura”-ren iturrikoa. Datuok esanguratsuak dira Hengan 40 bat eratorri baitira atzizki horretaz baliaturikoak (4 EFeen eta FEn gainerakoak). Hn *-dura*-ren eta beste bien lekukotasunen kopuruak oso antzekoak izan arren, guztiz bestela agitzen da En.

(96) Eko aitzin oharrean Lk dioskunez HHren inprimaketa bukatzean jaso zuen Bizkaiko misioetarik zetorren Kardaberatzen gendik, Vinsonengandik hasita RSen aletzat jo izan den “kuaderno zahar” bat. Handik hiztegian ez ziren hitz abondo hartu zuen Lk eta zegozkien gaztelerazko sarreretan ezarri. Horrezaz landa, “he añadido tambien otras muchas voces, que he oido en las conversaciones, y notado en los Libros, especialmente en Axular, que he buuelto á repassar con cuidado” zioen. Gauzak honela, Ax eta RSerantz zuzendu beharra zegoen Eren iturriak, nagusienak behinik behin, ikertzeko orduan eta bide horretatik abiatu zen M (1970). Urrats bat gehiago ere eman zuen Lk —hitzaurrean hartaz esandakoen ondoren aitortzeretan sartzea gogortxoegi edo iruditurik— aipatu ez zuen Landucci ere hartzekodun egitean. HHaren En 243 direlarik Ax-engandik hartuak (%31,13), 161 ezagutzen ditugun RS-eko zatietarik (%20,74), 129 Htik (%16,62), eta 67 Landucciren hiztegitik (%8,76). 9rentzat (%1,15) hautagai bat baino gehiago dugu ezagutzen diren iturrien artean, 47 RS galdurikoak izan daitezke (%6,05) eta 118rentzat (%15,20) ez dugu oraindik iturbururik. 1/6 da, goiko azterketaren ondoren Hk Eren iturriez argitzen duena eta —gainerako iturriei, Ax-i bereziki, Mk egokitu maileguak

Mk iturria asmatu duela onartuaz ere, zehaztasun haboro lor daitekeela eta inoiz are beharrezko dela ere pentsa genezake. Izan ere, *Eren* azterketan sarrera bat baino gehiagotan esaten digu honako edo halako hitza Ax-ek asko darabilela adibideren bat edo beste (gutxitan guztiak) emanaz, edota beste hura mendebaldekoa dela eta *RS*en ere badirela, bere txikian, zenbait adibide, hemen ere horietarik batzuk agertuaz. Egia da 18 *arrantatu*, 21 *oratu* edota 178 *ipirdia*, 201 *guraria* bezalakoek ez dutela itxura batean askoz gehiago merezi lexikografiaren aldetik, hain baitira usuko dagoeneko ezagun ditugun testuotan; alabaina, lexikografiarekikoa ez bada itsutzen gaituen interes bakarra, merezi bide du, gure iritzian, are sarrera horietan ere litezkeen iturri hautagaitzen artean erabakitzeak irizpideak izatea. Mren ikerketak gogoan izanik eta behar diren tokietan zuzenketak egin ondoren gelditzen zitzaigunarekin asetu nahi ez denarentzat, *RS*eko erretrauetarik Lk zalantzarik gabe ezagutzen zituenak, ez gutxi gorabehera, zein ziren jakiterik ba ote? Nago badela entseiatu beharreko beste biderik zehaztasun asmo honetan; markatu nahi dut, ordea, ezin itxadon daitekeela segurtasun erabatekorik metodo honen bitartez soilik, eta, bestalde, ez duela Mren lana hondatzen baizik eta suposatzen, hartan oinarrituaz hura zehazten, sendotzen eta hedatzen.

a) Darmstadt-ekoaren [D] hurrenkeraz.

Lehendabizikoa Dekoaren egiturari, erretrauen antolamendu eta hurrenkerari, so egitea genuke: ba ote horrelako ezer eta, izatekotan, ba ote inongo oinarririk hartan falta den zatiak izan zezakeenaz iharduteko? Zerbait bada, zalantzarik gabe: lehen orrialdeko erretrauak oro A-letraz hasten dira eta O-z 64., azkeneko, ia guztiak. Bigarren orrialdean bederatziren artean nagusi dira B- letraz hasten direnak nahiz eta A-bat eta beste E- bat izan, eta B- eta C- dira, hurrenez hurren, 3.ean. Alabaina, A- da nagusi berriz (D- batekin) laugarrenean, B- bat eta C-ren gehiengoa 5.ean, eta — larriago dena— N- bi, bi M-, L- bi, bi V- eta F- bakarra ondoko 6.ean. Hortik aurrera, orrialde batzuetan letra honen edo horren gehiengoa izan arren, jauziak dira aitzin-gibel, bai orrialde berean, bai biren artean ere.

Ni neu, bederen, ez naiz gai 64 orrialdeentzat balioko lukeen lege hertsia ez zabalik erideiteko. Orobat diot Dekoan legerik izatekotan, neurriren batean bederen, horren berme etorri beharko luketen Oih-ek gorde zatikoez. Zalantzarik gabe, Oih-ek duen kopiartzeko modua “2. graduko desordena” dei genezake; izan ere Dekoaren bitartez ezagutzen ditugunak ere ez baititu bere hartan ematen eta ezta ordena alfabetikoren batez ere, gorago ikusi bezala; ez da, beraz, harrigarrikorik goiko datuetan.

b) Lren *HH*eko *Eko RS*-en erabilera orokorraz.

Ondoko taulan asteriskoek delako hitza —ezagutzen ditugun erretrauetan— soilik zenbaki horretantxe gordetzen dela adierazten dute; asterikorik ezak, aldiz, zenbaki horretaz at besteren batean ere azaltzen dela *RS*-en.

zehazteaz landa— erdira jaisten du etorki ezezaguneko sarrera kopurua. Halere, bada oraindik zer iker hondar hori agortzeko. *Eren* hartzekodun berri bilakatzean, kontu garbiketa berrikusi beharrean gara. Zenbait kasutan Hen lekukotasunak ez du aldatzen lehen Mk emandako azalpena, nahiz hori ezagutu ondoren ere iturria ez delako gure irispidean, nahiz lehengo azalpena zeharka datorrelako (cf. Lakarra 1991: 243 hh). Orain kopuru guztiak zehaztu beharko dira Urgell 1999-ren arabera.

- 1-50 *bitartean*: 2, 3, 7, *9, 10, *16, 19, 21, 25, 33, 34, 37, 39, 49
 51-100 *bitartean*: 51, 52, 55, 63, 64, *69, 75, 76, 78, *79, 82, 88, 94
 101-150 *bitartean*: 102, 107, 115, 120, 141, 144, *149
 152-200 *bitartean*: 151, *152, 156, *159, *165, *166, 168, 169, *171, *174,
 *175, 176, 179, 180, 182, *183, *185, 188, 191, *192, *196, *197,
 199
 201-250 *bitartean*: *201, *207, *209, *210, 211, 214, *215, 217, *219, *220,
 225, 228, 230, *233, *235, *236, *238, *239, *241, *242, *243, 244,
 246, 247, 248, *249
 251-300 *bitartean*: *251, 253, 254, 255, *259, *260, 262, *265, *266, *272,
 275, *277, *279, 280, *287, 289, *290, *291, *295, 298, *299
 301-350 *bitartean*: *301, *302, *303, 305, *307, *313, 314, *317, *319, *321,
 *323, 327, 329, *331, *335, *339, *341, *344, *349
 351-400 *bitartean*: *353, *361, *362, *365, *366, *367, *370, 371, *372, *373,
 *379, 380, 381, *383, 384, 385, 386, *388, 392, *393, *395, 397,
 *398, *399
 401-450 *bitartean*: *402, *403, *404, *405, *407, 408, *410, 413, 416, 419,
 *420, 422, 428, 435, 436, 437, 443, 450
 451-500 *bitartean*: 458, 466, 467, 468, 469, 478, 481, 485, 487, 493, 495, *497.
 501-560 *bitartean*: 506, 507, *514, 521, 523, 525, 527, *536, *541, 542, *544,
 545, 547, 550, 558

Datuok esanguratsu izan daitezzen, errefrauak zein orrialde eta zein orritan doazen jakin beharra dugu; izan ere, badirudi zatika baino gordetzen ez zirenak lekat, errefrau bat hautagai bakar bilakaturik, orri horretakoak hobetsi beharra dugula hainbatik hainbatean horrelakorik ez duten orrietakoen aurrean. Hain zuzen ere errefrau horren segurtasunak orri osoarena (aurreko orrialdearena zein atzekoarena) dakar eta, beraz, bertako gainerako errefrauak litezkeen hautagai hoberenak dira RSen behin baino gehiagotan azalduz geroz delako forma hori. Taulak argiro esaten digu 150 eta 400.a bitarteko errefrau izarreztatuek gordetzen zituzten orrialde gehienak (17.etik 48.erakoak) bederen, guztiak seguruenik, ezagutzen zituela Lk, anitz baitira nahi eta nahiez hark haietarik hartuak. Hortaz, hamasei orrialdetako kuadernotxotan antolatuturik izaki testua, Dekoaren 2. eta 3. kuadernotxoek (17-32 eta 33-48. orrialdeak, hain zuzen) egiten bide zituzten Lk ezagutu 60 orrialdeetarik 32.⁹⁷

c) Lehen eta laugarren kuadernotxoak ezagutzen ote?

Oraindik beste 28 orrialde argitzea geratzen zaigu. Gogoratzen bagara, Lk berak dioskunez, irakur zitezkeen 60 orrialde baitzituena behintzat bere aleak eta 64 D-ekoak. Honek ez zituenetatik Lrenak zenbat izan zitzakeen suposatzen hasi orduko komeni bide da hark Dekoan gordetakoez egin erabilera zehatzago miatzea. Lehen kuadernotxoari dagokionez, badakigu Lk ezagutu zuen alean Dekoaren 1.ko orria (1-14. errefrauak) falta zela, behintzat, bertan baitzihoazen inprenta eta urteari buruzkoak. Esango nuke gehiago ere peitu zuela eta goian eman dudan zerrenda osoaren (hots, litezkeen guztiak biltzen dituenaren) laburtasuna esanguratsua begitantzen zait. Areago dena, 9.a, 16.a, 69.a, eta 79.a (138tik 4 soilik) dira goiko taulan izar-

(97) 17.ak (139-145 errefrauak) eta 27.ak (225-232) Lren arretera erakarri ez bazuten ere bere alean ziren, hauen gibleko 18.a (146-154) eta 28.a (233-241), hurrenez hurren, ederki baliatu baitzituena.

txoaren markarekin hornituak lehen kuadernotxoan; bigarrenean 35, ia bederatzi bider gehiago, eta hirugarrenean 44, hamaika bider gehiago.

Ikus ditzagun laurok ere xehekiago, orain arte esandakotik ez baita besterik gabe jarraitzen horiek Lk erabili egin zituen eta, hortaz, horiek dituzten orriak, osotoro edo zatika, ezagutzen. Kontuak honela lehen kuadernotik eta ez beste inondik nahita nahiez hartu beharrekorik ez da batere; bestela esanik, ez da zer suposatu Lk lehen kuadernotxo hori ezagutzen zuenik —orri edo orri zati solteren bat gehienez ere— eta agian hobe hori ere ez onartzea: izan ere, Mk behin baino gehiagotan aipatu Lren hitz ezezagunen zaletasunak nekez utziko bide zion 12 *hamquer* “cruel”, 14 *labio* “rabicorta”, 15 *balizco* “de si fuesse”⁹⁸ (16ko *itogin* aipatu arrunt horren aldamenean), 32 *anbiolaco* “del tiempo pasado”, 49 *trancart* “engaños”, 55 *beçuza* “regala”, 65 *ysusqui* “escoba”, 73 *hendorea* “alcalde”, 82 *tacoc* “para” eta beste asko baztertzen. Zein nahi ere den begitazio honen aurrekoa gure iritzia, berreraikitzaileak ez du Deko liburuaren lehen kuadernotxoaren inongo beharrik Lk *En sartuak azaltzeko; entia non sunt multiplacanda praeter necessitatem*.

Goazen orain laugarren kuadernotxora. Honek 49.etik 64.era bitarteko orrialdeak eta 413.etik 539. errefracura bitartekoak besarkatzen ditu. Horietarik 420, 437, 497 eta 514 dira soilik taulan izartxoarekin markatuak hots, *RS*eko beste inon ez direla *En* agertu hitzak adieraziaz: lehen kuadernotxoan diren berak, halabeharrez, eta, hartan bezala, Lk kuadernotxo honen erabilera urria egin zuela agertzeko ezin adierazgarriagoak, zalantzarik gabe.⁹⁹ Nolanahi ere, azken kuadernotxotik halabeharrez hartutakoa azaltzeko gehienez ere 2 errefracu, lau orrialde —edo orrialde zati—, behar ditugu. Gauzak honela, Deko aleak eta Lrenak goitik jota 36 orrialdetan egiten zuten bat; bigarrenak 60 orrialde irakurgarri (bestelakorik gehiago?) zituenez, Iruñean argitaratuak bazituen, gutxienez, Dekoari falta zitzaizkion 24. Logikoa bi kuadernotxo gehiago (32 orrialde, 272 bat errefracu) zituela suposatzea litzateke. *En* diren eta Dekoan ez beste lekukotasunetan gordetzen ez diren 53 hitz *RS*en zati galdutik baletoz Mk (1970)-en susmatu bezala, antzeko zifretara iritsiko ginatete: bigarren kuadernotxoko erabileraren arabera (gutxienez 35 errefracu 16 orrialdetan) 24,2 beharko lirateke horkoen iturriarentzat eta 3. kuadernotxoaren arabera (gutxienez 44 errefracu 16 orrialdetan) 19,2 orrialde.

d) Deko alean ez diren zatiez eta *RS* osoaren tamainaz.

Goian Oih-en alearen tamainaz eta bertan izan zitezkeen Dekoan gorde zatiez ari-tzean 17,7 orrialde edo atera zaizkigu, 16ko kuadernotxoka antolaturik izaki liburuaren kuadernotxo bakar bat (136 bat errefracu) ala bi (272 bat errefracu) ezezagun gehiago izan zitzakeen ezin erabakirik, hurbilegi baita gutxi gorabeherako kopuru hori kuadernotxo bakarraren orrialdeetarik. Ez genekien ere kuadernotxo eta errefracu horiek Lrenak zituen berak ziren ala bestelakoak. Azken puntu hau garrantzitsua dugu zeren eta, batera ala bestera izan, Iruñeko osoa Dekoaren 539 ezagunetarik *gutxienez* 800 inguruko edota 1000tik gorako ikusia izatera iritsiko bailitzateke. *RS*-eko zati galdutizat Mk aipatu *Eko* hitzen eta Oih-ek gordetako aleko 20 errefracuen azterketa bide da auzi hau erabaki bidean sartzeko lanabes sendo bakarra.

(98) *E* 622 “suponer, *balizcatu*” ez dator hortik Mk proposatu bezala Hgandik baizik: cf. Lakarra 1991, s.u.

(99) Izan, bada han 536 *Hordia ganic ençindu çe eguic arean* “De borracho no fies nada” ere, baina *E* 437 “nada, *arean*” orobat atera zezakeen *RS* 558 (hots Darmstadtekoak ez baina bai Oih-enak, eta agian baita Lrenak ere, gordetzen zuen) *Ilbeeran ereyn ceguic arean*-etik.

Badirudi L presatua zela 540 *ynardun*, 543 *altamia*, *dilist(..)ia*, 549 *gastigaturic*, 553 *euterren* eta besteren batez ez ohartzeko; Oih-ek ere oso alper edo beldur behar zuen izan, testu elebidunaren aurrean, Lk Deko alean ez baina Iruñeko alde osoagoan irakurri eta *En ezarritako* 16 *achiti*; 23 *cresala*; 24 *osteleuria*; 33 *pozcarria*; 41 *larua*; 76 *azartu*; 101 *ezteguac*; 107 *fresa*; 121 *seldorra*; 123 *azquina*; 131 *coitiguia*; 146 *gomburua*; etab., edota 451 *seyacaz echun dina ucuzcari jaigui doa* bezalako pasarteerik halabeharrez ere bakar bat ez hartzeko.

Gauzak honela, Mk E 58ko *hucha* Oih-ek ezagutu RSeko zati galduaren bidez (541 *huchan*) azaltzen duelarik, eta hapax baten aurrean garelara edota ezinezko dela galdutako kuadernotxoetan bat baino gehiago izatea ezin esan bada ere, E 356 “*ladrón ubuna*”-rekin (cf. RS 544 *huhuñerean*) biltzen badugu ezin esanguratsua goak iruditzen zaizkit bai grafiagatik, bai (cf. Lakarra 1991) grafia horretara heltzeko RSen bide zuenetik ezarri zitzaizkion aldaketei dagokienez. Oih-ek dakarren RS 546 *azcurriac* Mk nahi bezala (1970: 111) *aciçurriac* “paperas” irakurri behar bada E 484 s.u.-n egin legez, edota *arean* ez Mk eman RS 526 *Hordia ganic ençindu çe eguic arean* “De borracho no fies nada”-tik baizik eta RS 558 *Ilbeeran ereyn ceçuic arean* Oihenartek ezagutu zatitik baletor, arrazoi are sendoagoak genituzke Oih-ek eta Lk, partez bederen, RS galduaren zati berberak ezagutu zituztela edota, zehatzago, galdutako zati beraren arrastoak baino ez zizkigutela utzi.

Datuon aurrean Lk eta Oih-ek, galdutako zatiaren bi kuadernotxo, 32 bat orrialde, gehiagoren berri ematen digute (Lren aleak zituen 60 orrialdeetara iristeko Darmstadtekoaren 2. eta 3.az landa behar genuena, hain zuzen), Iruñeko orijinal osoak 96 orrialde eta 759 bat errefrau behintzat bazituelarik.

7. Hizkuntzaren historiaren arazo berezi bat: periodizazioa

Euskararen hizkuntz historiaren egiteko historiografiko nagusien artean hizkuntzaren periodizazioa bera dela esan bide genezake. Frantsesaren, ingelesaren edo alemanieraren historiak irakurtzen ditugunean, bitxi gerta dakiguke jakintsuek nolako segurtasunez erabiltzen dituzten *ancien français*, *Middle English* edo *Neuhochdeutsch* bezalako berbak, guztietan beren hizkuntzen bilakabidea hirutan banatzen dutelarik, batetik, eta zalantza handi gabe —batez ere frantsesaren kasuan— erabakitzen, besetik, noiz hasten eta amaitzen den garai horietariko bakoitza.

Espainieraren kasuan segurtasunak exkaxagoak dira. Batzuek (gehienek) *castellano antiguo* (~1500 arte) / *castellano moderno* (1500etatik aurrera) bereizi izan dute: gogora bedi urte horren inguruan gertakari politiko garrantzitsuak direla eta kulturalki Urrezko Mendearen hasikinetan garelara. Alabaina, badira bestelako ikuspuntuak eta, batez ere, ezaxola edo oinarri teoriko handirik gabeko eztabaidak dira, ezer denean. Menéndez Pidalek, demagun, ez zion garai banaketari garrantzi handirik eman, agian lexikografiaz ez zelako arduratu gehienbat, baina baita bere ustez artean hizkuntzaren eboluzioa ez zelako egiteko horretarako aski ezagun. Inoiz, mende banaketara jo zuen banaketa horrek aldaketa erritmoen berri hobeki eman zezakeelakoan, bereziki zenbait testu fetxatzen zailak izaki.

Academiaren Hiztegi Historikoak (1933-36) hiru sailetan banatzen ditu lekukotasunak: a) Erdiarokoak, b) XV-XVII. mendeetakoak, c) 1700-. Badira beste batzu (M. Alonso edo M. Alvar Ezquerria) banaketa laukoitza

(1. Erdiaroa, 2. XVI-XVII, 3. XVIII/XIX-1939, 4. Hortik aurrera) aurkeztu dutenak, eta azkenik, Lapesak (1980) eta Cano Aguilar-ek (1988) boskoi-tza eta hirukoitza dute beren hizkuntzaren historietan: A) 1. esp. arcaico, 2. XII-XIII, 3. medieval-clásico, 4. Siglo de Oro. 5. Esp. moderno (Lapesa); B) 1. Medieval, 2. Clásico, 3. Moderno (1800-). Azken honengan eta baita P. M. Lloyd-en liburuan ere bada fiabardura interesgarri bat, halere; garai horiek ez dira egonkorrak bailiran azaltzen, aldaketa multzo baten hedadura bezala baizik.

Zein ote hizkuntzaren historia kronologikoki zatitzeko behar teoriko edo praktiko? Hasteko, edozein ikerketa historikotan garai historiko zenbait mugatu ohi da, haien barnean ikergaiak batasun berezia izan dezan. Egia da beti aldatuaz dela sistema, baina bakarrik momentu batetik aurrera ikusi ohi dugu egoera kualitatiboki berria. Bestalde, historia aldika bereiztea ez da ikertzailearen setakeria hutsa: hiztunak berak galde lezake darabilen sistemaren iraganaz eta geroaz, eta belaunaldien arteko hizkuntz diferentziak ere erraz aurki litezke (cf. § 1.1.). Inoiz gerta daiteke bizirik diren belaunaldi gertakari historiko ezagunak egokitzea: gerraurrekoa — frankismo garaikoa — geroztikoa, demagun. Honek berriz ere lehen (§ 1.2.) aipatu barneko eta kanpoko historiaren arteko harremanetara garamatza. Zaila da neurriren batean kanpoko gertakariak ez gogoratzea, izan ere gizarteak horiei lotzen baitie bere esperientzia linguistikoa ere. Nola lortu, hortaz, garai banaketa ez dadin konbentziosko sailkapen hutsa izan? Batetik, alderdi funtzionala eta alderdi kulturala biak kontuan izanik, baina ohartuaz oso kontuz noiz bataz, noiz besteaz, ari garen^{99b}.

Eberenzentzat (1991: 102-104) kanpoko fenomenoaren eragina hizkuntzaren barneko historiarako (hizkuntzaren unibertso eta generoak, hedadura geografikoa, agintari politiko edo eklesiastikoen hizkuntzarekiko legedia, literatura, beste hizkuntz komunitateekiko kontaktuak...) hizkuntzaren bilakabidearen lehen faseetan dira garaile hizkuntzaren parametro nagusiei dagokienez.

Ikusi ditugun sailkapen edo banaketa gehienak hizkuntzaz kanpoko datu eta gertakarietan oinarritzen ziren. Honek "hizkuntzaren historia" deitu ohi den horren oinarri teorikoak miatzera garamatza. Azken mende laurdenean horren aipatua izan den Vårvaro-ren lan klasikoaren (1972-73) titulua bera da aski esanguratsua. Hark aurkeztu eta ondokoek bermatu bezala, iragan mendean sortu zenetik, hizkuntzaren historiak hizkuntzaren bilakabidea berreraiki ohi du, beti ere helburu zehatz barekin: delako gizarte baten izpirituko kolektiboaren azalpena, alegia. Hots, hizkuntz historialariak Erromantizismoan oinarriak dituen teleologia nazionalista batez bete ohi du bere egitekoa. Jokaera nazionalista horren adibideak erraz kausi daitezke dela tradizio frantsesean (*unité > fragmentation > unité*) ereduarekin, dela espainiarrean Penintsulako dialekto erromanikoetarik bat nazio-hizkuntza nola bilakatzen den bihurtzen delarik konta-/kantaia.

(99b) Espainieraz, esaterako, fonologiaren historiarako lehen aipatu 1500eko eten hura ez da markagarri: hots, aldaketa nagusiak lehenago hasi edota geroago amaitzen dira. Morfosintaxian ere XVI eta XVII. mendeetan gertatzen dira aldaketa larrienak preposizio eta juntagailuekin eta, azkenik, badirudi lexikoa ere ez 1500ean baizik eta 1550 aldera izango litzatekeela muga, aurrekoa XV. mendearekin eta ondorkoa XVII.ekoarekin edo are modernoagoarekin doalarik.

Varvaroren aurka Eberenzek beste ikuspegi bat ere plazaratzen du, hots, lurralde zabalago baten azterketa pankronikoa: von Wartburg-en hiztegiak galorromanikoa-rekin edota Corominasek bereekin (katalanarekin eta hispanikoarekin) Penintsularako egin legez edo.^{100b} Alabaina, egileak berak aitortzen du honek guztiak ez duela arazoa beste toki batera eraman baino egiten: zerk justifikatzen ditu, azken finean, Galorromania edo Iberorromania bezalako kontzeptuak?

Idealki hizkuntzaren historiak gizartearen aldaketak eta hark erabili hizkuntz sistemaren edota hizkuntz sistemen aldaketak erkatzen ditu bien artean izan daitezkeen loturak antzemateko. Helburu hori, ordea, gutxitan lortu ohi da, bataren eta bestearen datu eskuragarriak, hasteko, urriak direlako. Honek dakar oso kontuz erabili behar direla ditugun literatur lekukotasunak, batez ere obrarik jasoenenak. Eta hori ez bakarrik lexikoan edo fonologian, baizik eta baita morfosintaxian ere. Literatur obrak ezin dira inoiz ere garai baten hizkuntz lekukotasun bakartzat hartu, bestelako gutxi izanarren. Bestalde, literatur mugimenduen eta hizkuntz sistemaren eboluzioan nolabaiteko isomorfismoak aurkeztea ("La lengua del Siglo de Oro" bezalako deiturekin) oso arriskutsua da eta orain arte ez du inork argudio sendoz frogatu.

Hizkuntzaren bizitza osoa ezin azter eta azal genezakeenez, hautatu beharra izan ohi da. Zenbait tradizioan hizkuntzaz atetik bi gai aipatu ohi dira: politikazko gorabeherak eta literatur hizkuntzazkoak. Hizkuntzalari askok ukatu arren, kanpoko historiak badu eragin eta islarik hizkuntzaren bilakabidean, nahiz eta zenbait gertakari historikoren fetxak ematea aski ez izan hizkuntzaren bilakabidea mugatzeko. Diskurtso metalinguistikoa (gramatikoak, lexikografoak, hizkuntz ideologoak) ere kontuan hartzeko den arren, inor gutxik onartuko du, Marcos Marín-ek (1996) espainierarekin egin gisa, hizkuntzaren erreforma egitasmoak oinarritzat hartuaz banatzea hizkuntzaren historia. Arazo ugari ditu honelako ikuspegi batek: bi aipatzekotan, batetik zenbait proposamen ez dira berriak baizik eta lehenagoko egoeren kodifikazio; beste batzuk, aldiz, ez dira ez garai horretan ez geroago hedatzen. Gainera, Europa osoko analfabeto portzentaia eta bestelako arrazoiek zalantzan jartzen dute araudiaren eragina hizkuntzaren alderdi guztietan.

Bidenabar agertu den barneko eta kanpoko historiaren arteko erlazioaz mintzatu beharra dugu. Erlazio hori inon baino garbiago maileguetan ikus daiteke: nork jar lezake zalantzan euskarak latinetik dituen ugariak bata eta bestea hitzegiten zituzten herrien arteko kontaktuaren erakusle direla, edota are azken mendeotan espainieratikoen portzentaia igoerak baduela hizkuntzaz kanpoko azalpenik? Barneko historiaren helburu nagusia bilakabide garaiak parametro edo ezaugarri nagusietan oinarrituaz berreraikitzea dugu. Honek izan diren aldaketen zernolakoak —orokortu ziren aldiak bereziki— ezagutzea ekarri ohi du, gero delako aldaketok ugarien gertatutako hamarkada edo mendeak zehazteko. Honela jakingo bide genuke hizkuntzaren eboluzioa eritmo berean gertatzen den ala aldaketak

(100) Espainieraz, gehien jota 1650erako hizkuntzaren muinaren bilakabidea burutua izanik, horki ikertzaileari soilik periferia (terminologia, hitz sorkuntza, esapideak, estilistika...) gelditzea.

(100b) Ikus orain Untermann 1999 Corominesen onomastika zaharrari eta etimologia buruzko lanen kritika baterako.

garai zenbaitetan ugaltzen; azken kasu honetan periodizazioa erraztuko litzateke, jakina. Hizkuntza handienei dagokienez, Eberenzek uste du testu idatzien beharrak hizkuntzaren egiturak eurak normalizatzea eta, areago dena, egungo egunetik zenbat eta gertuago hainbat eta hizkuntzaren muineko egituren bilakabidearen baretzea dakarrela, azken honen trukean periferiako (terminologia teknikoa, jergak) aldaketa larriagoak ditugularik. Azalpen hau zuzena balitz, hizkuntzaren muineko ezaugarriari begiratzeko dieten ikertzaileek azken aldietarako garai zabalagoak —eta axalergoko oinarrietan mugatuak— beharko lituzkete proposatu, lehen-dabiziko mendeetarako (sistemaren bilakabidean oinarritutako) garai banaketak baino zabalagoak, nolahi ere.

Euskararen periodizazioaz ezin esan teoria landuegirik dugunik egungo egunean; azken batean, hizkuntzak historiarik duen eta aldatu den (cf. §) ere ukatu izan delarik eta gehienbat historiaurreari dagozkion gaietan aritu izan delarik ikerketa nagusia, urri izaki filologia, ez da harritzeko emaitza. Badira aspaldidanik, halere, zuzenean edo zeharka arazoa ukitzen duten uste eta ustekizunak, “proposamen” argi ez badira ere. Ezagunenetarik, gero literatur historia guztietan islatu zen ñabardura eta aldaketa handiegirik gabe, Ibarren 1935eko zatiketa hirukoitza dugu: 1) Axular, 2) Larramendi, 3) Garaikideak. Seguruenik, baina hau Ibarren interpretazio edo hedadura bat genuke, Axular aurreko garai bat ere suposatu beharko litzateke eta 2. eta 3. atalen artean ez litzateke 1.aren eta bi horien artean litzatekeen eten garbia, izan ere, bere garaian —hots, gehiegitan aipatzen ez diren Arana eta Arriandiagarenean— aurkitzen zuen izurriaren erroak Ibarrek Larramendirengan bilatzen baitzi-tuen.¹⁰¹

Del *Guero* de Axular (1643) y del *Diccionario Trilingüe* del P. Larramendi (1745) arrancaron, uno en pos de otro, y con cien años de intervalo, los dos movimientos literarios de las vertientes septentrional y meridional de nuestro Pirineo. Su influencia es todavía sensible; y lo más característico de las dos literaturas tomadas en conjunto es, aun hoy la contrapuesta orientación que les marcaron sus respectivos iniciadores. En aquellas dos obras puede decirse además que estaban virtualmente contenidos, como el fruto en el germen, los aciertos y equivocaciones básicos de la ulterior producción euskaldun. Por una parte, ninguno de los méritos relevantes de la literatura ultrapirenaica, sin exceptuar el admirable cultivo renacentista de que desde antaño se hace allí objeto a la lengua, es ajeno al *Guero*. Por otra, en el autor del *Diccionario Trilingüe* debe de tener su principio el error capital de que, según se ha visto, adolece nuestro renacimiento cispirenaico.

(101) Kontuan izan bedi Sarasolaren (1984: 31) hurrengo pasartea: “Dentro del campo de los estudios vascos, la lengua y la literatura han formado tradicionalmente una única rama. Las obras escritas en euskera se han considerado, ante todo, como simples materiales para los estudios lingüísticos, de suerte que el estudio literario sobre esas obras ha sido llevado a cabo por los propios lingüistas y euskeráfilos, que realizaban así una labor que, en principio, no les correspondía. Como resultado de ello, la literatura vasca no ha constituido hasta ahora un campo autónomo de estudios, y de ahí también la excesiva importancia que se ha dado a los factores lingüísticos en los estudios literarios”. Arrazoi osoz bere literaturaren historian ere bada antzekorik; alabaina, Komeni litzateke gogoratzea literatura “ederraz” mintzo dela eta ez literatur hizkeraz eta are gutxiago hizkuntzaren historiaz.

Él fue al menos quien sentó las premisas, si bien la deducción de las consecuencias y su desarrollo sistemático hayan sido obra casi exclusiva de las actuales generaciones.

El rector de Sara escribió con el fin didáctico, *objetivo*, de instruir a su público euskaldun en la forma más apropiada. Y con realizar cumplidamente su designio guió los primeros pasos de los discípulos por el mismo sendero de la *objetividad*, que es el camino del éxito. El jesuita guipuzcoano sintió la preocupación de la "honra", del "prestigio ideal" de la lengua ofendida; y persiguió con su Diccionario el fin apologetico de autorizarla o acreditarla en teoría ante los extraños. Y al hacer así del euskera instrumento de tesis y tema de debates acalorados, abrió incautamente la puerta a la prevención teorizante que, andando el tiempo, había de imponerse de tan extraña manera a nuestros espíritus. Convendrá ampliar estas ideas (Ibar 1936: 103-104).¹⁰²

Urteak ere igaroak ziren eta ez da harritzekoa belaunaldi berriago baten literatur bozeramaileak (Sarasola 1976: 105) 1964ean jartzea Ibarren 3. garaiazen amaiera eta berri baten hasiera.

Geroztik ari garen garaian Intxaustiren zabalkunde lana (1990) bide da berariaz aurkezturiko periodizazio saio bakanetarik. Haren ustez bost lirateke euskararen historiaren garai nagusiak:

- 1) Historiaurretik Erromaren erorikoa arte,
- 2) Erdiaroa,
- 3) Aro Modernoa (1545-1789),
- 4) Aro Garaikidea (1789-1936),
- 5) [Azken] Berrogeitamar urte (1937-1987).

Zuazok ere bost garai ezartzen ditu baina ez datoz bat aurrekoekin 1995eko bere lanaren ("An overview of the external history of the Basque language") ondoko buruetan ikusten dugunez:

- 1) "The long prehistory of Basque" (6. or.)
- 2) "The 16th and 17th centuries" (9. or.)
- 3) "The 18th and 19th centuries" (13. or.)
- 4) "1875-1936" (17. or.)
- 5) "The postwar period" (21. or.)

Proposamen berririk egin aurretik komeni da aurrekoen zertzelada nagusiak azaleratzea: guztiek bat egiten dituen ezaugarri argia hizkuntzaren sistemaz landako arrazoietan —literaturan edota literatur hizkuntzan, bederen, hizkuntzaren soziologian edota Euskal Herriaren Historia orokorrean— oinarrituak izatea dugu; horrezaz gain, Ibarrena (eta zordun dioen neurrian Sarasola eta ondokoena) ez da beren-beregi eraikuntza historiko-zientifiko soil bat; aski da bere lehen hitzak gogoratzea: "Ibar, patriota desconocido, a quien atormenta la preocupación del euskera, solicita turno

(102) Eta hala egiten ondoko orrialdeetan; cf. Lakarra 1985 eta ondorengoak eta Sarasola 1986 Ibarren aurka.

en la tribuna pública, para dejar oír su voz" (Ibar 1935: 5);¹⁰³ Inrxaustik (1990: 10), azkenik, berariaz aitortzen du ez filologia baizik eta soziolinguistika izan duela ardatz.

Ez dirudi hizkuntzaren barneko bilakabide historikoari proposamen hauek (Inrxaustiren lehen bietatik at, jakina) egokitzen zaizkionik: azkenengoan, demagun, ez da ikusten nolatan azal litekeen talde berean ezartzea Etxepare eta Maizterren edo Leizarraga eta Elizalderen nahiz *Refranes y Sentencias* eta De la Quadraren testuetan islatzen diren sinkroniak eta bi diferentetan Mendiburu eta Agirre Asteasukoarenak edo Ubillos eta Añibarro. 5. garaiak ere (1937-1987) zeresan ugari eman lezake, nahiz hasierako datari nahiz barneko corpusaren hizkuntz homogeneousunari begiratuaz.

Barneko irizpide horiei eta beste batzuek gogoan izanik, egokiago iruditzen zait honelako zerbait, zirriborro gisa bada ere:¹⁰⁴

- 1) Akitaniera (I-III. mendeak),
- 2) Erdiaroko euskara (IX-XV. mendeak),
- 3) Euskara arkaikoa (1600 arte),
- 4) Euskara zahar eta klasikoa (1600-1745),
- 5) Lehen euskara modernoa (1745-1890),
- 6) Azken euskara modernoa (1891-1968),
- 7) Euskara batua (1968-).

(1) eta (2) hitz eraketako bilakabideak —konposaketa eta eratorpeneko bokal erorketa eta neutralizazioak, kontsonante erorketa eta aldaketak— gertatzen direlako bereizi ohi dira: cf. akit. *Anderexo*, *Cisonbonis* vs erdiaro *anderauren*, *giza*-. (2) eta (3) funtsean garai bera litzateke, (2)-n gehienbat tradizio sekundario hutsa izan arren. (3) eta (4)-ren artean bereizkuntzak egiteko zenbait ezaugarri aipatu ahalko genuke: 1600etik aurrera (salbuespenak salbuespen) ez da aoristorik, bokal sudurkariak ekialdetik landa ia desagertu dira, adizkietako kontrakzioak orduantxe hasten dira agertzen, sintetikoak ugari dira eta mendebalean oraindik *-rean* ablat. eta *-ti* prosekutibo bereizteaz landa, hastapenetan dago txistukari neutralizazioa.

(103) Hara aurkibideko zenbait atal: "Valor del idioma", "vida del idioma", "el valor literario", "interés literario", "el genio vasco está amenzado", "el genio vasco está indefenso", "confirmación en el pasado", "confirmación en el presente", "hacia la solución", "condición de posibilidad", "base de razón y de esperanza", "programa de acción", "cómo imagina Ibar, en esquema, la realización de su pensamiento".

Sarasola ere ez da erabat aseptikoa: "Aranaren ideen arrakastaren ondorioz, triunfalismo harro bat jabetu zen Euskal Herriaz" (51), "euskal idazle guztien [aranatarren] homogeneitatea izugarri zen. Bestalde, euskeraren arloan proposatzen zen lanaren erreialismo faltak eta bitxitasunak, gizon ameslari, desustraitu, arraro eta alde edo moldez frakasatu asko bereganatu zuen" (55), "Hasieran [1936 geroztik] halaberharrez, ezinegon bat besterik ez da jazotzen, aurreko ikuspegiaren ukazio soil bat besterik ez hain zuzen. Zenbait urtez itxadon behar da ezinegon hau teorian eta praktikan, politikan nahiz kulturaren edo literaturan, desarroila dadin eta elementu positiboz gauza dadin. Prozesu hau euskaldungo osorari dagokio eta haren barnean euskal literaturari, zein prozesu jeneralaren espilu bat baita" (81). Aipuak 1971ko euskal ediziotik emanak dira.

(104) 'Aitzineuskara zahar eta berria', 'euskarora,' 'euskara batu zahar eta berria' eta beste berbaren bat ere definitu beharko litzateke zehaztasun osoagora iritsi nahi izanez gero.

(4) eta (5) nahiz ondoko garaiak bereizteko funtsean literatur hizkuntzaren bilakabideari lotu natzaio: lexiko zainduagoa, eratorpenaren ugalketa, maila jasoagoa eta sintaxi periodo zabalagoak ditugu hegoaldean. 1891 jarri dut eta ez 1876 edo 1903 (6)-ren hasieratzat: aski izan bedi Foruen galerak ez dakarrela Larramendiren eraginarean hondamena, justu alderantzizkoa baizik (cf. Pagola 1984); 1884an hasten den *Eskualduna* eta 1891an agertzen den *Euskal Izkindea* (cf. Laka 1986-87) esanguratsua goegaitzen zaizkit hizkuntzaren beraren historiarako. Hegoaldean bertan ere ez zait iruditzen 1937koa eten nabarmena denik hizkuntzaren egiturari, are idatzizkoaren zertzelada nagusienetan ere; 1968 baino lehen ere kausi liteke, noski, gero irabazle atera den hizkeraren zantzurik, baina Arantzazuko bilerak ematen dion onspena esanguratsu gertatu zen ondoko emaitzetarako (cf. Sarasola 1984, Zuazo 1988).

Halere, har beza irakurleak aurreko guztia etorkizuneko hainbat lan beharrezkoen iragarpen eta akuilu bezala.

8. Azken Peredika euskal filologia eta hizkuntzalaritza historikoaz

Linguistika historikoak euskarari eta euskarako linguistika historikoari, zeinek zeini, nola eta zenbat dakarkion hemen eta orain ebaztea luze jo lezakeen egiteko arriskutsua begitantzen zait. Nekoso eta arriskutsu aurrean franko eta begi zoliagorik beharko litzatekeelako, ez ordea egiteko alperrekoa delako inolaz ere. Bi gaion arteko lotura ezinutzizko eta emankor dela edo izan daitekeela bide dateke, hain zuzen ere, nire oraingo predikuaren gune.

Ezer baino lehen, has gaitezen hizkuntz kontuetan arituxe zein sartu berri den edozeinentzat Pernandoren egiak izan daitezkeenak gogoratuaz. Hizkuntz gaitasuna naturazko, gizaizaerari zor zaion ezaugarrietarik, delarik ere, ezin ukatuzkoa da gaitasun horren —ez soilik ariketaren— nolakoa aldakorra dela; hots, hizkuntzak berezko du aldakortasuna, nahi eta nahiezko, ez zilegi edo debekaturiko, edergailu edo ustelketa iturri hizkuntzaz arduratu den anitzek mendeetan uste zuenaren kontra. Joan den mendea “historiaren mendea” edo “historizista” gertatu zela esatea usuko eta are topiko bilakatu bada ere aspaldi, ezin uka esankizun horrek oinarri sendorik duela. Ez, noski, hizkuntzalaritzari dagokionez soilik: hor dira biologia, geologia edo ekonomia historikoaz egindako azterketa eta proposamen ugari, hizkuntzalaritza historikoaren baitakoan gidari edo aitzindaritzat ere jo ditzakegunak; ez naiz hemen arituko hizkuntzalaritzatik geroago bestelako hartzekodunek, hizkuntzalarien baimen garbiegirik gabe, mailegatutako era askotariko anitzez: Levi-Strauss eta beste hainbat antropologiariren edota literatur kritikoren lanez, demagun.

Esango nuke euskaltzaleen artean (euskalariez, kronologiari zor legez, geroxeago arituko naiz) hizkuntzaren aldakortasuna, edozein hizkuntzarena, euskara barne, berandu landutako ideia dela; oraindik orain ere inoiz badirudi kontrakoa uste duenik badela, edota, behintzat, ideia osotoro egosteko gogo handiegirik ez duenik kausi daitekeela (Azkue bera, esateko):¹⁰⁵ adibidez, zenbaitek euskara aldatu dela onartu-

(105) Ikus Lakarra 1986 eta han aipatu bibliografia B-ri euskalkien artean emandako tokiak sortutako ondorio eta eztabaidez.

ko dizu baina gero, honako edo harako euskalkiaz ari zarelarik (gehienetan honako edo harako hori berbera agitzen delarik), balirudike euskalki hori ezinaldatuzko, betidaniko eta betiereko dugula, hitzarmen huts ez eze hizkuntza aldakorraren gaitetiko ere. Euskaltzaindiaren gramatika ere ez dirudi denborari axola handiegirik eman zaionik, XVI. mendetik XX.aren akabura ezer jazo ez balitz bezala edo (cf. Letamendia 1985). Urrutiei ez joatearren aski bedi Mitxelenak aipatu nominalismo erakusgarri ezaguna. Hots, “zein da zaharrago, gaztelera ala euskara?”. “Euskara, noski” ihardetsiko bide luke ia edozeinek, are filologiako ikasle zenbaitek ere; aitzitik ezaguna da, bi hizkuntzaren zahartasun absolutuak ez duela esangurarik, eta itsasoari uharkak egiten bailitzan ari dela horretan saiatzen dena. Besterik da, noski, honako edo harako hizkuntza halako edo bestelako lurraldean lehenagoko edo lehenago lekukoturikoa den; hori bai, erantzun daiteke edo erantzuten saiatu bederen, (hizkuntzen) izenez landako bestelako oinarriak baitugu.

Ideiak, eta ideioi darraizkien hizkuntz historiarekiko jaidura eta joerak Euskal Herrirako bidean berantatzea ez da harritzeko ez ulergaitz, sail osoarekikoak baitziren berant; dakigunez, hizkuntzalaritza —hor zehar ofizikoek ulertu ohi duten gisan, bederen— ez da zaharregi Euskal Herrian (zahar-sarituren bat tartean izan arren), eta orain bereon ere ez dakit erbiak eta katuak beti zein bere gisan saltzen diren merkatuan. Baina, heldu, heldu dela eta hemen dagokigunean eragin larrikerik ere izan duela ukatzea ezinezko genuke. Izan ere, hizkuntzalaritza historikoa da, batez ere, guganaino iritsi lehena. Ez da harritzeko iritsi zen mendean iritsirik eta orduko Euskal Herria, euskaldunen eta beren hizkuntzaren sailkapena ingurukoena (eta urrutiagokoena) ez bezala egiteke eta eginkizun istilutsu bihurtua baitzen.

Horrek euskal linguistika historikoari ekar diezaiokeena ekarri zion, jakina, normaltasuna; hots, beste eta bestelako hizkuntzetan ikusitako eta aztertutako fenomeno eta bilakabideak euskararen ere bazirela markatu zen eta apartekotzat jo ohi ziren askori ahaide eta kideak agertu zitzaizkien. Bestalde, euskarari dagokionez beste askoren kasuan baino etorkiei kasu haboro egiteak, eta etorki horien iluntasunak euskara ezagun eta ia modako ere bilakatu zuen European Humboldt ez geroz. Bada ikertzaile atzeritar frango XIX. mendean eta XX.ean ere eta gehientsuenetan euskararen iraganaz eta historiaren dira axola, gehienbat (cf. Gómez 1997a).

Historiaz baino historiaurreaz gehiago, zehatz mintzatuko bagara; hots, ez testuek erakusten duten eboluzio eta egoeraz baina lehenagoko bilakabide eta are etorkiez. Euskarak beste hizkuntza edo hizkuntz familiekin (iberikoarekin, kamitikoarekin, kaukasikoekin...) izan zitzakeen harremanez aritu dira Schuchardt, Uhlenbeck, Lafon, Tovar eta beste. Egun ez dirudi emaitzak duela berrogei edo berrogeita hamar urte zenbaitek aldarrika zitzakeenak direnik (cf. Mitxelena 1950, 1964b eta Trask 1997); halere, euskara honako edo harako hizkuntzarekin lotzea baino garrantzitsuago dena lortu da, hots, gainerako eremuetako irizpiderik hertsienekin (cf. Hamp 1998) konparaketarako gaiturik dugu euskara.¹⁰⁶ Izan ere, Gavel,

(106) Gaiturik genuen, bederen, oraintsu arte. Ikus Lakarra 1997b-ko zenbait gogoeta makrokonparaketaz eta haren filologiako arriskuez.

Martinet eta beste zenbaiten lanak baliatuz, zuzenduz eta zabalduz (ikus Lakarra 1996b, 1997b), euskal fonologia historikoaren ikuspegi bikaina eman zigun Mitxelenak bere 50-60etako lanetan, *Fonética histórica vasca* dugularik guztien bilduma eta gailur. Horrek berreraiketarako bidea ematen digu eta aitzineuskararen alderdi honen ideia aski zehatza dagoeneko eskuratu dugula esan dezakegu.

Morfologia historikoan ez gara maila horretara iritsi (cf. Gorrochategui & Lakarra 1996), nahiz eta ez den ukatzeko XVI. mendeko aditz sistemaz Lafonek egindako liburuak suposatu zuen aurrerapena eta Mitxelenak berak eta Irigoienek egindako hainbat ekarpen; deklinabideko kasu zenbaiten historia ere ikertu izan da, sistema osoarena ikertzeke badugu ere, eta zer edo zer egin da izenordainez (ik. Sarasola 1980b, Rebuschi 1995). Gehiena da, bada, egiteke duguna; sintaxi historikoaz hobe ez hitzegin, oraintsu arte balia zitezkeen datuak eta horiek miatzeko hurbilketak ere ez baitziren eskura. Lexikoaren historian inoiz ez bezalako aurrerapenak egin dira azken urteotan: egile eta garai zenbaiten thesaurusak osatu dira, hiztegegile nagusien (Azkue, Larramendi) irizpide eta ekoizpenak aztertzen hasiak ere bagara eta, azkenik, *Orotariko euskal hiztegia*-n dukegu aurrerantzean hiztegi historiko batetik inoiz hurbilen izan den lanabesa. (Ik. Sarasola 1997a eta 1997b).

Linguistika historikoaren egoeraz galdetzeak ia zuzen zuzenean haren mirabeetarik baten egoeraz galdetzera garamatza: filologiarenaz, alegia. Egia da (ik. § 2.1.) filologia zentzu hertsian, hots, testuen argitaratze eta ikerketari dagokionean, ez dela nahi genukeen bezain aitzinatua, baina zerbait edo zerbait baino gehiago egin da azken hamarkadetan, batez ere azkenotan ikusi denez (§ 4). Mitxelenak inongo eraginik izan badu, datuekiko menpekotasunaren aitorrean utzi du. Menpekotasun hau bi eratakoa dugu: batetik, haiek —beren aberastasun eta sakontasunak— zilegiztatzeten eta oinarrizten dute gure ibilbidea hizkuntzaren historian barrena; bestetik, teoria orokorrak eta azaltzaileak beharrezko ez eze ezinbesteko izaki linguistika historikoan, egiten dituzten aurrean ezin joan daitezke benetan ditugun emaitzen aurka. Honi loturik eta Mitxelenak berak usu aldarrikatu legez, euskarari iritsi zitzaion normaltasunak halabeharrez dakar, demagun, neolinguistek haizatu zituzten irizpideak (testuen kronologiarena, muturretako eremuen batasunarena, galtzear diren formena...) ez direla soilik haiek aztertu zituzten hizkuntzentzat (erromantzeak batez ere) baizik eta guztientzat, euskara barne.

Kanpotarren eta haien bertoko ikasleen ariketak, gorago aipatu ditugun aitzinamenduez landa, bidenabarreko bestelako abantailarik ere izan bide zuen hasiera hasieratik eta zalantzarik gabe horrela gertatzen da azken hamarkadotan; haiengandik hizkuntzazko edo hizkuntz teoriarekiko bestelakorik ere ikasi ahal dute euskalariek. Schuchardten irakurketak nola zeraman Meilletenera eta are orduan punta-puntako zen Saussurerengana ikusteko eskuzta bedi soil soilik *Morfología vasca*; Uhlenbeck edo Martinetenak egilea bestelakotara ere bazeramala ikusteko ireki bedi nonahi *Fonética histórica vasca*.

Euskararen ikerketak linguistika historikoari zer eman dion edota zer eman die-zaiokeen genuke txanponaren bigarren alderdia. Ez gehiegi, egia esan. Edota, baidakorrangoentzat, ez eman dezakeen guztia. Ezer baino lehen, ez da jende gehiegi ikasketotan artean aritu dena eta inoiz baino gutxiago zela, modatan ez balitz beza-

la. Hala ere, ez da ikertzaile eskasia soilik euskararekiko ikerketetarik etekina emaroago ez ateratzeko zio bakarra; horrekin batean eta agian hori baino lehen ere, teoria falta, teorizaletasun urria zen horretara ginderamatzana. Erabat oker izatea baino gogokoago ezer gutxi nukeen arren, *Lenguas y Protolenguas* (eta egile beraren besteren bat) da orain bereon burura datorkidan euskaldunen batek linguistika historikoaren teoriak egindakoen artean aurkez daitekeen ia guztia. Zer da, izan ere, fonologia, morfologia edo sintaxi diakronikoaren barnean euskaldunei (are euskalari-iei) zor zaiena? Eta berriz ere teorizaletasun ezak dakar beste ezerk baino gehiago ondorio hau. Popper edo Lakatos aipatzeke ere aitortuko bide zait ikersail baten aitzinamendua bertan —mokoka zein baketsuago— diharduten teorien kalitateak eta ez ustezko ezagutzen bildumak bermatzen duela; indukzioa ezagutza bidetzat aspaldi agertu zen ahul eta agor eta ez dirudi Euskal Herrian bestetan eman ez duenik oparituko digunik.

Galdera bera harroxko ere begitantzen zait; alegia, euskalariok zer eman diezaiokegu linguistika historikoari? Baina hartu beharrik ote duke, edota, gordinago, hartzera gogotzeko gai izango ote gara? Nago ez ote den hobe beste honetara aurkeztu kontua: linguistika historikoak jorrazten dituen edo jorrazteko dituen alorretarik zeinetan izan daiteke, neurriren batean, esanguratsu euskararen lekukotasuna? Konpli da gogoratzea ez dakigula berdin ez modu berean gramatikaren alor guztiez; inola ere askozaz gehiago fonologiak morfologiak baino eta honetaz sintaxiak baino. Eta hori nahiz sinkroniaz nahiz diakroniaz ari garelarik. Ezer gutxi pareka dakiok "Sobre las antiguas consonantes" edota, bereziki, *Fonética histórica vasca*-ri (1977a [1. arg. 1961]) morfologia historikoan eta ezer ez sintaxi diakronikoan. Ez da zer pentsatu, ordea, euskararen azterketa historikoa ikertzailei ahuntzaren gauerdiko ezularen pareko gertatu behar zaiela. Hizkuntzaren ezaugarri zenbaiten sortze, garapen eta bilakabideak izan du eta baduke, zalanzarik gabe, interesik Euskal Herritik landa ere: azentu eta tonuaren, hasperenketaren, bokal sudurkarien, "harmonia bokalikoaren" edo txistukari- en bilakabideak fonologian; hizkuntzaren atzizkiberatasuna, eransletasuna, "deklinabide" berezia, aditz sistema oparoa... morfologian; ergatibotasuna, hitz ordena, anaforen sistema... sintaxian, maileguen egokitze moduak eta kopuruak, lexikoa berri- tzeke moduen eboluzioa hiztegian.... ez da axolazko soilik XX. mendearen bukaerako euskara aztertu nahi duenarentzat.

Ez dira gehiegi inguruotan antzeko egitura duten hizkuntzak eta, ari garen gaian oso kontuan hartzeko dena, gutxi dira haratago egitura bertsoen artean euskararen lekukotasuna ere erdiesten dutenak; alde honetatik nolabaiteko eredu edo erkagai izan daiteke lehendabiziko lekukotasunak oso berandu, zenbait joan den mendean edota are honetan bertan (urrutiago joan gabe hizkuntza uraliko eta kankasiko anitzentzat), izan dituztenentzat. Dialekto zatikatzearen zenbatekoa eta nolakoa, faktore historikoekin izan dezakeen lotura, aitzineuskararen data eta kokagunea ere izan daitezke bertoko eta kanpoko hizkuntz historialarientzako topagune: guk haiek bes- tetarako prestatu hurbilketak erabili beharko ditugu nahitanahiez; zenbaitentzat interesgarri gerta bide daiteke, alderantziz, euskal datuekin egin litekeen hurbilketa horien egokitzapena. Hala biz.

9. Bibliografia

- Agud, A. et alii (arg.), 1996, *Las lenguas de corpus y sus problemas lingüísticos*. Salamanca.
- Ahlquist, A., (arg.), 1987, *Les premières grammaires des vernaculaires européens* (= HEL 9/1), Paris.
- Akesolo, L., 1989, *Idazlan guztiak*. 2 lib. Zornotza,
- _____, et alii, 1976-89, *Diccionario Retana de Autoridades*. 9 lib., Bilbo.
- Alberdi, J., 1986a, "Euskarazko tratamenduen ikuspegia: I. Historia apur bat", *ASJU* 20: 1, 149-202.
- _____, 1986b, "Alokutibotasuna eta tratamenduak euskaraz: II. Markinaldeko kasua", *ASJU* 20: 2, 419-486.
- _____, 1995, "The development of the Basque system of terms of adress and the allocutive conjugation" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 275-293.
- _____, 1996, *Euskararen tratamenduak: erabilera*. Iker 9, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Aldai, 1998, "Trasken *History of Basque*-ren iruzkina". Eskuizkribua.
- Alinei, M., 1992, "The problem of dating in historical linguistics", *Folia Linguistica Historica* 12: 1-2, 107-125.
- _____, 1996, *Origini delle lingue d'Europa*. Il Mulino, Bologna.
- Alonso, A., Castro, L., Gutiérrez, B. & Pascual, J. A. (arg.), 1996, *Actas del I. Congreso Internacional de historia de la lengua española (Salamanca, 22-27 de noviembre de 1993)*. Arco / Libros S.A., Madril.
- Altuna, F., 1995a, "Acto contriticoa eriotzaco orduraco: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778)", *ASJU* 29: 1, 83-132.
- _____, 1995b, "Loiolako dotrina (xviii. mendea)", *ASJU* 29: 2/3, 611-650.
- _____, 1999, *Agirre Asteasukoa. Erakusaldien antologia*. EEE, Donostia.
- _____, prestatzen-a, *Gipuzkera zaharra: testu bilduma eta azterketa*.
- _____, prestatzen-b, "Bizkaiera eta gipuzkera zaharreko testu miscelanea".
- _____ & P. Miranda, 1995, "Irungo Udaleko zazpi agiri euskaraz (1721)", *ASJU* 29: 2/3, 527-544.
- Altuna, P., 1967, "Larramendiren iztegi berria", *Euskera* 12, 139-300.
- _____, 1979a, *Versificación de Dechepare. Métrica y pronunciación*. Bilbo.
- _____, 1979b, *Etxeparearen hiztegia. Lexicón Dechepariano*. Bilbo.
- _____, 1979c, "Oihenarten metrika", *FLV* 11, 269-285.
- _____, 1979d, "Más sobre la métrica de Oihenart", *Mundaiz*.
- _____, 1980, (arg.), *Bernard Etxepare. Linguae Vasconum Primitiae*, Bilbo.
- _____, 1981a, (arg.), *Joanes Etxeberri. Manual Devotionezcoa (1 zatia)*, Bilbo.
- _____, 1981b, "Ziburuko Etxeberriren mintzaira", *Mundaiz* 19, 75-80.
- _____, 1982, (arg.), *Mendibururen idazlan argitaragabeak*, 2 lib., Bilbo.
- _____, 1983, "La verdadera biblioteca de Larramendi", *Muga* 28. 66-81.
- _____, 1985, "Azpitarteren hiztegi argitaragabea Loiolan", *Symbolae* II, 1097-1110.
- _____, 1986, (arg.), *Jean Pierre Duvoisin. Laborantzako liburua*. EEE, Donostia.
- _____, 1987a, (arg.), *Fray Bartolome-ren Euscal Errijetaco Olgueeta ta Dantzeen Neurizco Gatz-Ozpinduba (1816)*, Bilbo.
- _____, 1987b, (arg.), *Ivan de Tartas. Onsa Hilceco Bidia*, Bilbo.
- _____, 1987c, "Axularren eta Sarako Etxeberriren hizkera", *Euskara Biltzarra (II Mundu Biltzarra)*.
- _____, 1987d, «Duvoisinen eskuizkribu argitaragabe bat», *FLV* 49, 65-95.
- _____, 1990, (arg.), *Ioannes de Haraneder. Jesu Christoren Evangelio Saindua*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1992a, «Aita Larramendiren bizitza», in Lakarra (arg.), 3-26.
- _____, 1992b, «Larramendi euskaldun berritua», in Lakarra (arg.), 39-48.

- _____, 1992c, (arg.), "Cortesia", *ASJU* 26: 1, 119-143.
- _____, 1996, (arg.), *Ivan de Tartas. Anima penitentaren occupatione devotaq*, Bilbo.
- ___ & J. A. Lakarra (arg.), 1990, *Manuel Larramendi. Euskal testuak*, Andoaingo Udala, Donostia.
- _____, et alii, (arg.), 1994, *Jean Martin Hiribarren. Eskaldunak (I)*, EEE, Donostia.
- Altzibar, X., 1982, "Bizenta Antonia Mogelen biziaz eta lanaz zenbait argibide", *Euskera* 27/2, 457-494.
- _____, 1985a, "Euskara Adiskideen Batzarrean", *Symbolae* II, 1119-35.
- _____, 1985b, "Renteria, Uriarte y el euskera de Plentzia", *Plentzia. Azterlanak / Estudios* I, 55-119.
- _____, 1986, "Euskaldunen hizkuntza eta nazioa", *Euskera* 31: 1, 17-45.
- _____, 1990a, "*Maiatzeko loreen egunetarako berba-aldia*k: jatorrizko eskuizkribua eta 1885eko edizioa", *ASJU* 24.1, 93-109.
- _____, 1990b, "Peru Abarca-ren kopiak eta lehen edizioa", *ASJU* 24.3, 871-887.
- _____, 1991a, "Kardaberazzen bizkaierazko dotrina: 1783ko edizioa" in *Memoriae*, 259-276.
- _____, 1991b, "J. A. Mogelen hasierako idazkera: hiru platika eta 1783ko dotrina", *ASJU* 25.2, 623-649.
- _____, 1992a, *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo.
- _____, 1992b, «Larramendi eta literatur-gipuzkera», in Lakarra (arg.), 325-360.
- _____, 1995, *Juan Antonio Moguel. Ipuinak*. Bilbo.
- Alvar, C., 1997, "Manuscritos y tradición textual. Desde los orígenes hasta c. 1350", *RFE* LXXVII, 33-68.
- Amorrortu, E., 1995, "The Basque of Elko", *ASJU* 29. 2/3, 407-454.
- Apecechea, J., & F. Ondarra, (arg.), 1994, *Joakin Lizarraga. Jesukristo, Maria eta santuen bizitzak*. Nafarroako Gobernua, Iruña.
- Arejita, A., 1983, "Canción Vizcayna. Domingo Egikori gorazarre kantua (XVII. mendea)", *Euskeraren Iker-Atalak* 2, 137-199.
- _____, 1998, "Domingo Heguiari Kantua Textoa eta lexikoa", *litterae Vasconicae* 4, 7-51.
- _____, 1991, "XVII. mendeko Bizkaiaiko amodio kantu ezezagun bat. *Enajduric*" *Litterae Vasconicae* 5, 9-20.
- ___ & Alberdi, M., 1985, "Amiletaren dotrinea (XVII. mendea)", *Euskeraren Iker Atalak* 3, 7-68.
- Ariza, M., Salvador, A. & Viudas, A., (arg.), 1988, *Actas del I. Congreso Internacional de historia de la lengua española (Cáceres, 30 de marzo-4 de abril de 1987)*. Arco / Libros S.A., Madril.
- Arriolabengoa, J., 1996, "Kantu epiko berri bat". Prentsan *ASJU* 30: lean.
- Arzamendi, J., 1985, *Términos vascos en documentos medievales de los siglos XI-XVI*, Bilbo.
- Azkarate, M., 1990, *Hitz elkartuak euskaraz*. Donostia, Mundaiz.
- _____, 1991, "Basque lexicography" in F. J. Hansmann et alii (arg.), *Dictionaries*, de Gruyter, Belin-New York, III, 2371-2375.
- _____, 1992, «Larramendiren hitz-eraketa», in Lakarra (arg.), 207-219.
- _____, 1993, «Oihenarten lexiko-sorkuntza», *Euskera*.
- Azkue, R. M^a, 1905-6, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo, [2. arg. eraskinarekin 1969], LGEV.
- _____, 1923-25, *Morfología vasca* I-III, Bilbo; 2. arg. 1969, LGEV.
- _____, 1935, "Evolución de la lengua vasca", *Euskera*, 57-120.
- Bakker, P., 1991, "Un pidgin vasco y amerindio utilizado por europeos y nativos americanos en Norteamérica, h. 1540-1640", in Bakker et alii 1991, 439-467.
- _____, G. Bilbao, N. G. H. Deen & J. I. Hualde, 1991, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, *ASJU*-ren Gehigarriak, 23, Donostia 1991 (= *ASJU* 25: 2, 315-467).

- Baldi, Ph., 1990, (arg.), *Linguistic change and reconstruction methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- Baldinger, K., 1988, "Esplendor y miseria de la filología" in Ariza et alii (arg.), 19-44.
- Bernabé, A., 1984, "Lingüística histórica y filología: un diálogo necesario", *REL* 14, 291-299.
- Bertoldi, V., 1931, "Problèmes de substrat. Essai de méthodologie dans le domaine de la toponymie et du vocabulaire", *BSL* 32, 93-183.
- _____, 1937, "Contatti e conflitti di lingue nell'antico Mediterraneo" in *Festschrift Karl Jarberg*, Max Niemeyer, Halle, 137-69.
- Bidart, P., 1991, "La Revolution française et la question linguistique" in Orpustan (arg.), 145-170.
- Bilbao, G., 1991, «Larramendiren garaikide bat: zenbait xehetasun Joanes Etxeberri Sarakoz», *ASJU* 25: 3, 751-768. Berrarg. in Lakarra (arg.), 177-192.
- _____, 1992, «Pouvreuren hiztegi laukoitza», *ASJU* 26: 2, 341-389.
- _____, 1996, "Edipa pastoral", *ASJU*-n inprimatzen.
- _____, 1997-98, "De la Quadraren idazlanak (1784): I. *Doctrina*; II. *Exercicioa*". *ASJU*-n inprimatzen.
- Bile, M., Brixhe, C. & Hodot, R., 1984, "Les dialectes grecs, ces inconnus", *BSL* 79: 1, 155-203.
- Blecua, A., 1983, *Manual de crítica textual*, Madrid, Castalia.
- _____, 1991, "Los textos medievales castellanos y sus ediciones", *RPb* 44: 1, 73-88.
- Brunot, F., 1906, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*. Berrarg. A. Colin, Paris, 1967.
- Cable, T., 1990, "Philology: Analysis of written records" in Polomé (arg.), 97-106.
- Camino, I., 1989, "Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz", *ASJU* 23: 3, 801-7.
- _____, 1991, "Aezkoako testuak: I. Ariako dotrina" in *Memoriae Mitxelena*, 427-457.
- _____, 1992a, (arg.), *Pablo Fermin Irigarai "Larreko"*. *Lekukotasuna*. EEE, Donostia.
- _____, 1992b, (arg.), *Pablo Fermin Irigarai "Larreko"*. *Nafarroatik*. EEE, Donostia.
- _____, 1994a, "Abiaburu bat aezkeraren azterketarako" in Gómez & Lakarra (arg.), 59-160.
- _____, 1994b, (arg.), *Jean Hiriarri Urruty. Gontzetarik jalgiaziak*. EEE, Donostia.
- _____, 1994c, "Erxenike eta Aezkoako lekukotasun dialektologikoa", *Euskera* 39, 417-434.
- _____, 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*. Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- _____, 1998 (arg.), *Nafarroako euskal dialektologiako jardunaldietako agiria (Iruñea, 1997ko azaroa, 24-28)*, UEU, Bilbo.
- ___ & Gómez, R., 1992, "Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak (I)", *ASJU* 26: 2, 453-582.
- ___ & Lakarra, J. A., 1993, "Beriain osatuz", *ASJU* 27: 3, 1029-1048.
- Campbell, L., 1990a, "The Mayan languages and linguistic change". In Baldi (arg.), 115-30.
- _____, 1990b, "The philological documentation of changes in Mayan languages" in Fisiak (arg.), 87-105.
- _____, 1998, *American Indian languages*. Oxford Univ. Press, New York-Oxford.
- Canger, U., 1990, "Philology in America: Nahuatl" in Fisiak (arg.), 107-118.
- Cano Aguilar, R., 1988, *El español a través de los tiempos*, Madrid, Arco / Libros.
- _____, 1991, *Análisis filológico de textos*, Madrid, Taurus.
- Chaker, S., 1978-79, "Données générales sur le libyque", in id 1984a, 247-263.
- _____, 1983, "Onomastique berbère ancienne", in id 1984a, 264-282.
- _____, 1984a, *Textes en linguistique berbère*. CNRS, Paris.
- _____, 1984b, "Les emprunts arabes dans quelques dialectes berbères (kabyle, chleuh, touareg)" in id 1984a, 216-230.
- Chambon, J.-P., 1990, "Problèmes d'édition, d'interprétation et d'exploitation linguistique d'un texte dialectal: notes sur un fragment de comédie en patois d'Ambert du XVIIIe siècle", *Revue de Linguistique Romane* 54, 142-177.

- Charritton, P., 1985, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*. CNRS, Paris.
- _____, 1989, "Iparraldeko bertsolari eta olerkariak XIX. mendean" in *ZZEE, XIX. mendeko olerki-bertsogintza*. Labayru Ikastegia, Bilbo.
- _____ & J. Casenave, 1995, "Les lettres du dr. Jean Etchepare à Georges Lacombe (2/6/1905-4/3/1932)", *BMBB* 140, 49-100.
- Christie, W. M., 1976, (arg.), *Current progress in historical linguistics*: North-Holland Publishing Company, Amsterdam, etab.
- Coleman, J., 1995, "The chronology of French and Latin loan words in English", *TPbS* 93: 95-124.
- Colón, G., & A.-J. Soberanas, 1985, *Panorama de la lexicografía catalana*, Barcelona.
- Conca, M. & Guia, J., 1996, *Els primers reculls de proverbis catalans*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Coromines, J., 1954, "Sobre un clásico de la etimología (Ernout-Meillet)". *Orain* 1972a-n, I: 391-410.
- _____, 1960, "La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas moyen âge", *IV Congrès International de Sciences Onomastiques*, München: 105-144.
- _____, 1972a, *Tópica Hespérica. Estudio sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*, Madril, Gredos, 2 lib.
- _____, 1972b, "Breves notas vascorrománicas a propósito de la Fonética de Michelena" in 1972a-n, II: 293-311.
- _____, 1976a, *Entre dos llengüatges*, Barcelona, Biblioteca de la cultura catalana.
- _____, 1976b, "Una inscripció en basc ribagorçà del segle I, amb dos ideogrames" in 1976a, 132-152.
- _____ & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, 1980-91, Gredos.
- Crowley, T., 1992, *An introduction to historical linguistics*. 2th ed. Oxford U.P., Oxford, etab.
- Duhoux, Y., 1998, "Pre-Hellenic language(s) of Crete", *JIES* 26: 1/2, 1-39.
- Drinka, B., 1990, "The chronology of phonological change" in Polomé (arg.), 107-136.
- Eberenz, R., 1991, "Castellano antiguo y español moderno. Reflexiones sobre la periodización en la historia de la lengua", *RFE* 31, 79-106.
- Echenique, Mª T., 1983, *Historia lingüística vasco-románica*. 2. arg., Paraninfo, Madrid 1987.
- _____, 1997, *Estudios lingüísticos vasco-románicos*. Istmo: Madrid.
- Elordui, A., 1994, "Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak" in Gomez & Lakarra (arg.), 433-463.
- Etxaide, J., 1984, "-(e)za aditzerroa datiboko aditz-jokoetan autoreetan zehar", *Euskera*, 601-730.
- Falhauber, Ch. B., 1991, "Textual criticism in the 21st Century", *Rpb* 44: 1, 123-48.
- Fisiak, J., 1990, (arg.), *Historical Linguistic and Philology*. Mouton de Gruyter, Berlin-NY.
- Floristán, A., 1993, "Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos", *FLV* 63, 177-219.
- Gavel, H., 1920, *Phonétique Basque* (= *RIEV* 12).
- Gomez, R., 1989, "Bonaparteren garaiko hizkuntz eztabidak", *ASJU* 23: 2, 355-392.
- _____, 1990a, "Euskal testu ahantzi bat frantses komedia batean", *ASJU* 24: 1, 301-305.
- _____, 1990b, (arg.), *Jean Baptiste Archu. La Fontaineren alegia berbeziak*. EEE, Donostia.
- _____, 1991a, "Erronkariko dotrina", in *Memoriae*, I, 375-426.
- _____, 1991b, «Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia», *ASJU* 25/3. 783-796. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992b, 193-205.
- _____, 1995, "Humboldtetz". *Eusko Ikaskuntzaren Oñatiko Kongresua*.

- & Lakarra, J. A., (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- , 1997a, "Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoera", ASJU-ko ale honetan.
- , 1997b, "Euskalaritzaren historiaren ikerketa norabideak: zenbait proposamendu", ASJU-ko ale honetan.
- & 1994, *Dialektologia Kongresua. Donostia 1991-IX-2/6*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- & F. Plank, 1995, "Darrigolen ideia linguistikoez". Gasteizen izandako Tipologia Kongresuan aurkeztutako lan argitaragabea.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo, EHU.
- , 1985a, "Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo", ASJU 19: 2, 571-594.
- , 1985b, "Lengua aquitana y lengua gala en la Aquitania etnográfica", *Symbolae*, 613-628.
- , 1986, "Sobre *Lengua e Historia*: comentarios de lingüística diacrónica, vasca y paleohispánica", ASJU 20: 2, 507-532.
- , 1987a, "Andrés de Poza y el euskera", ASJU 21: 3, 661-681.
- , 1987b, "Vasco-céltica", ASJU 21: 3, 951-959.
- , 1987c, "Situación lingüística de Navarra y alrededores en la antigüedad a partir de fuentes epigráficas", *1. Congreso General de Historia de Navarra* Iruña, II, 435-445.
- , 1993, "La onomástica aquitana y su relación con la ibérica", in J. Untermann & F. Villar (arg.), *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*, Salamanca 1993, Ed. Universidad de Salamanca, 609-634.
- , 1995, "The Basque language and its neighbors in Antiquity" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 31-64.
- & Lakarra, J. A., 1996, "Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco", in F. Villar & J. D'Encarnação (arg.), *La hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 13-15 de octubre de 1994)*, Univ. de Salamanca & Univ. de Coimbra, 101-145.
- Granja Pascual, J. J., 1985, "La *Gramática* de Arturo Campión y Luis Luciano Bonaparte", *Euskera* 30: 1, 31-49.
- , 1986, "Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX", ASJU 20: 1, 217-235.
- , 1987, "La crítica etimológica de Julio Cejador", ASJU 21: 2, 629-644.
- Guiter, H., 1989, "Elementos de cronología fonética del vascuence", ASJU 23: 3, 797-800.
- Gutiérrez Cuadrado, J. & J. A. Pascual, 1991, "Observacions des del sentit comú a algunes idees usuals sobre la història de la llengua" in S. Martí & F. Feliu (arg.), *Problemes i mètodes de la Història de la llengua*, Estudi General de Girona, 129-167.
- & — 1995, "De cómo el castellano se convirtió en español" in A. García Simón (arg.), *Historia de una cultura. La singularidad de Castilla*, Junta de Castilla y León, 319-368.
- Haas, M., 1969, *The prehistory of languages*. Mouton: The Hague.
- Hamp, E. P., 1998, "Some draft principles for classification" in J. C. Salmons & B. D. Joseph, (arg.), *Nostratic. Sifting the evidence*. John Benjamins: Amsterdam, etab., 13-15.
- Harris, A. C., 1990, "Kartvelian contacts with Indo-European" in Markey, T. L. & J. A. C. Greppin (arg.), *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor. Karoma publ., 67-100.
- Hidalgo, B., 1995, "Ohar estatistiko garrantzitsuak euskararen hitz ordenaren inguru: Euskara S.V.O.?", *FLV* 27, 401-420.

- _____, 1996, "Hurbiltze bat euskal hitz-ordenaren tradizioari", *FLV* 28, 21-43.
- Höfler, M., 1986, "Typologie des erreurs de datation dans la lexicographie française", *Revue de Linguistique Romane* 50, 423-442.
- Hualde, J. I., 1984, "Icelandic Basque pidgin". Orain *ASJU* 25: 2, 1991, 427-437.
- _____, 1991, «Manuel de Larramendi y el acento vasco», *ASJU* 25: 3, 737-749.
- _____, 1997, "The history of Basque", R. L. Trask [iruzkina], *AnL* 59, 457-82.
- _____, J. Lakarra & L. Trask (arg.), 1995, *Towards a history of Basque language*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Ibar (=J. Moco-roa), 1935, *Genio y Lengua*, Tolosa.
- Intxausti, J., 1990, *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Irigoyen, A., 1958, "Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario", *Euskera* 3, 105-132.
- _____, 1985, *En torno a la evolución y desarrollo del sistema verbal vasco*, Bilbo.
- _____, 1987hh, *De re philologica linguae vasconum*, Bilbao.
- _____, 1992, "Gnomica oihenartiana" in *De re philologica linguae vasconum*, IV, Bilbo, 1-77.
- Jones, W. J., 1991, "Lingua teutonum victrix? Landmarks in German lexicography", *Histoire, Epistemologie, Langage* 13: 2, 131-152.
- Kahane, H., 1986, "A typology of the prestige language", *Lg* 62, 495-508.
- _____ & R. Kahane, 1979, «Decline and survival of Western prestige languages», *Lg* 55, 183-98.
- Kerejeta, Mª J., 1991, "Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegiari", *ASJU* 25/3, 865-899.
- Knörr, H. & Zuazo, K. (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak / El euskera alavés. Estudios y textos*, Gasteiz.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au xvième siècle*, Berrarg. Elkar, Donostia 1980.
- _____, 1999, *Vasconiana*, *Iker* 11, Bilbo.
- Laka, I., 1985, "Parnasorako bidea-ren hizkuntzaz", *ASJU* 19: 1, 219-234.
- _____, 1986, *Hiperbizkaieraren historiako. Hastapenak*. Tesina, EHU-Gasteiz. [Gero, zatika, *ASJU* 1986-87an argitaratua].
- Lakarra, J. A., 1983a, "Oharrak zenbait arkaismoz", *ASJU* 17, 41-68.
- _____, 1983b, "Barrutiaren Acto para la Nochebuena eta teatro erlijioso erromanikoa" in *ZZEE, Pedro I. de Barrutia, Gabonetako Ikuskizuna*. Gasteiz: Foru Aldundia, 13-73.
- _____, 1993c, "Acto para la Nochebuena. Texto y Traducción", *ibid.*, 75-126.
- _____, 1984a, *Euskal ibesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak 1700-1745*. Tesina argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- _____, 1984b, "Bizkaiera zaharreko ablatiboaz", *ASJU* 18: 1, 161-194.
- _____, 1984-86, "Bertso bizkaitarrak (1688)", *ASJU* 18: 2, 89-184 eta 20: 1, 243-248.
- _____, 1985a, «Larramendiren hiztegi-intzaren inguruan», *ASJU* 19: 1, 9-50.
- _____, 1985b, "Literatur gipuzkerantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)", *ASJU* 19: 1, 235-281.
- _____, 1985c, "Berriz Larramendiren segiziokoez", *ASJU* 19: 2, 439-452.
- _____, 1985d, "Ø /-tu bizkaiera zaharrea", *Euskeraren Iker-Atalak* 3, 281-292.
- _____, 1985e, "xvii. mendeko bulda bat bizkaieraz", in *Symbolae*, 1045-54.
- _____, 1986a, "xvi. mendeko bizkaierazko errefracuz: I. Garibairen bildumak", *ASJU* 20: 1, 31-66.
- _____, 1986b, "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *ASJU* 20: 3, 639-682.
- _____, 1986-87, "Burgosko Dotrina (1747): I. Testua eta oharrak", *ASJU* 20: 2, 533-594; "II. Faksimilea eta hiztegia", *ASJU* 21: 1, 277-317.
- _____, 1987a, "Oikiako dotrina (1759)", *ASJU* 21: 2, 515-564.
- _____, 1987b, «Lécluseren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)», *ASJU* 21: 3, 813-916.

- _____, 1987c, "Koldo Mitxelena eta euskal filologia", *Egan*, 81-91.
- _____, 1988a, "Testukritikaz: I. Stemmarantz" in Lakarra 1988b, 101-139.
- _____, 1988b, (arg.), *Hiztegiak eta testuak*, EHU-ren Argitarapen Zerbitzua, Bilbo.
- _____, 1988c "Testukritika ez mekanikoaz", eskuizkribu argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- _____, 1990b, "Epílogo (1989)" in L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. ASJU-ren Gehigarriak 11, Donostia, 353-362.
- _____, 1991a, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in 1991b, 217-58.
- _____, 1991b, (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, (ASJU-ren Gehigarriak, 14), Donostia.
- _____, 1991c, "(Iruzkina) Roman del Cerro, *El desciframiento de la lengua ibérica en 'La ofrenda de los Pueblos'*", ASJU 25: 3, 1001-4.
- _____, 1992a, (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoain-go Udala, etab.: Andoain.
- _____, 1992b, «Larramendirekin aurreko hiztegi-gintzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.) 1992a, 279-312.
- _____, 1993, XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren etorkiez. Tesi argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, 1994a, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, "ASJU-ren Gehigarriak", Donostia.
- _____, 1994b, "Euskal hiztegi-gintzaren historiako: II. Gogoetak Urteren hiztegi-gintzaz", ASJU 28: 3, 871-884.
- _____, 1994c, "Euskal hiztegi-gintzaren historiako: III. Urteren Gramatikako hiztegia", ASJU 28: 3, 885-914.
- _____, 1995, "Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi-gintzaren historiaz", ASJU 29: 1, 3-52.
- _____, 1996a, *Refranes y Sentencias: ikerketak eta edizioa*. Euskaltzaindia-Bilbo.
- _____, 1996b, "Latina eta euskara: mailegaketa eta berreraiketa". UEU-ko hitzaldia, Gidor Bilbaok zuzendutako ikastaroan. Inprimategian.
- _____, 1996c, "Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz: *Refranes y Sentencias* eta *Hiztegi Hirukoitza*. (XVI. mendeko bizkaierazko erretrauz III)", *Uztaro* 16, 21-55.
- _____, 1996d, "Sobre refraneros antiguos vascos anteriores a Oihenart" in G. Aulestia (arg.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*. Sancho el Sabio, Gasteiz, 139-75.
- _____, 1996e, "Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai", *Uztaro* 19, 3-40.
- _____, 1996f, "Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco", ASJU 30: 1, 1-70.
- _____, 1997a, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioaz: *L'Interpret*: I. Gramatika eta hiztegia (~1620)», ASJU-n argitaratzeko lana.
- _____, 1997b, "Gogoetak aitzineuskararen berreraiketaz: konparaketa eta berreraiketa". ASJU-ren ale honetan.
- _____, 1997c, "RS-ekiko ikerketak", *Enseiucarrean* 13, 23-76.
- _____, 1998, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioaz: II. *Tresora birur lenguajetakua*», ASJU-n argitaratzeko lana.
- _____, 1999a, "Sobre préstamos y reconstrucción del protovasco". Leonen egindako "II. Congreso de Historiografía Lingüística Española"-n aurkeztua.
- _____, 1999b, "Sobre la relación entre léxico y gramática (ss. 17 y 18)", *ibid*.
- _____, prestatzen-a, *Crestomatía antigua vasca I (hasta 1625), II (1625-1745)*.
- _____, prestatzen-b, *Euskal hiztegi-gintza zaharraz*.
- _____, prestatzen-c, *Testukritika eta euskal testuak*.
- _____, prestatzen-d, *Bizkaiera Zaharreko Testuak*.
- _____, prestatzen-e, "Atzizkiak 1745 baino lehenagoko hegoaldeko corpusean".
- _____, et alii, 1983.

- _____, Biguri, K. & B. Urgell, 1983, *Euskal baladak: azterketa eta antologia*. Hordago: Donostia, 2 lib.
- _____, & Urgell, B., 1988, «Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (II)», *ASJU* 22/1. 99-211.
- Lapesa, R., 1961, "Del demostrativo al artículo", *NRFH* 15, 23-44.
- _____, 1964, "Los casos latinos: restos sintácticos y sustitutos en español", *BRAE* 44, 57-105.
- _____, 1979, "Nominativo o caso oblicuo latinos como origen de demostrativos y artículos en castellano", *Festschrisf. K. Baldinger*, Tübingen, I, 196-207.
- _____, 1980, *Historia de la lengua española*, 8. arg., Madrid.
- _____, 1985, *Estudios de historia lingüística española*. Paraninfo, Madrid.
- _____, 1996, *El español moderno y contemporáneo*. Crítica, Barcelona.
- Larrañaga, K., 1995, "Los retos de una efemérides conmemorativa de la deuda de la comunidad vasca con A. d'Oihenart", *RIEV* 40, 161-176.
- Lass, R., 1997, *Historical linguistics and language change*. Cambridge U.P., Cambridge, etab.
- Lehmann, W. P., 1969, *Introducción a la lingüística histórica*, Madrid.
- _____, 1987, "Linguistic and archaeological data for handbooks of proto-languages" in Skomal, S. N., & E. C. Polomé (arg.), *Proto-Indo-European: the archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of Marija Gimbutas*. Washington DC, Institute for the Study of Man, 72-87.
- Lépinette, B., 1989, «Contribution à l'étude du *Tesoro* de Sebastián de Covarrubias (1611)», *HL* 16/3. 257-310.
- _____, 1991, «Etude du *Tesoro de las dos lenguas* (Paris 1607) de César Oudin», *Iberoromania* 33, 28-58.
- _____, 1992, «La postériorité lexicographique de Nebrija. Les *Vocabularius Nebrissensis* latin-français (1511-1541)», *HL* 19: 2/3. 227-260.
- _____, 1995, "La grammaire contrastive franco-espagnole de la première moitié du XVIIIe siècle. Analyse de six ouvrages édités en Espagne", *HL* 22, 27-74.
- Letamendia, J. A., 1985, "Euskaltzaindia, *Euskal gramatika. Leben urratsak* I, (iruzkina)", *ASJU* 19: 2, 603-608.
- Lipinski, E., 1997, *Semitic languages. Outline of a comparative grammar*. Peeters, Leuven.
- Lloyd, P. M., 1993, *Del latín al español. 1. Fonología y morfología históricas de la lengua española*. Madrid: Gredos. Jatorrizkoa ingelesez 1987an.
- Lope Blanch, J. M., 1979, "El juicio de Ménage sobre las etimologías de Covarrubias". Berrarg. in 1990b, 185-191.
- _____, 1962, "Notas sobre los estudios gramaticales en la España del Renacimiento". Berrarg. in 1990b, 51-67.
- _____, 1977, "Sebastián de Covarrubias y el elemento germánico del español". Berrarg. in 1990b, 175-183.
- _____, 1978, "Otro aspecto de la relación entre Ménage y Covarrubias". Berrarg. in 1990b, 193-200.
- _____, 1989, "El *Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana* de Cristóbal de las Casas". Berrarg. in 1990b, 111-124.
- _____, 1990a, "La lingüística española del siglo de Oro" in 1990b, 5-50.
- _____, 1990b, *Estudios de historia lingüística hispánica*, Arco/Libros, Madrid.
- Macafee, C. & Anderson, A., 1997, "A random sample of Older Scots lexis", *TPbS* 95, 247-278.
- Malkiel, Y., 1953-54, "Language history and historical linguistics", *RPh* 7, 65-76.
- _____, 1967, "Linguistics as a genetic science", *Lg* 43: 1, 223-245.

- _____, 1967-68, "Range of variation as a clue to dating", *RPb* 21, 463-501.
- _____, 1975, "Etymology and modern linguistics", *Lingua* 36, 101-120.
- _____, 1976, "The interlocking of etymology and historical grammar" in Christie (arg.), 285-312.
- Manćzak, W., 1990, "The object of philology and the object of linguistics" in Fisiak (arg.), 261-272.
- Markey, T. L., & J. A. C. Greppin, (arg.), 1990, *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor. Karoma publ.
- Martínez, M. J. & Quilis, M., 1996, "Nuevas observaciones sobre periodización en la historia de la lengua española" in Alonso et alii (arg.), 1996, 873-886.
- Mason, P. E., 1979, "Social implications of borrowing: the Visigotic element in Hispano-Romance", *Word* 30: 3, 257-272.
- Meillet, A., 1921-36, *Linguistique historique et linguistique générale*. 2 lib. Klincksieck, Paris.
- _____, 1925, *La méthode comparative en linguistique historique*, Paris. Berrarg. 1970.
- _____, 1973, *Historia de la lengua latina*. Reus, Ediciones Avesta.
- Menéndez Pidal, R., 1979, *El idioma español en sus primeros tiempos*, Madrid.
- _____, 1980, *Manual de gramática histórica española*. 16. arg. Espasa Calpe, Madrid.
- _____, 1986, *Orígenes del español*. 10. arg. Espasa Calpe, Madrid.
- Migliorini, B., 1960, *Storia della lingua italiana*, 2. arg. Sansoni, Firenze.
- Miller, D. G., 1997, "The morphological legacy of French. Borrowed suffixes on native bases in Middle English", *Diacronica* 14, 233-264.
- Mitxelena, K., 1950, "De etimología vasca". [= *SHLV*, 439-444].
- _____, 1954a, "Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y Sentencias*", [= *SHLV*, 792-798].
- _____, 1954b, "De onomastica aquitana", [= *HL*, 409-445].
- _____, 1954c, «(A. Alonsoren iruzkina) *De la pronunciación medieval a la moderna en español*» [= *SHLV* I, 240-245].
- _____, 1954d, "Problemas teóricos y prácticos de la lingüística vasca", *Munibe* 4, 194-209.
- _____, 1955, "La *Doctrina Christiana* de Betolaza". [= *SHLV*, 824-837].
- _____, 1958, "Introducción [a Landuchio]". [= *SHLV* II, 762-82].
- _____, 1960a, *Historia de la literatura vasca*, Madrid. 2. arg., Donostia 1988.
- _____, 1960b, "Guipuzcoano y vasco". [= *SHLV*, 320-322].
- _____, 1961, «Euskal iztegitik XVII-XVIIIgarren mendeetan». [= *SHLV* I, 361-72].
- _____, 1962-63, "Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra)". [= *LH*, 446-457].
- _____, 1963, *Lenguas y protolenguas*. Berr. *ASJU*-ren Gehigarriak 20, Donostia 1990.
- _____, 1964a, *Textos Arcaicos Vascos*. Berrarg. "Anejos de *ASJU*" 11, Donostia 1990.
- _____, 1964b, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia. [= *SHLV*, 1-73].
- _____, 1964c, "Preámbulo [Urquijoren *RS*-en edizioaren berrargitalpenari]". [= *SHLV* II, 786-91].
- _____, 1967, "Los refranes del cuaderno de Oihenart", [= *SHLV*-n II, 804-823].
- _____, 1969, "Notas lingüísticas a la Colección Diplomática de Irache". [= *PT*, 87-140].
- _____, 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo.
- _____, 1971, "Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos". [= *SHLV*, 713-727].
- _____, 1974, "De lexicografía vasca (A propósito de *Axular-en Hiztegia* del P. L. Villasante)", [= *SHLV*, 385-399].
- _____, 1977a, *Fonética Histórica Vasca*, 2. arg., "Anejos del *ASJU* 4", Donostia.
- _____, 1977b, "Euskal hizkera eta euskal neurkera". [= *SHLV*, 704-712].
- _____, 1978-79a, "Miscelánea filológica vasca (I-IV)". [= *PT*, 363-463].

- _____, 1978-79b, "El texto de *Peru Abarca*", *ASJU*. 12-13, 201-224.
- _____, 1979, "La langue ibère". [= *LH*, 341-356].
- _____, 1981a, "Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak". [= *SHLV* II, 680-693].
- _____, 1981b, «Euskal literaturaren kondairarako oinarriak». [= *SHLV* II, 694-703].
- _____, 1981c, "Lengua común y dialectos vascos". [= *PT*, 35-58].
- _____, 1985a, *Lengua e Historia*, [*LH*], Paraninfo, Madrid.
- _____, 1987a, *Palabras y Textos*, [*PT*], J. Gorrochategui (arg.), EHU, Bilbo.
- _____, 1987b, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario general vasco*. Bilbao, 1987-, Euskaltzaindia - Desclée de Brouwer - Mensajero.
- _____, 1988a, *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (arg.), *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia, 2 lib.
- _____, 1988b, *Mitxelenaren Euskal Idazlan Guztiak* [*MEIG*], P. Altuna, B. Urgell, J. A. Lakarra eta I. Sarasola arg., Donostia.
- Moravcsik, E. A., 1978, "Language contact" in J. H. Greenberg (arg.), *Universals of human language*. Stanford University Press, Stanford, California, I, 93-122.
- Mujika, L. M., 1982, *Latina eta erromanikoaren eragina euskaran: euskal lexikoaren azterketa bide-etan*. Donostia, Sendoa.
- Nadal, J. M., & M. Prats, 1982-96, *Història de la llengua catalana: I. Dels inicis al segle xv, II. El segle xv*. Edicions 62, Barcelona 1982 (5. arg. 1. liburukiarena 1996an) eta 1996.
- Ondarra, F., 1980a, "Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan", *Euskera* 26, 349-365.
- _____, 1980b, "Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue", *FLV* 12, 107-141.
- _____, 1981, "Primer sermón en vascuence navarro (1729)", *FLV* 13, 147-173.
- _____, 1982, (arg.), *Joakin Lizarraga. Ongui iltzen laguntzeco itzgiaic*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1984, "Zegamako Doctrina Christiana (1741)", *ASJU* 18: 2, 3-62.
- _____, 1990, (arg.), *Joakin Lizarraga Elkanokoa. Urteko igande guzietarako prediku laburrak*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- Oñederra, M. L., 1989, "Euskal fonologiako berriak 1900 arte", *ASJU* 23: 1, 115-132.
- _____, 1990, *Euskal palatalizazioa*. Bilbo, EHU.
- Orduna, G., 1991, "Ecdótica hispánica y el valor estemático de la historia del texto", *RPb* 44: 1, 89-101.
- Oroz, F., 1981, "La relación entre el vasco y el ibérico desde el punto de vista de la teoría del sustrato", *Iker*-1, Bilbo, 241-256.
- Orpustan, J. B., 1988, "(Iruzkina) Arzamendi 1985-ri", *BMBB* 121, 135-160.
- _____, 1991a, (arg.), *1789 et les basques*. Presses Universitaires de Bordeaux.
- _____, 1991b, "Un poète basque au temps de la Révolution: Salvat Monho (1749-1821)" in 1991a, 239-255.
- _____, 1992a, (arg.), *Arnaud d'Oihenart. Proverbes et poesies basques (1657-64)*. Izpegi, Baigorri.
- _____, 1992b, "Un trait dialectal en basque moderne et contemporaine: le complément au génitif du nom verbal", *Iker* 7, 535-557.
- _____, 1996, *Précis d'histoire littéraire basque 1545-1950*. Izpegi, Baigorri.
- Ortiz de Urbina, J., 1994, "Datibo komunztaduraren gainean" in Gómez & Lakarra (arg.), 579hh.
- Oyharçabal, B., 1988-90, *La Pastorale Souletine. Edition critique de Charlemagne*. *ASJU* 22: 3tik 24: 1era. Orobat *ASJU*-ren Gehigarriak 15.
- _____, 1989, "Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)", *ASJU* 23: 1, 59-73.
- _____, 1992, "Lehenbiziko inkesta geo-linguistikoak Euskal Herrian frantses lehen Inperioren denboran: ipar aldean bildu dokumentuak", *Iker* 285-298.

- _____, 1994, "Euskararen mugak hego aldean 1807.ean: Eugène Coquebert de Montbret-en artxiobotan gelditu dokumentuak" in Gómez & Lakarra (arg.), 241hh.
- _____, 1996, "Hitz eratorriak Materren *Doctrina christiana* delakoan (1617)", *Lapurdum* 1, 37-71.
- _____, 1998, "R.L. Trask, *The history of Basque* (iruzkina)" *Lapurdum* 3, 317-333.
- Pagola, I., 1984, "Neologismos en los Juegos Florales", *ASJU* 18: 1, 53-160.
- _____, 1986, *Resurrección Mª Azkue. Bein da betiko. Batxi Guzur*. Donostia.
- _____, 1987, "Resurrección Mª de Azkueren dotrina argitaragabea", *ASJU* 21: 1, 163-209.
- _____, 1988a, *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*. Tesi argitaragabea, EHU.
- _____, 1988b, *Resurrección Mª Azkue, Ardi Galdua*, Donostia.
- Pagola, R. M., 1990, (arg.), *Enrike Zubiri Manezaundi. Artikulu bilduma*. EEE, Donostia.
- _____, 1991, *Euskal dialektologiaren atarian*. Mensajero, Bilbo.
- _____, 1992, «Larramendi eta dialektologia», in Lakarra (arg.), 247-265.
- _____, 1994, "Nafarroako hizkerak" in Gomez & Lakarra (arg.), 255-296.
- _____, Beriaín.
- _____, et alii, 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Bizkaiera*. 3 lib. Bilbo.
- _____, et alii, 1993, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Gipuzkera*. 6 lib. Bilbo.
- _____, et alii, 1994, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Lapurtera*. 2 lib. Bilbo.
- _____, et alii, 1995, *Bonaparte ondareko eskuizkeribuk: Iparraldeko goinafarrera*. 3 lib., Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- Peillen, Tx., 1983a, *Jusef Egiategi. Leben liburria edo filosofo buskaldunaren ekbeia*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1983b, "Belako zaldunaren zuberotar hiztegia XVIII. mendean", *FLV* 15, 127-146.
- _____, 1996, "Jakes Belakoaren erren zaharrek eta filosofia", *Euskera* 41, 769-789.
- Penny, R. J., 1987, "Derivation of abstracts in Alfonsine Spanish", *RPb* 41, 1-23.
- _____, 1993, *Gramática histórica del español*. Ariel, Barcelona. Jatortziko ingelesa 1991.
- Pensado, C., 1983, *El orden histórico de los procesos fonológicos*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- _____, 1984, *Cronología relativa del castellano*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- _____, 1998, "Sobre los límites de la mala ortografía en romance: ¿Por qué el inglés *fish* no se escribe *ghoti* después de todo?" in J. M. Blecua, J. Gutiérrez & L. Sala (arg.), *Estudios de grafemática en el dominio hispano*. Instituto Caro y Cuervo - Univ. de Salamanca, Salamanca, 225-242.
- Pensado, J. L., 1996,
- Picchio, R. (arg.), 1972a, *Studi sulla questione della lingua presso gli slavi*, Edizioni dell'Ateneo, Roma.
- _____, 1972b, «Questione della lingua e Slavia cirillometodiana», in Picchio (arg.), 7-120.
- Pikabea, J., 1986, (arg.), *Frantzizko Lapitz. Bi saindu beskualdunen bizia*. EEE, Donostia.
- _____, 1991a, *Literatur lapurteraren bilakaera*. Doktorego tesia, EHU, Gasteiz.
- _____, 1991b, "Goyhetche, XIX. mendeko lapurtar atipiko batez", *ASJU* 24: 2, 651-58.
- _____, 1994, *Euskara guztiok. Literatur euskalkietako irakurgai hautatuak*, Alberdania: Irun.
- Polomé, E. C., (arg.), 1990a, *Research guide on language change*. Mouton de Gruyter, Berlin - NY.
- _____, 1990b, "Etymology" in Polomé (arg.), 415-440.
- _____ & Winter, W., 1992, (arg.), *Reconstructing languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York.
- Posner, R., 1990, "Linguistics and philology: parametric changes and Romance possessives" in Fisiak (arg.), 337-351.
- Pulleyblank, E. G., 1992, "How do we reconstruct Old Chinese?", *JAOS* 112: 3, 365-382.

- Rauch, I., 1990, "Evidence of language change" in Polomé (arg.), 37-70.
- Rebuschi, G., 1995, "Weak and strong genitive pronouns in northern Basque: a diachronic perspective" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 313-356.
- _____, 1996, "À propos du système pronominal dans *Guero de Axular* (1643), *Lapurdum* 1, 73-85.
- _____, 1999, "R.L. Trask, *The history of Basques...* [review]", *Diachronica* 16, 201-210.
- Rijk, R. P. G. de, 1969, "Is Basque a SOV language?", *FLV* 3, 319-351.
- _____, 1985, "Un verbe méconnu", in *Symbolae*, II, 921-935.
- _____, 1988, "How reliable and comprehensive is the *DGV*", *ASJU* 22: 2, 695-700.
- _____, 1991, "Deux suffixes capricieux *-pen* et *-men*" in *Memoriae*, 709-751.
- _____, 1992, "«Nunc» Vasconice", *ASJU* 26: 3, 695-724.
- _____, 1995, "Basque manner adverbs and their genesis", *ASJU* 29: 1, 53-82.
- _____, 1996, "The origin of negative determiner" Prentsan *ASJUI* 30: 1-ean.
- _____, 1998, *De lingua vasconum. Selected writings*. *ASJU*-ren Gehigarriak, inprimategian.
- Rissanen, M., 1990, "On the happy reunion of English philology and historical linguistics" in Fisiak (arg.), 353-369.
- Ruiz Arzalluz, I., 1987a, "El metro en las traducciones de los clásicos latinos al euskara: I. Metros dáctilos y yambo-trocaicos; II. Los metros eolios", *ASJU* 21: 41-79 eta 389-407.
- _____, 1987b, «Notas sobre algunas traducciones vascas del Nuevo Testamento», *ASJU* 21: 3. 709-726.
- _____, 1991, «El original griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?» in *Memoriae*, 107-115.
- _____, 1992, (arg.), *Andima Ibiñagabeitia. Bergiliren Unai eta Alor-Kantak*. EEE, Donostia.
- _____, 1999, prestatzen, *Orixte, San Agustiñen Aitorkizunak*. EEE, Donostia.
- Salaberri, P., 1992, "Toponimia dialektologiaren ikerbide", *Iker* 7, 619-645.
- _____, 1994a, *Eslaba aldeko euskararen azterketa toponimiaren bidez*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1994b, "Elizalderen Apezendaco dotrina christiana uscaras", *FLV* 65, 7-39.
- _____, 1996, "Toponimia eta dialektologiaren arteko harremanen inguruan: Artaxonako jabe goenitiboaz eta bestez", *FLV* 28, 223-234.
- _____, 1998, "Arabako mugako nafar euskaraz" in Camino (arg.), 49-88.
- Sánchez-Prieto, P., 1996, "Problemas lingüísticos en la edición de textos medievales (Sobre la relación entre crítica textual e historia de la lengua)", *Incipit* 16, 19-54.
- Sarasola, I., 1976, *Historia social de la literatura vasca*. Akal: Madril. (Euskarazko orijinala 1971koa).
- _____, 1980a, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Bartzelona.
- _____, 1980b, "Nire / neure, zure / zeure literatur tradizioan", *Euskera* 431-446.
- _____, 1983, "Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos", *ASJU* 17, 69-212. Berrarg. (*ASJU*-ren gehigarriak, 11), Donostia, 1990.
- _____, 1984, "Memoria (de Historia de la lengua vasca)". Eskuizkribua, 48 or.
- _____, 1984-95, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, Gipuzkoako Kutxa, Donostia.
- _____, 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20: 1, 203-215.
- _____, 1997a, "Euskal hitz altxorraz", *ASJU*-ko zenbaki honetan.
- _____, 1997b, "Orotariko Euskal Hiztegia eta aurreko hiztegitintza". *K. Mixelena Katedra-
ren I Bilzarra (1997ko abendua)*. Prentsan.
- Satrustegi, J. M., 1987, *Euskal testu zaharrak (I)*, Bilbo.
- _____, 1993, "Relectura de los textos vascos de espionaje del siglo XVI", *FLV* 64, 443-475.
- Sauvageot, A., 1971, *L'édification de la langue hongroise*. Klincksieck, Paris.
- _____, 1973, *L'élaboration de la langue finnoise*. Klincksieck, Paris.
- Schmidt, K. H., 1989, "Principios y problemas de etimología kartvélica", *ASJU* 23, 757-68.

- _____, 1992, "Contributions from new data to the reconstruction of the proto-language" in Polomé & Winter (arg.), 35-62.
- Schuchardt, H., 1900, *Introducción a las obras de Leizarraga*. I. Ruiz Arzalluz eta J. M. Velez Latorreren gaztelerazko itz., *ASJU* 22/3. 921-1036.
- Segarra, M., 1985, *Història de l'ortografia catalana*. Empúries, Barcelona.
- _____, 1987, *Història de la normativa catalana*. 2. arg. Enciclopedia Catalana, Barcelona.
- Segre, C. & G. B. Speroni, 1991, "Filologia testuale e letteratura italiana del Medioevo", *RPh* 44: 1, 44-72.
- Segurola, I., 1985, "Etxeberri Luzaideko bikarioaren dotrina argitaragabea", *ASJU* 19: 1, 129-197.
- _____, 1987a, "Notas de toponimia amescoana", *ASJU* 21: 1, 265-275.
- _____, 1987b, *Nikolas Ormaetxea "Orixe"*. *Quito-n arrebarekin*. Bilbo.
- Speer, M. B., 1991, "Editing Old French Texts in the Eighties: Theory and Practice", *RPh* 44: 1, 7-43.
- Tagliavini, C., 1981 [1972], *Orígenes de las lenguas neolatinas*, FCE, México.
- Tejada, P., 1999, *El cambio lingüístico. Claves para interpretar la lengua inglesa*. Alianza, Madril.
- Tovar, A., 1948, "Estado actual de los estudios de filología euskérica. Revista de los trabajos lingüísticos aparecidos entre 1936 y 1947", *BAP* 4.
- _____, 1959, "El vizcaíno entre los dialectos vascos" in *El euskera y sus parientes*, Minotauro, Madrid, 146-177.
- _____, 1972,
- _____, 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madrid.
- ___ & M. Agud, 1988 hh., *Diccionario etimológico de la lengua vasca*, "Anejos de *ASJU*", Donostia.
- Trask, L., 1977, "Historical Syntax and Basque Verbal Morphology: Two Hypotheses" in Douglas, Etulain & Jacobsen (arg.), *Anglo-American contributions to Basque studies: Essays in honor of Jon Bilbao*, Reno, 203-217.
- _____, 1981, "Basque verbal morphology", *Iker-1* 285-304.
- _____, 1985, "On the reconstruction of Pre-Basque Phonology", in *Symbolae*, II, 885-891.
- _____, 1990, "The -n class of verbs in Basque", *TPhS* 88, 111-128.
- _____, 1994, *Language change*. Routledge, NY & London.
- _____, 1995, "On the history of the non-finite verb forms in Basque" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.)
- _____, 1996, *Historical linguistic*. Arnold: London, NY, Sidney, Auckland.
- _____, 1997, *The history of Basque*. Londres, Routledge.
- Untermann, J., 1969, "Lengua gala y lengua ibérica en la Galia Narbonense", *Archivo de Prehistoria Levantina*.
- _____, 1981, "La varietà linguistica nell'Iberia preromana", *Aion* 3, 15-35.
- _____, 1987a, "La gramática de los plomos ibéricos", *Veleia* 2-3, 35-56.
- _____, 1987b, "Repertorio antroponímico ibérico", *Archivo de Prehistoria Levantina* 17, 289-318.
- _____, 1999, "Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua", in J. Solà (arg.), *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'Estudi i homenatge*, Fundació Caixa de Sabadell, 183-92.
- Urgell, B., 1985a, "Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*", *ASJU* 19: 1, 65-117.
- _____, 1985b, "*Refranes y Sentencias*-eko hitz ordenaz", lan argitaragabea.
- _____, 1986a, *Añibarroren Esku-liburua eta literatura bizkaiera: aldaketen tipologiatik idazkeraren garapenera*, tesina argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, 1986b, "Egiaren kantaz: I. Testua eta iruzkunak", *ASJU* 20: 175-148.
- _____, 1986c, "Frai Bartolomenen hiztegiak zertxobait" *ASJU* 20: 3, 857-866.

- _____, 1987a, «Esku-liburua-ren grafi aldaketak (1812-1821)», *ASJU* 21: 2. 357-388.
- _____, 1987b, "Hiztegi aldaketak Añibarroren *Esku-liburua*-n" *ASJU* 21: 3, 683-708.
- _____, 1987c, "Mítxelena eta euskal testu zaharrak", *Egan*, 133-139.
- _____, 1988a, "Añibarroren inguruan zertzelada batzu" in Lakarra (arg.), 141-174.
- _____, 1988b, "Añibarroren hiztegiak", eskuizkribu argitaragabea.
- _____, 1991a, "Añibarro Axularren itzultzaile" in *Memoriae*, 315-336.
- _____, 1991b, «Axular eta Larramendi», *ASJU* 25: 3, 901-928.
- _____, 1992a, «Martin Harriet Añibarroengan», *ASJU* 26/1. 221-258.
- _____, 1992b, «Literatur euskalkien sorreraz», argitaragabea.
- _____, 1994-95, (arg.), *Francisco Ignacio Lardizabal. Testamentu Zarreko Kondaira (I-II)*, EEE, Donostia.
- _____, 1997, "Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca", *ASJU* 31: 2ko ale honetan.
- _____, 1999, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren osagaiez*, EHU-ko tesia.
- Urkizu, P., (arg.), 1983, «Edward Lhwyd-en hiztegi poliglota (1703)», *Euskera* 28: 2, 387-401.
- _____, 1986, «Euskara XVI-XVII. mendeetako zenbait idazle atzerritarrengan», *ASJU* 20: 2. 343-350.
- _____, 1987, (arg.), *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma (1798)*, Durango.
- _____, 1988, «Pierre d'Urteren hiztegia», in Lakarra (arg.), 75-99.
- _____, 1989a, *Pierre D'Urteren hiztegia*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia, 2 lib.
- _____, 1989b, "Garibairen eskuizkiribu galdu bat (1592)", *Mundaiz* 37-38, 33-85.
- _____, 1989c, *Zuberoako irri teatroa: astolasterrak*. Donostia, GK.
- _____, 1989d, "Iraulza frantsesaren garaiko euskal bertsoak (1789-1799)", *Mundaiz* 37-38, 103-151.
- _____, 1991a, «Agosti Chahoren hiztegia», in *Memoriae*, 349-361.
- _____, 1991b, *Introducción a la Filología Vasca*. Madrid, UNED.
- _____, 1991c, "Aitzinsolasa" in Urkizu & Azurmendi (arg.), 9-29.
- _____, 1991d, "Iraulza frantsesaren garaiko euskal bertsoak (1789-1799)" in Orpustan (arg.), 221-237.
- _____, 1992a, «XVIII. mendean Larramendiren Hiztegi Hirukoitzak iparraldeko zenbait idazlerengan duen eraginaz», in Lakarra (arg.), 313-324.
- _____, 1992b, *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak (1811-58)*. Euskaltzaindia-BBK, Bilbo.
- _____, 1996 (arg.), *Juan Ignazio Iztueta. Vocabulario de vascuence*. Iztueta Fundazioa, Zaldibia.
- _____ & Azurmendi, X., (arg.), 1991, *Klaudio Otaegi olerkaria (1836-1890)*. Etor, Donostia.
- Urquijo, J., 1907a, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*, Paris. Berrarg. faksim. *RIEV* 28, Bilbo, 1976.
- _____, 1907b, "Notas de bibliografía vasca: I. El catecismo de Arzadún", *RIEV* 1, 84-89, 416-420.
- _____, 1908-09, "Los refranes vascos de Sauguis", *RIEV* 2, 677-724, 3, 144-157.
- _____, 1910, "Las citas del diccionario de Pouvreau", *RIEV* 4, 505-519.
- _____, 1911-12, "Axular y su libro", *RIEV*, 5-6, 538-555; 292-303 eta 537-551.
- _____, 1911-33, "Los Refranes y sentencias de 1596. Estudio comparativo", *RIEV*. Berrarg. [zati bat], Auñamendi, Donostia 1964, 2 lib.
- _____, 1912, *Una fuente del Guero (Axular imitador de Fr. Luis de Granada)*, Donibane Lohitzun.
- _____, 1919, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*, 2. arg., Bilbo 1976.
- _____, 1923-24, "Cosas de antaño. Las Sinodales de Calahorra (1602 y 1700)", *RIEV* 14, 335-52.

- _____, 1967, "De paremiología vasca. ¿Conoció Oihenart los Refranes y Sentencias de 1596?", *ASJU* 1, 3-10.
- Vàrvaro, A., 1972-73, "Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa", *RPb* 26, 16-51 eta 509-531.
- _____, 1988, *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica*. Sirmio, Barcelona. Italiarazko lehen argitalpena 1968koa.
- _____, et al., 1991, *Problemas i métodos de la Història de la llengua*, Estudi General de Girona.
- Vennemann, Th., 1994, "Linguistic reconstruction in the context of European Prehistory" *TPbS* 92: 2.215-284.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*, 2. arg. zabaldua, E.F.A. Oñati.
- _____, 1980, *La h en la ortografía vasca*. Oñati.
- _____, 1987, *(Juan Antonio Moguel ta Urquiza). Cristaubaren icasbidea edo doctrina cristiana*, Bilbo.
- _____, 1988, *Euskararen auziaz*, Oñati.
- _____, 1996, (arg.), *Juan Mateo Zabalen sermoiak (I)*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- Vinson, J., 1891-97, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Berrarg. faksim. Urquijoren oharrekin (*ASJU*-ren Gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- Vlasto, A. P., 1988, *A linguistic history of Russia to the end of the eighteenth century*. Clarendon Press, Oxford.
- Vogt, H., 1988, *Linguistique caucasienne et arméniene*, Oslo.
- Watkins, C., 1989, "New parameters in historical linguistics, philology and culture history", *Lg* 65, 783-799.
- _____, 1990, "Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgment". In Baldi (arg.), 289-304.
- Winter, W., 1990, "Linguistic reconstruction. The scope of historical and comparative linguistics" in Polomé (arg.), 11-21.
- Zelaieta, A., 1978-79, "Peru Abarca-ren hiztegia", *ASJU* 12-13, 87-109.
- _____, 1988, "Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*", *Eusko Ikaskuntza, Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214.
- Zimmer, S., 1990, "Dating the loanwords: Latin suffixes in Welsh (and their Celtic congeners)" in A. Bammesberger & A. Wollmann (arg.), *Britain 400-600. Language and history*. Heidelberg, Carl Winter & Universitätsverlag, 263-281.
- Zuazo, K., 1987, "Euskaldunek euskalkiengana izan dituzten iritziez", *ASJU* 21: 3, 927-950.
- _____, 1988a, *Euskararen batasuna. Iker-5*, Bilbo.
- _____, 1988b, "Bizkaieraren ezaugarriez gehiago", *ASJU* 22: 2, 367-377.
- _____, 1988c, "El verbo regular bascongado del dialecto vizcaíno gramatikaren ekarriez", *ASJU* 22: 2, 547-568.
- _____, 1988d, "Orixeren mendeurrenean", *ASJU* 22: 1, 243-252.
- _____, 1989a, "Arabako euskara", *ASJU* 23: 1, 3-48.
- _____, 1989b, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU* 23: 2, 609-651.
- _____, 1989c, "Euskara ote da bizkaiera?", *RIEV* 34: 1, 75-90.
- _____, 1991, "Amerikako euskaraz", in *Memoriae*, 1109-1117.
- _____, 1994a, "Burundako euskaraz", in Gomez & Lakarra (arg.), 297-364.
- _____, 1994b, "Bonapartez geroztiko euskal dialektologia", in Gomez & Lakarra (arg.), 13-43.
- _____, 1995, "The Basque Country and the Basque language: An overview of the external history of the Basque language" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 5-30.
- _____, 1998a, "Betolatzaren hizkeraz", in Knörr & Zuazo (arg.) 71-86.
- _____, 1998b, "Arabako euskara" in Knörr & Zuazo (arg.), 125-189.